

81.23к

Ш-37

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941)

Стан і статус

СУЧАСНІСТЬ
1987

Юрій Шевельов

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941)
Стан і статус

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ
(1900-1941)

Стан і статус

СУЧАСНІСТЬ

1987

двома світовими війнами: росіян, поляків, румунів і чехів та словаків), мовне питання неминуче перестає бути тільки лінгвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також — і то часто насамперед — питанням політичним, соціальним і культурним. Дослідник мусить показати не лише, як розвивалася мова, а й чому саме так. Чому зумовлене, з одного боку, можливостями, забезпеченими мові, а з другого, обмеженнями, накладеними на неї, чи то законодавчими чи суспільно-історичними. Тому в цій праці треба було заторкнутися такі історичні чинники, як мовне законодавство, зміни політичного курсу та соціальні зрушення, що впливали на вжиток і оформлення мови, а не раз і безпосередньо визначали їх, зокрема у бурхливих обставинах воєн, революцій та соціальних зрушень, що стрясали Східну й Центральну Європу в двадцятому столітті.

Особливо складним для вивчення є питання вибору мови залежно від обставин двомовною особою. Почати з того, що сам мовець не завжди усвідомлює, чому в даний момент він надає перевагу одній мові над другою. Дещо могло б пояснити масове дослідження, оперте на новочасну психологію й статистику. Але воно неприступне науковцеві, що живе за межами країни, яку вивчає. Що більше, таке дослідження — хто б його не провадив — ледве чи було б побажане сьогодні на Україні, де загальна політика спрямована якраз на те, щоб відвернути увагу й зацікавлення мовців од подібних питань. І, нарешті, цю методу однаково не вдалося б застосувати до часу, хоч і не надто віддаленого, а все ж минулого, до років 1900-1941. Деякі висновки про становище мови і причини, що зумовлюють вибір чи не-вибір її як засобу спілкування, доводиться робити опосередковано, на підставі фактів, не пов'язаних безпосередньо з мовознавством: шкільної системи й стану освіти, преси, видання книжок та інших виявів культурного життя. Тому доцільно було звертатися до даних такого роду в цій праці.

Відповідно, кожен розділ цієї праці включає огляд мовного законодавства за даний відтинок часу, огляд стосовних

змін у політиці та типових рис шкільної системи й культурного життя взагалі. Ці огляди, звісно, короткі й невичерпні. Та навіть у такому обсязі вони часто виходили за межі авторової спеціалізації. Ідеально кожний з цих аспектів мусів би бути вивчений відповідними спеціалістами — законодавчий істориками права, історичний істориками тощо. У цій праці автор мусів бути тим, що відоме прислів'я визначає "і швець, і жнець, і на дуду грець". Автор намагався обмеження своєї спеціалізації надолужити зверненням, де тільки можливо було, до першоджерел, уникаючи повторень сказаного в популярних загальних оглядах і критично ставлячися до тверджень таких оглядів. На жаль, звернення до першоджерел було не завжди можливе. Багатьох бракувало в доступних авторові книгозбірнях, деякі були поза обсягом авторового знання. Тому деякі матеріяли взято з вторинних джерел. Однак широка система посилань зразу показує читачеві, де він має справу з первісним джерелом, а де з вторинним.

Праця не претендує на вичерпність. Вона мусіла зостатися дуже неповною передусім з огляду на обмеженість джерел. Архіви СРСР, як і інших причетних країн, автором не були доступні. Наприклад: матеріяли дискусії Харківської конференції 1927 року з питань правопису ніколи не були опубліковані; про те, що відбувалися закриті обговорення словників, навіть згадки немає в радянській пресі; тож, треба гадати, є значно більше важливих недрукованих матеріялів. Деякою втіхою — якщо можна назвати це втіхою — є свідомість, що згадані матеріяли недосяжні не тільки авторові. Дослідника на Україні або зовсім не допустять до них, або, в кращому випадкові, дозволять їх використати лише частково.

Що більше. Навіть друковані матеріяли не всі були доступні авторові. Чимало видань, особливо двадцятих і тридцятих років, стали винятковою бібліографічною рідкістю. Автор в основному використав джерела, наявні в східно-американських бібліотеках, і не твердить, що переглянув усі

належні видання; навіть деякі важливі з них подекуди лишилися не охоплені.

Слід звернути увагу читача ще й на два самообмеження.

Праця розглядає питання внутрішнього розвитку української мови та її зв'язків з мовою панівного народу в різних частинах України: росіян, поляків, румунів, угорців та чехів. Питання мов національних меншин, що живуть на терені України, таких як росіяни, євреї, поляки, молдавани, угорці, греки (див. статтю Раїси Мороз у журналі «Сучасність» за грудень 1980 р.), німці, болгари та інші, тут не заторкнено, хоч це могло б кинути додаткове світло на розвиток української мови, бо деколи мови меншин чіткіше віддзеркалюють сутні риси й коливання мовної політики панівної нації. На це склалися дві причини: матеріяли ці майже цілком неприступні; це питання не в усіх деталях збирається з проблемами української мови.

Поза рамками даної роботи лишилися також проблеми, пов'язані зі становищем та характером української мови в районах, що нині не входять до складу Української РСР, а саме: в Східній Словаччині, у повоєнній Польщі, на півдні Берестейської (Брестської) області, що 1939 року з волі Сталіна відійшла до Білоруси, у південнокурських, західно-воронізьких та кубанських районах Російської Радянської Республіки, вже не говорячи про україномовні вкраплення, в деяких випадках дуже великі, у Казахстані і на Далекому Сході, як також і українську мову імігрантів у країнах Західної Європи, Австралії та обох Америк. Однією з причин цього оминення є майже цілковита відсутність даних про деякі з названих територій (частково в повоєнній Польщі і систематично в Радянському Союзі життя українців на згаданих землях уперто замовчують). Не менше важливо й те, що там українці складають меншість, а завдання автора, як уже згадувалося, — прослідкувати становище й характер української мови на землях, де українці є більшістю. Так сталося, що головну увагу в цій розвідці приділено укра-

їнській мові в межах сучасної радянської України, хоч ті межі умовні й часто не відповідають мовним межах.

Сподіваємося, що перелічені труднощі пощастить оминати в усеохопній праці про українську мову та її взаємозв'язки з мовами співтериторіяльними, яка колись буде написана. Така праця матиме слушні підстави для остаточних висновків. Ті, що пропонуємо ми, є, на жаль, не раз лише спробою, ледве чимось більшим, аніж матеріалом для обміну думок та ще, може, спонукою до всебічного вивчення, про яке сьогодні доводиться тільки мріяти.

Нарис, що пропонується увазі читачеві у цій книжці, має свою коротку історію. Кілька років тому Український дослідний інститут Гарвардського університету запланував видати том, присвячений мовному питанню на Україні. Редактор видання професор Павло Р. Магочі звернувся до автора цього нарису з пропозицією написати для цього видання частину про мовне питання на Україні в 20 сторіччі. Автор погодився, але обмежив свою тему до передвоєнного періоду.

Увесь нарис, як і решта запланованого тому, був написаний англійською мовою. Коли в видавництві «Сучасність» виникла думка про доцільність видати цей нарис також українською мовою і видавництво дістало на це згоду проф. Магочі, постало питання про виготовлення українського тексту. На цей час автор мав інші зобов'язання і не міг узятися за переклад, тим більше, що треба було не тільки перекласти авторів текст, а знайти всі численні цитати в оригіналах. Працю над власне перекладом погодилася взяти на себе Оксана Соловей; цитати розшукували працівники Пропугу. Так постав цей текст, у незвичайній його комбінації: переклад українського автора українською мовою. До цих пояснень треба додати, що переклад був переглянений автором і є таким чином перекладом авторизованим.

Англійський (первісний) текст має побачити світ у виданні

Українського дослідного інституту Гарвардського університету.

Автор користався з порад і допомоги в розшукуванні джерел від багатьох осіб, а зокрема таких: Марта Богачевська-Хом'як, Аркадій Жуковський, Мирослава Знаєнко, Роман Ільницький, Едвард Касинець, Василь Луців, Юрій Луцький, Іван Майстренко, Ярослав Падох, Іван Л. Рудницький, Софія Янів, а особливо Джон-Пол Химка і Мирослав Прокоп. Усім їм автор висловлює свою щирю подяку. Автор вдячний також Василеві Омельченкові за дозвіл використати невидані матеріяли з Архіву Української Академії Наук у США, Оксані Соловей за працю над перекладом та за складення покажчика імен, Омеляну Прицакові та П. Р. Маґочі за дозвіл видати цю книжку і, нарешті, Наталі Павленко, Лесі Гурській, Тимошеві Гнатейкові, Олександрові Женінові й Юрієві Маївському за розшуки цитат. Самозрозуміло, ніхто з цих осіб не відповідає ні за загальну концепцію автора, ні за жадний рядок чи речення в цій книжці.

Автор добре усвідомлює, що як і кожна перша спроба, цей нарис, напевне, має не одну помилку. Все таки книжка виконає, він сподівається, корисну функцію тим, що зверне увагу на деякі забуті або незнані факти, змусить читача замислитися над проблематикою мовного питання на Україні двадцятого сторіччя, а особливо тим, що спонукає дальших дослідників опрацювати ці питання докладніше, повніше і, може, переконливіше.

На закінчення треба згадати, що книжка як правило не бере до уваги праць, що з'явилися після того, як був написаний її англійський текст, 1981.

Серпень 1984

2. Українська літературна мова 1900 року: спроба хронологічного перетину

На межі століть — коло 1900 р. — поділені між трьома державами: Росією, Австрією та Угорщиною (з яких дві останні були об'єднані в Австро-Угорщину) українці підлягали трьом різним законодавствам. Кожна система цілком інакше окреслювала права й обмеження їхньої мови у громадському житті. Приблизно 85% українців, що жили на території, яка належала до Росії, перебували в найгіршому становищі; коло 13% у Східній Галичині й Буковині, приєднаній до Австрії, втішалися порівняно набагато кращими умовами; решта 2%, на Закарпатті, жили в обставинах, ближчих до обставин на підросійській Україні¹.

Самодержавна Росія не мала конституції. Законодавство ґрунтувалося на верховній волі царя. На Україні 1900-их років фактично діяв указ Олександра II, підписаний в Емсі (Німеччина) 18 травня 1876 р., до якого 8 жовтня 1881 р. Олександр III вніс незначні зміни.² Указ 1876 року забороняв друкувати українською мовою будь-які тексти — оригінальні чи перекладні, — окрім творів красномов'я

1. Відсоткову вагу українців обчислено: для підросійської України за даними перепису 1897 р., для Австрії й Угорщини за переписом 1900 р. Дані наведено в збірнику «Український народ в его прошлом и настоящем», ред. Ф. Волков [Воек] та інших видавнях. Стаття О. Русова про чисельність населення в т. 2 (Петроград 1916), 381-406.

2. З Церкви українську мову усунуено набагато раніше: ще з 1720-их років заборонено говорити проповіді українською мовою та триматися української вимови церковнослов'янських текстів.

ства та історичних документів; забороняв театральні вистави та прилюдні читання українською мовою; довіз українських книжок, виданих закордоном; викладання будь-яких дисциплін у школі по-українському; заборонялося також тримати в шкільних бібліотеках українські книжки. Шкільних учителів мали перевіряти і кожного, запідозреного в українофільстві, переводити на працю за межами України; нових учителів радилося набирати «переважно» з росіян (Савченко 381 і далі). Зміни, внесені 1881 року, в основному стосувалися до двох моментів: дозволено друкувати словники, вживаючи російської абетки, і знято заборону з театральних вистав при умові, що кожного разу відповідний генерал-губернатор чи губернатор дасть спеціальний дозвіл та що не існуватиме виключно українських труп.³ У суті речі, укази 1876-1881 рр. були скеровані на цілковите усунення української мови з громадського життя. (Недопущення української мови до судів та адміністративних установ не потребувало окремої згадки, бо так було заведено ще з кінця XVIII століття).

Російський уряд ніколи не опублікував ані указ 1876 року, ані додаток до нього 1881 р. Вони були таємними і мали б лишитися незнаними для людности. Однак, дуже скоро їхній зміст і навіть дослівний текст стали відомі. Вже 1876 року львівський журнал «Правда» у статті «Указ проти руського язика» аналізує зміст Емського указу. 1878 року до Міжнародного літературного конгресу в Парижі М. Драгоманов, що емігрував з Кієва до Женеви, подав реферат «La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe», який був того ж року виданий у Женеві. Інтенгенція в Росії довідувалася про указ із закордонної преси. Так «Revue des

3. В даному випадку найвищий авторитет просто легалізував те, що започаткував ще міністер внутрішніх справ М. Лоріс-Меліков 1879 року. Він дозволяв концерти й вистави українською мовою, але п'єси мали бути тільки на сільські теми — ніяких перекладних. — в вистави могли відбуватися лише поза Києвом (Чикаленко 103, 112, 245).

deux mondes» надрукував у серії «L'empire des tsars et les russes» статтю Анатолія Леруа-Бопьє (Leroy-Beaulieux) «La presse et la censure» (том 37, ст. 88). У роках 1880-1882 легальна російська преса в межах Імперії широко обговорювала питання антиукраїнського законодавства. Принаймні дванадцять періодичних видань (Савченко 175), а серед них такі поважні журнали як «Вестник Европы» та «Русская старина», брали в тому участь.

Ще більше підривали заборону та намір стерти з лиця землі українську мову як засіб літературного й громадського спілкування легальні українські видання (шоправда, всі друковані російською абеткою), здійснені після Емського указу. Першим значним проломом стало видання Шевченкового «Кобзаря» накладом 25 тисяч примірників (приблизно 1880 р. Чикаленко 295). Не враховуючи всі книжки, що з'явилися всупереч забороні, це твердження можна проілюструвати переліком альманахів з праці Бойка (Київ 1967). У хронологічному порядку були це: «Рада», ч. 1 (Київ 1883) і «Рада», ч. 2 (Київ 1884) — укладені М. Старицьким; «Нива» (Одеса 1885) — під редакцією М. Боровського і Д. Марковича; «Степ» (Херсон 1886) — упорядник Д. Маркович та інші; «Складка», 1 (Харків 1887) і «Складка», 2 (Харків 1893) — спорудив В. Олександрів; «Складка», 3 (Харків 1896) і «Складка», 4 (Харків 1897) — спорудив К. Білиловський; «Хутір» (Кобеляки 1891) — зібрав Т. Калениченко; «Проліски» (Одеса 1893); «Вірна пара та інше» (Чернігів 1895) — видав Б. Грінченко; «Криничка» (Чернігів 1896) — зібрав Б. Грінченко; «Мати» (Київ 1896) — зладив Ол. Тишко; «Батькове віщування та інше» (Чернігів 1898) — видав Б. Грінченко; «Малоросійський збірник» (Москва 1899); «Степові квітки» (Чернігів 1899) — упорядкував і видав Б. Грінченко; «Щирі сльози» (Бахмут 1899); «Вік» (Київ 1900) — підготував С. Єфремов; «Хвиля за хвилею» (Чернігів 1900) — видав Б. Грінченко; «Дубове листя» (Київ 1903) — упорядкували М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко; «З-над хмар і з долин» (Одеса 1903) — впорядкував і уложив Микола Вороний;

«Літературний збірник» (Київ 1903); «На вічну пам'ять Котляревському» (Київ 1904) — підготував С. Єфремов.

Як видавцям альманахів щастило обходити рогатки цензури по різних міністерствах, департаментах і цензурних комітетах, само по собі могло б стати вдячною темою для вивчення. Не було це ні легко, ні просто. Деколи вимагало кілька років боротьби й хитрування. Наприклад, Чикаленкові взяло п'ять років добитися дозволу на свою безневинну брошуру для селянства «Розмови про сільське господарство» (Чикаленко 189). Але факт лишається фактом: не вдалося українську літературу придушити остаточно, знищити дощенту. Існувала в Києві й українська книгарня при «Киевской старине», правда, єдина на всю країну. Засноване в Москві під російською назвою товариство — «Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг» — з 1898 року друкувало брошури для українських селян українською мовою. 1903 року київський генерал-губернатор М. Драгоміров дозволив друкувати в журналі «Киевская старина» твори красного письменства українською мовою (вживаючи російської абетки).

Так само не вдалося урядові повністю запобігти довозові закордонних видань, переважно галицьких, у Російську імперію. Приміром, і М. Комар в Одесі, і Євген Чикаленко в своєму маєтку одержували зі Львова «Зорю» та «Дзвінок», правда, неакуратно (Чикаленко 177). У роках 1890-1896 на підросійській Україні було понад 400 передплатників «Зорі» (Животко 75); «Літературно-науковий вістник» 1899 року передплатувало 155 осіб (у квітні 1901 року передплату заборонили. Животко 76; Дорошенко 1949, 7). Головне управління цензури час від часу виносило догани «надто ліберальним» місцевим цензорам (листи такого змісту згадуються в «Об отмене стеснений малорусского печатного слова»), але порушення тривали. Українська мова не втратила своєї функції бути мовою літератури. Також і український театр, наперекір численним, не раз безглуздо-деспотичним утискам, далі іс-

нував і користався великим успіхом, зокрема в Санкт-Петербурзі і в критиків росіян.

Проте, наслідки заборон 1876-1881 років не слід недоцінювати. Вони наклали відбиток і на взаємини між людьми і на видавничу справу. Головний осередок українофілів київська Громада перед указом 1876 року нараховувала коло ста членів, а після указу їх залишилося 14. Аж до 1900 року число її членів не перевищувало 20-25 осіб (Чикаленко 293, 296). Тільки крихітна частка текстів готових до друку провалася крізь цензуру, та й то лише з красною письменства та видань для малограмотних. На підросійській Україні не існувало української періодичної преси. Українська мова була усунена з вищих сфер громадського життя: нею не вели поважних дискусій, не писали творів, що відбивали б найновіші напрями в літературі, не користувалися в науці, так само як не провадили навчання в школах, ні в початкових, ні у вищих. Все це підірвало пошану до української мови (якій, так чи інакше, було офіційно начеплено налічку російського діалекту, ба й самі українці офіційно вважалися за малоросів). До неї зачинили ставитися як до мови неосвічених людедей, в основному селянства.

Суспільний статус селянства був низький, а брак освіти ще далі погіршував ставлення до нього. За переписом 1897 року серед українців загалом неграмотність сягала 80% (Чикаленко 380). По селах цей відсоток повинен був бути ще вищим. Отож не диво, що й самі селяни частенько соромилися говорити українською мовою і, розмовляючи з людьми вищих клас, намагалися вставити стільки російських слів, скільки могли. Розповідаючи про своїх шкільних товаришів, Чикаленко (86) згадує: «Але характеристично, що найменше говорили українською мовою ... селянські хлопці, оті земські вихованці; вони одні й соромилися рідної мови і не признавалися до неї ..., мабуть, бажаючи швидше позбутися отого тавра — "мужицтва"». Тож немає чого дивуватися, коли пізніше, десь коло 1903 року, як постало питання про українські початкові школи, то декотрі батьки протестували про-

ти цього. Їм здавалося, що тоді їхні діти навіки зостануться мужиками, а тепер, мовляв, хоч дехто з них «виучується на вчителів, попів, пікарів, а то вже годі буде!» (Чикаленко 349). Твердять, однак, що 1905 року під петицією про українські початкові школи зібрано «багато тисяч» підписів [411]).

Урядові обмеження безпосередньо стосувалися до української мови в літературі, науці та прилюдних виступах. Але посередньо вони впливали на вибір розмовної мови між освіченими українцями та в їхніх родинах. Навіть приватна балачка українською мовою часто сприймалася як доказ нижчого суспільного становища, якщо по-українському говорили не принагідно, а послідовно, це розцінювалося як свідомо опозиція до російської мови, символу Імперії, що вже ставало просто небезпечним. Багато сучасників potwierджують це в своїх спогадах. Приміром, Чикаленко (343) пише: «Хоч тоді [1903], на мою думку, не можна було ставитися так гостро до того, що в українських родинах уживалася російська мова, бо тоді ж за українську мову позбавляли людей посад не тільки державних та земських, а й часом приватних». Отже, не слід дивуватися, що той самий автор, перераховуючи родини інтелігентів, де, не зважаючи на такий стан, розмовляли українською мовою, міг назвати пише вісім: Луценки, Грінченки, Антоновичі, Лисенки, Старицькі, Косачі, Шульгини та його власна (222, 298, 308). Можливо було ще кілька (Лотоцький у своїх спогадах називає декого — 2, 93, 190), але всі вони, очевидячки, були винятками. Процес русифікації молодшого покоління духовенства та вищих класів суспільства змальовано з безліччю побутових подробиць в низці художніх творів, згадаймо, хоча б, «Люборацькі» А. Свидницького та «Старе гніздо і молоді птахи» В. Мови. Чикаленко також заторкує цей процес (188 і далі). І Лотоцький кілька разів згадує патріотично настроєних українських студентів, які говорили виключно по-російськи (2, 102, 105).

Розглядаючи спустошливі наслідки указів 1876 й 1881 року та викликане ними поліційне переспідування, не слід забувати, що нарівні з адміністративними заходами існував

ще один фактор, можливо, не менше потужний, який стримував розповсюдження української мови серед освічених прошарків: повна відсутність україномовної чи бодай прихильно наставленої до української мови буржуазії. У спогадах Чикаленка названо чотири таких родини: Симиренко, Леонтович, Аркас, Чикаленко; у спогадах Лотоцького можна відшукати ще кілька (2, 63, 93), але всі вони — крапля в морі. Це також підривало престиж української мови, а на практиці позбавляло її економічного підпертя.

Точних статистичних даних про мову щоденного спілкування в різних населених пунктах України не існує з огляду на саму природу явища. Тільки випадково розкидані згадки у художніх творах, спогадах, листах і т. п. дозволяють зробити висновок, що й у великих містах — як от Київ, Одеса, Харків, — і в більших промислових центрах Донбасу, і в найважливіших портах переважала мова російська або суміш російської з українською. (Леся Українка писала 1900 р. про Буковину: «Главный город этой провинции Черновицы интересен для малороссов в том отношении, что он является единственным значительным европейским городом, где малорусский язык принят повсюду, в домах и на улице, как *langue parlée*» [Леся Українка 128 — посереднє свідчення про стан у Києві, Одесі і т. д.]). По менших містах, як от Полтава, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Лисавет (тепер Кіровоград), Чернігів та інші, масово говорили по-українському, але навіть і там російська мова ширилася. Якщо близько 1870 р. в Олександрівську (нині Запоріжжя) не чути було іншої мови, крім української, то на 1910 р. «Сорок год тому назад к. 1870 всі міщани, чиновники і взагалі все населення говорило чистою українською мовою, а тепер к. 1910 ... все місто страшенно обрусіло, ... тепер рідко хто говорить по-українськи» (Чикаленко 2, 154 і далі). А Дорошенко (1949, 35) відзначає як історичний факт, що в Полтаві 1903 р. в родині Компиченків двоє гімназистів розмовляли між собою по-українському і додає, що це його «дуже приємно здивувало», бо досі він «ще не бачив таких гімназистів». На селі

українська мова переважала цілковито, хоч у розмові з представниками вищих клас селяни нерідко докидали стільки російських слів, скільки знали, творячи базу того, що згодом одержало назву «суржик».⁴ Але не слід забувати, що кожна сільська місцевість розмовляла не літературною мовою, а своєю говіркою. Отже, літературної мови частіше вживано на письмі, ніж усно; в обох випадках вона не охоплювала всіх ділянок сучасного життя й думки, а це призводило до звуженого користування та зниженого престижу. Як покажемо далі, навіть декотрі оборонці української мови програмово боронили двомовність, вважаючи, що українська мова надається для вжитку лише як мова сільська, родинна, фолкльорна та поетична (напр., Костомаров, Панас Мирний. Див. далі, примітка 15).

Такий стан позначився на самій мові. Її фразеологія рясніє образами, позиченими з сільського життя. Подеколи це відбилося навіть на семантиці. Приміром, слово «громадянин» і в західноєвропейських мовах, і в мові російській походить од слова «місто», «город», а в українській від «громада» — поземельне селянське об'єднання.

В Галичині й на Буковині, що належали до Австрії, діяла відносно ліберальна конституція 21 грудня 1867 р. (ще більше пом'якшена пізнішими додатками, особливо в 1907 р.). Розділ про права громадян давав повну свободу місцевим та приватним чинникам у царині освіти (§ 17), в § 19 говорилося: «Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати й плекати свою національність і свою мову. Держава визнає за всіма мовами, вживаними в монархії, рівні права на вживання в школах, на виконання державних функцій і на різні акти громадського життя. У землях, що мають населення відмінних народностей, заклади публічної освіти мають бути тво-

4. Первісно термін млинарського ремесла: суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.

рені так, щоб, без уживання будь-яких примусових заходів, спрямованих на вивчення другої мови, кожний міг дістати все потрібне для своєї освіти своєю власною мовою».

Проте, особливості адміністративного поділу країни утруднювали українцям повністю здійснити свої конституційні права. Українці не мали в Австрії власних «земель». Вони належали або до «Королівства Галицького й Володимирського з великим герцогством Краківським», які Австрія успадкувала від Польщі⁵ або до герцогства Буковинського, що певний час перебувало було в складі князівства Молдавського, що стояло в васальній залежності від Туреччини. В першій адміністративній одиниці, що охоплювала переважно українську національним складом Східну Галичину і переважно польську Західну, кількісно переважали поляки; вищкляси були майже цілковито польські. Внаслідок такого стану поляки, використовуючи вигідну для них куріяльну систему виборів, добилися законів, які охороняли їхні інтереси, а саме, установили польську мову як мову освітніх установ та судівництва (місцевий закон 1868 р.), а трохи згодом як мову інших адміністративних інституцій (Dareste 430). На Буковині українці складали абсолютну більшість на півночі, тоді як румуни переважали на півдні, але й тут, коли йшлося про суспільну структуру, українці в основному належали до нижчих клас, щоправда традиція соціального й культурного панування іншого народу над українцями не була тут такою цупкою, як у Галичині, а українсько-румунська двомовність серед освічених прошарків не така розповсюджена. (На ділі українсько-німецька двомовність була типовішою, ніж українсько-румунська).

На відміну від підросійської України, українська мова в Австрії на 1900 р. не була заборонена в громадському житті. Проте, мало не в кожному окремому випадку щоб відстояти

5. 1848 року представники українців передусім вимагали поділу Галичини на дві окремішні області.

конституційне право, українці мали витримати затяжну й запеклу суперечку з польською адміністрацією, до послуг якої стояв увесь бюрократичний апарат. Як наслідок історичних обставин на 1900 р. українці в Австрії мали відносно розвинену пресу — де широко друкувалися й автори з підросійської України — і шкільництво, хоч і те й те було недостатнім, коли врахувати число українців і те, що мали поляки.

За моїми даними, почерпнутими в основному з праці Животка та книги Ігнатієвска (1968, 116 і далі) (вони можуть бути неповними), 1900 р. в Галичині виходило 25 періодичних видань (за Ігнатієнком [1926, 40], на всю Австро-Угорщину таких видань було 20), а саме: 4 щоденні («Діло» 1880,⁶ орган Української націонал-демократичної партії; «Народна часопись» 1896, напівурядовий орган; «Руслан» 1897, католицький, і «Галичанин» 1893, москвофільський); два тижневики («Свобода» 1897, орган УНДП, та москвофільське «Русское слово» 1890); дев'ять двотижневиків («Громадський голос» 1895, орган Української радикальної партії; «Воля» 1900, орган Української соціал-демократичної партії; «Місіонар» 1897, католицький; «Дзвінок» 1890, дитячий; «Русская рада» 1871, москвофільський; «Посланник» 1889, москвофільсько-католицький; «Зеркало» 1890, гумористичний; «Комар» 1900, гумористичний, і «Страхопуд» 1880, москвофільський гумористичний); п'ять місячників («Літературно-науковий вістник» 1898; «Молода Україна» 1900, студентський; «Прапор» 1897, для духовенства; «Дяковскій голос» 1895 і «Наука» 1871, москвофільський для селян); два кварталники («Записки Наукового товариства ім. Шевченка», науковий, та «Богословскій вестник» 1900, москвофільський); і один піврічник («Часопись правнича і економічна» 1900). Осібно стояли два періодичні видання чисто практичного характеру: «Провідник рільничих кружків» (1896) та «Господарь» (1898), а також дві урядові публікації з однаковою назвою «Вістник законів», що

6. Після назви в дужках подана дата заснування.

виходили одна у Відні, а друга у Львові, обидві не суворо періодично. Треба відзначити, що москвофільські видання намагалися вживати літературної російської мови, але в більшості випадків пересипали її виразами з місцевих говірок.

Буковина 1900 р. мала шість періодичних видань: «Буковина» (1885), орган народоців, що тоді виходила тричі на тиждень; «Руска рада» (1898), орган Української націонал-демократичної партії; «Буковински вѣдомости» (1895), москвофільський тижневик; «Православная Буковина» (1893), двотижневик, і «Народный вѣстник» (1899), місячник, органи москвофілів; та «Добрі ради» (1889), місячник «для господарства, домівства і забави». Осібно стояло не суворо періодичне урядове видання «Общий законов... вѣстник».

Відомості про наклади галицьких і буковинських видань, на жаль, скупі. «Діло» у перший рік існування (1880) мало, як подають, 600 передплатників (Животко 68); «Літературно-науковий вістник» у перший рік — 799, з яких 625 жили в Галичині, 32 в Буковині, а 101 на підросійській Україні, за соціальним станом серед передплатників «Діла» 1900 р. було 173 священики і 142 вчителі (Животко 68, 78). Газети напевне мали більше передплатників. Загалом, в порівнянні до підросійської України, де українські часописи взагалі не виходили, розвиток періодичної преси був показний. Але якщо розглядати її саму в собі, то преса в Галичині, а особливо на Буковині, була недорозвинена — партійне розгалуження тільки починало окреслюватися, спеціалізація не досить чітка. Чимало видань виявилися недовговічними, але деякі вже досягли певної стабільності, поваги й авторитету, зокрема «Діло», «Літературно-науковий вістник», «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» та «Буковина». Вони, без сумніву, якоюсь мірою впливали й на розвиток мови, подаючи її зразки. Зразки ті — не з умислу, а в силу обставин — були регіональні. Докладніше на цьому спинимося далі.

Потужним чинником у формуванні мови освіченої верстви була школа. Уяву про зріст українських початкових шкіл дають такі числа: 1881 р. — 1529 (ЕУ 2, 251Б), перед

Першою світовою війною — 2510, коли 97% українських дітей відвідувало українські початкові школи, не зважаючи на різні перешкоди бюрократичного характеру з боку адміністрації, обсадженої переважно поляками. Правда, деякі школи були неповними: лише дві класи з можливих шести. Співвідношення українських і польських середніх навчальних закладів (гімназій та реальних шкіл) було 6 до 50. Це частково компенсувалося тим, що українці мали ще 10 приватних шкіл (1911, ЕУ 1, 929). Львівський університет на 1900 р. був польським, хоч мав кілька українських кафедр (з 1894 р. — історії України; з 1900 р. — української літератури; а 1914 р. 8 українських кафедр супроти 72 польських). Освітню роботу серед дорослих провадило товариство «Просвіта», засноване 1862 р. На 1900 р. «Просвіта» нараховувала 22 філії, 924 читальні та 1248 бібліотек (ЕУ 2, 2366).

На Буковині 1896 р. була 131 українська початкова школа та 34 двомовних (українсько-німецьких і українсько-румунських) із загального числа 335 (Квітковський 663) і лише одна гімназія (у Чернівцях, з 1896 р.; по інших гімназіях українську мову викладали як предмет). Чернівецький університет був німецьким і мав українські кафедри тільки з теології й церковнослов'янської мови та української мови й літератури (Квітковський 694). Засноване 1869 р. товариство «Руська бесіда» провадило — подібно до «Просвіти» в Галичині — освітню роботу серед дорослих.

Завдяки особливій становій структурі українського населення в Галичині й на Буковині, однією з найвпливовіших груп суспільства було духовенство: греко-католицьке в Галичині, православне на Буковині. Становище, коли «духовенство охоче вживало польської мови і в домашньому житті, і в публічних виступах, ... а по церквах, особливо в містах, виголошувало польські проповіді» (Холмський 338), змінилося з середини ХІХ ст. Після періоду модного захоплення москвофільством вже десь у дев'ядесятих роках основна маса духовенства повертається до українства. Щодо богослужб, то їх завжди відправляли церковнослов'янською мо-

вою з українською вимовою. Це стосується й до Церкви на Буковині. Поза цим, однак, Церква в Буковині перебувала переважно в румунських руках. Хоч українську мову з 1873 р. допущено, поруч з румунською, до вжитку в церковній адміністрації (Квітковський 735), та на Буковині ніколи не було жадного митрополита чи єпископа українського політичного напрямку; в кращому випадку декотрі були доброзичливі до українців.

На Закарпатті, що належало до Угорщини, не було окремого законодавства. Угорщина не мала кодифікованої конституції. Вона керувалася низкою послідовно видаваних законів, що творили складну й заплутану сукупність: нові закони накладалися на старі. Оскільки вдалося установити, серед законів немає такого, що гарантував би права інших мов, ніж угорська. Закон 16 1791 р. зобов'язував урядовців вживати тільки угорської мови, закон 2 1844 р. проголосив її єдиною державною мовою. Закон 5 1848 р. складною процедурою забезпечував угорцям перевагу в усіх виборах. Лише закони 38 і 44 1868 р. згадують за права національностей (Dareste 467-470).

Без легального захисту, під тиском агресивної мадяризації з 1867 р., у стані економічного занепаду українська людність Закарпаття на зламі століть або здалася на обставини, або покладала надію на допомогу від спорідненої — слов'янської — потуги, якою могла бути лише Росія. Українська мова на 1900 р. була фактично виключена з будь-яких громадських функцій, а існувала в формі кількох сільських діалектів, до того ще й дуже відмінних між собою. Нечисленна інтелігенція або орієнтувалася на угорців, з яких походили всі великі землевласники, аристократія й високі урядовці, включно з церковною ієрархією, або, в меншості, перейнялася москвофільством. Помітна «народовська» орієнтація з'являється властиво вже по 1900 р. під впливом Галичини.

Отож, коротко кажучи, в найгіршому стані — і де юре, і де факто — перебувала українська мова на підросійській

Україні (офіційно заборонена у громадському житті, шкільництві й літературі) та під Угорщиною (без правових гарантій, а в дійсності цілком усунена з громадського життя); в найкращому стані була вона в Галичині, де її вживано публічно; становище на Буковині було проміжне; на півдавстрійських землях українську мову офіційно не переслідували, але гарантовані їй права на практиці стосовано обмежено. Ні в одній з чотирьох областей українська мова не користалася суспільним престижем, розмірно ліпше було в Галичині. Зусилля, спрямовані на покращання стану, в Галичині й Буковині велися в культурній, економічній та політичній сфері; на підросійській Україні переважно у сфері культурній; на Закарпатті їх властиво не було зовсім. По великих містах Центрально-Східної України мовою щоденного вжитку була російська,⁷ в Галичині — польська, на Буковині — німецька і/або румунська (всупереч наведеному твердженню Лесі Українки), на Закарпатті — угорська. На півдавстрійській Україні були спроби окремих осіб та цілих груп зробити українську мову мовою щоденного спілкування, чому, звісно, передувало послідовне вживання її серед самої інтелігенції. Відомості про це знаходимо в листах та інших писаннях українців з-під Росії, що відвідали півдавстрійську Україну. Наведемо кілька прикладів.

Про те, яке здивування й пошану викликала українська мова вчених галицьких кіп у не-галичан, можна судити з до певної міри автобіографічного оповідання Олени Пчілки «Товаришки» (1887). Героїня повісти (alter ego письменниці?) Люба зустрічається у Відні з галичанином Бучинським. І от: «Ії просто брав сором перед тим інтелігентним русином: він говорить так вільно, ні трошечки не зупиняючись, про що

⁷ Дуже часто в різних комбінаціях з українською. В 1912 р. Ф. Корш писав про цю мову, як про «... шось на зразок того "огидного російсько-малоросійського воляпюку", який все ширше розливається по містах наших південних губерній» (К вопросу об украинской культуре. — «Украинская жизнь» 1912, 2, 41).

тільки схоче, а вона ... мусить добре подумати, перше налагодитись, а тоді вже казати, ніби перше переложить в думці з російського». «Вона почуває, що се органічна мова його бесіди і що так треба, що говорить з ним по-російськи просто не випадає, власне таки аж соромно якось! Вони виробили собі свою мову і для культурної потреби, а ми переходимо зараз на російську, коли заводимо поважнішу бесіду! Так не гоже!» (323 і далі).

Павло Грабовський, що ніколи не був у Галичині, але чув про стан тамтешньої мови, так само здивовано і поштиво запитує в листі (1892) до Івана Франка: «По якому звичайно балакають між собою дома писателі-русини — по-руськи, польськи чи німецьки? Це тим питаю, що мені бажається знати: є руський язик в Галичині язиком літератури одні, чи й житні? Бо у нас по Україні багацько є таких, що пишуть по-українському, а балакають по-московськи».

Леся Українка, звернувши увагу на це явище, дошукується його причини (1893): «Не знаю, чим се об'яснити, тільки галичани краще говорять, ніж пишуть, а українці краще пишуть, ніж говорять. Щождо того, що українські сім'ї говорять по-російськи, то, здається, не так давно було, що галицькі русинські сім'ї говорили по-польськи, — якби у нашої мови були такі права в Росії, які є в Галичині, то я твердо вірю, що й ми не zostалися б позаду, а тепер нехай хто хоче кидає камінь на українців, пригнічених школою, урядом, громадськими інституціями, тільки я цього каменя не зважуся здійснити» (Сімович 1938, 28).

І галичани добачали різницю. Ілля Кокорудз писав 1891 р.: «Підчас, коли на Україні рідко язик українсько-руський є розговорним між тамошньою інтелігенцією, то в Галичині говорять ним як у простій хаті, так і в найелегантніших і найвищих сальонах... Ним ту вітає-ся цісаря, виголошує-ся мови політичні в соймі, ним викладає-ся з катедр університетських, ним пишуться листи і розправи філософічні, педагогічні, історичні, математичні, фізичні, правничі і т. інш.» (Кокорудз, 472).

Відтворюючи загальну картину мовної ситуації в Галичині на 1900 р., не слід, однак, забувати, що в подібних свідченнях — а їх є значно більше — порівнювалося південно-західноукраїнську Україну з підросійською. Тоді контраст дійсно вражав. Копи ж прикласти абсолютну мірку, то виявиться, що стан української мови в Галичині був вельми далекий від нормального стану мови, яку підтримує й охороняє держава, скажімо, французької мови у Франції, чи шведської у Швеції. Тому мав рацію і другий галичанин Іван Верхратський, пишучи 1892 р.: «Обставини [в Галичині] не конче веселі. Не маєм ні вельмож-меценатів, ні багатого міщанства, ні можливої численної інтелігенції, ні повного руського університету, ні руської академії».

Не слід забувати ще одну особливість мовної ситуації в Галичині. То правда, що освічені українці розмовляли між собою по-українському (навіть декотрі москвофіли). Однак, було б перебільшенням гадати, що вони говорили літературною мовою, якою писали автори з підросійської України і яка теоретично вважалася взірцем для всієї країни. А хіба могло бути інакше, якщо і шкільництво, і преса, і сама звичка освічених людей говорити українською мовою на різноманітні теми виникли нещодавно, а зв'язки з підросійською Україною були дуже утруднені? Окрім того, і до тодішньої мови підросійської України термін «літературна» слід прикладати з великим застереженням. Існували певні правила вжитку, але вони не були унормовані, ні навіть ґрунтовно описані, не було й авторитету, що міг би їх запровадити. В Галичині вийшло кілька підручників (М. Осадца, 1862; Г. Шашкевич, 1862; П. Дячан, 1865; О. Партицький, 1883), які не спиралися на жадний авторитет, крім автора, а шкільна граматики С. Смаль-Стоцького («Руська граматики», Львів 1893, перевидана 1907, 1914 та 1928 р., написана у співпраці з Ф. Гартнером), що наближалася до норм Центральної України, зокрема в запровадженні так званого фонетичного письма, хоч і з чималою кількістю місцевих особливостей, і була затверджена після запеклого нерозбірливого в засобах спро-

тиву австрійським Міністерством освіти, потрапила до школи щойно 1893 р., попереджена в лексикології першим великим словником — Е. Желеховського — 1886 р.⁸ Тому не диво, що діалектна основа мови кожного українського письменника виразно виявлялася у його творах, а особливо на теренах Австрії, де і діалектів було більше і вони більше різнилися між собою. Говорити українською мовою в підавстрійській Україні означало говорити своєю власною говіркою.

Спілкування між освіченими людьми, що розмовляли західноукраїнськими говірками, найжвавіше відбувалося у Львові. Можна припустити, що на 1900 р. у місті витворювався галицьке чи галицько-буковинське койне, в основі якого лежав наддністрянський діалект, але це питання потребує докладнішого вивчення, а джерельні відомості про розмовну мову освіченої верстви дуже скупи. Як правдиво зауважив автор не-мовознавець у пізніших спогадах: «Сам Львів не мав свого українського діалекту, бо інтелігентна верства говорила менш-більш спільною письменною галицькою мовою, а мішанська верства, що до Львова з околиць напливала і найдалше до третього покоління у львівським мовним кітлі польонізувалась, говорила зіпсутим через польський мовний вплив говором» (Шах 111). Якщо припущення про формування львівського койне правильне, то велика й частенько запальна дискусія 1891-1892 рр., що її розпочав Б. Грінченко гострим виступом проти «галицьких поетів», в суті речі виявляла конфлікт між двома процесами творення літературної мови: на східно- і західноукраїнських землях.⁹ Дискусія кінчилася одностайною згодою, що повинна існувати єдина загальноукраїнська літературна мова і що в основі її мають бути центральноукраїнські (Київщина — Пол-

8. Про цю граматику й суперечки навколо неї див. у статті: В. Сімович. Степан Смаль-Стоцький як педагог і педагогічний діяч. — «Шлях виховання й навчання» 1939, 1. Там таки подано й докладну бібліографію. Передрук у: Сімович 1984.

9. Про перебіг дискусії та її аналізу див. Shevelov 1966, 61-68.

тавщина) діалекти, на які спирається мова найвпливовіших письменників-класиків: Шевченка, Марка Вовчка та ін. Під час дискусії (як, зрештою, ніколи після неї) ніхто не обстоював думки про літературну мову на галицьких підвалинах чи про дві рівнобіжні літературні мови, щось на зразок сербської та хорватської серед південних слов'ян.¹⁰ Проте, ніяка дискусія не спроможна стерти реальні крайові різниці, доки країну ділить на частини політичний (і властиво культурний) кордон. Характеристично, що навіть у повторних виданнях граматики С. Сміль-Стоцького не дотримано центрально-українських норм. Видавці «Зорі» писали 1889 р.: «Якби прийшло списати словар з того, як ми не повинні говорити та писати, то вийшов би він завбільшки чи не такий, як і той, де списані наші щирі рідні слова і вирази».¹¹ Становище аж ніяк не змінилося ні на 1900 р., ні в пізніші роки.

10. Всупереч перекрученим фактам у М. Жовтобрюха 1970, 275, а особливо 1964, 20.

11. Цитовано за: Б. Грінченко. Кілька слів про нашу літературну мову. — «Зоря» 1892, 15, 310.

3. Перед Першою світовою війною та революцією (1900-1916)

На півдавстрійській Україні в розглядааний період не відбулося ґрунтовних якісних змін у становищі української мови. Виняток становить короткий час російської окупації Галичини за Першої світової війни (від осені 1914 до весни 1915 р.) та першої окупації Буковини (вересень 1914 р. — червень 1915 р.), коли всі українські політичні й культурні організації розгромлено, численних представників інтелігенції переслідувано й депортовано, а українську мову в громадському житті фактично заборонено. Таку політику не застосовували при другій окупації Буковини (червень 1916 р. — липень 1917 р.). Але процеси, що закреслилися на 1900 р., далі розвивалися й міцніли.

Легальний стан української мови в Галичині й на Буковині посутньо не змінився. Роки 1900-1916 у цих краях позначені намаганням якнайповніше використати гарантовані права. Це позначилося на розвитку преси й шкільництва.

В Галичині перед вибухом Першої світової війни (на основі даних 1913-1914 рр.) всі періодичні видання, перелічені в розділі 2, виходили далі, за винятком «Волі», «Прапора», москвофільської «Русскої ради», «Посланника», «Дяковського голосу», «Богословського вѣстника» і «Страхопуда» («Літературно-науковий вістник» 1907 р. перенесено до Києва); додатково з'явилася щоденна газета «Нове слово» націонал-демократичного напрямку з накладом 12 тисяч примірників (ЕУ 2, 1782). Поряд з такою часовою стабільністю галицька преса набуває тепер ще однієї риси — багатогранності. В 1900 р. часописи різнилися хіба тільки політичною

(партійною) орієнтацією. На 1914 р. намітився ще й виразний професійний поділ. Так 1913-1914 рр. десять видань спеціалізувалися в економіці, сільському господарстві й торгівлі; два в юриспруденції; три в педагогіці; виходило п'ять видань для студентів і молоді взагалі; один жіночий журнал; один популярний медичний; два спортові; один мистецький; один з історії та гуманітарних наук; два богословські; один гумористичний. Виникло чимало видань суто місцевого, регіонального значення. Буковинські видання куди чіткіше диференціювалися за партійними напрямками (7 часописів, з них один москвофільський); натомість професійна преса, порівнюючи з Галичиною, відставала (один театральний журнал, два економічні), але буковинці могли безперешкодно користатися з галицьких видань. Животко (129) подає загальне число «західньоукраїнських» (тобто включаючи Закарпаття) періодичних видань — 80; Ігнатієнко (1968, 197 і далі) нараховує їх 84.

Уважне зіставлення галицької й буковинської преси напередодні війни з пресою 1900 р. виявляє, поза всяким сумнівом, її швидкий зріст, що й собі віддзеркалює набагато складнішу структуру суспільства. Але преса вказує також, що це суспільство ще не стало гармонійно розвиненим новочасним суспільством. Якщо не брати під увагу кілька видань НТШ, то вражає відсутність публікацій, які порушували б питання технології та індустрії, поряд з надмірно великою кількістю видань, присвячених сільському господарству. Це вказує, що українське суспільство Галичини й Буковини на той час все ще складалося головним чином з селянства й інтелігенції, яка вийшла з села і йому служила: передусім духовенства та вчителів, меншою мірою правників та лікарів. Як і давніше, аристократії, великої буржуазії й технічної інтелігенції в суті речі не існувало, а робітнича класа була недорозвинена.

Стан суспільства впливав на мову: наукова й технічна термінологія в найкращому випадку перебувала *in statu nascendi*. Та, що була, дуже рідко потрапляла на сторінки

преси, бо була надто спеціальна, а її розвиток гальмувало те, що преса її оминала. Творилося зачароване коло. Друга риса, зумовлена тогочасною структурою суспільства, це був непомірно великий вплив говірок на мову інтелігенції. Преса, хоч і робила певне зусилля вживати загальноукраїнської літературної мови, в найліпшому разі культивувала галицьке (львівське) койне, яке активно формувалося на основі, насамперед, говірок Львівської області. Нерідко періодичні видання вживали теоретично неприпустимих діалектних форм, слів і конструкцій. Через нестачу або недосконалість свого, прогалини в українській мові й культурі заповнювалися термінами з розвиненіших мов і культур: в суті речі вся інтелігенція була або двомовна (мови українська, польська), або тримовна (українська, польська, німецька). Це не могло не позначитися на характері місцевої літературної мови, що була відкрита впливам співтериторіяльних мов і часто на них зворувалася.

Такий стан затримувала і поглиблювала школа. Як указують дані, наведені в розділі 2, загальна освіта українських дітей у Галичині між 1900 і 1914 рр. поволи, але невхильно кращала. Успіхи, однак, стосувалися тільки до найнижчого рівня: українських гімназій було мало, а в університетах українською мовою викладали лише суто українські предмети, інакше кажучи, загальноосвітні й технічні дисципліни, медицина, право і т. д. українською мовою не читалися. Те, що існувало 10 учительських семінарій з паралельними українськими й польськими класами, становища, звичайно, не міняло. Боротьба за український університет у розгляданий проміжок часу нерідко набирала агресивних форм, які призводили до політичних демонстрацій, а раз навіть до вбивства, але нічого не змінила. Та і на рівні середньої освіти поляки мали, окрім гімназій, ще одинадцять реальних шкіл, а українці — жадної. Отже, школа, хоч і вберігала від денационалізації, але повсякчасно відбивала застарілу, недостатньо розчленовану структуру суспільства.

На Буковині число українських початкових шкіл зросло

від 131 до 216 (плюс 17 двомовних) (Квітковський 668), але українська гімназія була одна та ще дві двомовних, українсько-німецьких. Була також одна приватна реальна школа. Чернівецька вчительська семінарія, первісно німецька, з 1910 р. мала три паралельні відділи: український, німецький і румунський. Чернівецький університет, за винятком кількох українських кафедр, названих у другому розділі, лишився німецьким. З погляду вимог індустріялізованого і професійно розшарованого новочасного суспільства освіта на Буковині була так само застаріла й неповноцінна, як і в Галичині, а шкільна система — теж так само, як там — відбивала однобічний розвиток і суспільства й мови, проєктуючи його на майбутнє.

Бюрократична машина, немов символічно, засвідчила такий стан в офіційній назві українців у Австро-Угорщині. Не зважаючи на права, якими користувалися українці в Австрії, їхня офіційна назва зоставалася *русини*. Група українських делегатів до австрійського парламенту 1915 р. зробила пропозицію, щоб цю назву змінити на *українці*. Уряд зажадав думки двох фахівців. Один з них, Ватрослав Ягіч, великий авторитет у слов'янських справах і відносно безстороння людина (з роду хорват), висловився, що, на його думку, розсудливіше затримати звичну назву «русини», не обтяжену новітніми націоналістичними тенденціями.¹² Питання так і лишилося нерозв'язане аж до остаточного розпаду Австро-Угорщини 1918 р.

Назва *русини* якоюсь мірою відмежовувала австрійських українців од підросійських. А це наче давало право зберігати в літературній мові певні льокальні риси, до чого спонукав і фактичний стан: сильний вплив місцевих говірок і формування в межах Австрії українського койне. З другого боку,

¹² Оpubлікований і прокоментований Д. Дорошенком у Записках історично-філологічного відділу Української Академії Наук, 10, 1927. Оригінальний німецький текст на ст. 268-274.

чим більше пiдавстрiйськi українцi звикали до назви *українець*, тим більше виключалася можливість спроб мати окрему «русинську» мову. В життi це виливалося в прагнення спiльної мови, але зi збереженням деяких галицьких прикмет.

Таке наставлення позначилося на правилах мови, розроблюваних у Галичинi. Як уже згадувалося в другому роздiлi, першою спробою урегулювати мову була «Руська граматика» С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, затверджена вiденським урядом для вжитку в школах. У розгляданий перiод зусилля нормалiзувати мову вперше вийшло вiд українськoї iнституцiї. Наукове товариство iм. Шевченка видає 1904 р. «Руську правопись зi словарцем» (на 152 сторiнки). Роблячи деякi поступки мовнiй практицi на пiдросiйськiй Україні (напр., запроваджено форми жiночого роду: *драма, поема, система, тема*, замисть *драмат, поемат, систем, темат* i т. д.; вiдкинено закінчення *-а* в таких словах, як *артист, архiтект, митрополит, поет* — ст. 342 i далi в передруку правил, без словничка, у Тимошенко 2), книжка зберiгає такi характеристичнi особливостi галицького правопису, як уживання *ї < ѣ, i (дiд)*; вiдокремлене писання частки *ся* з дiєсловами; знак м'якшення пiсля зубного мiж двома паляталiзованими приголосними (*свiт*); у морфологiї — закінчення *-ий* в родовому вiдмiнку множини iменникiв на приголосний (*коний, грудий*, а не *коней, грудей*); а надто вiддання лiтер *g* та *l* у чужомовних словах (*бiологiя*) (Тимошенко 2, 336, 338, 343). Показово, що в самiй назвi граматики вжито слова «руська», а не «українська», хоч, правда, це могли викликати урядовi вимоги. (Про висловлювання галицьких письменникiв у мовнiй дискусiї з письменниками Схiдної України, далi в цьому роздiлi).

Найменша й найвiдстапiша українська земля Закарпаття в 1900-1914 рр. не внесла нічого в розвиток українськoї лiтературної мови, та там мало про неї i знали. Слабко розвинене шкiльництво було цiлковито змадяризоване пiсля запровадження т. зв. законiв Аппонь (закон 36 i 37 1907 р.), якi перетворили початковi школи на твердинi й храми мадярщини.

За § 23 закону 36 і § 32 закону 37 кожен учитель — навіть приватної школи — ставав державним урядовцем і мусів присягати на вірність і відданість всьому угорському (Törvénytar 368, 392, англійський переклад уривку з присяги в: Магочі 65, див. також примітка 116 на ст. 380). Параграф 18 закону 37 (Törvénytar 383) зобов'язував провадити навчання в школі угорською мовою, якщо того бажали батьки 20 дітей (або, коли дітей було менше, 20% учнів). У висліді на 1915 р. не лишилося жадної чисто української (слов'янської) школи і тільки 18 мішаних українсько-угорських (ЕУ 2, 55). Впливові газети й журнали також були угорські, абож їх видавали москвофіли російською мовою з більшою чи меншою домішкою пьокальних мовних елементів. Єдиним українським органом був тижневик (до 1912 р., а в 1912-1914 рр. місячник), що його видавали оо. Василіяни. Нема що й казати, українська мова тижневика була дуже своєрідна, з великою домішкою церковнослов'янізмів та місцевих виразів в етимологічному написанні. Усна мова була говіркова, різна по різних місцевостях, інтелігенція здебільшого говорила по-угорськи. Характеристично, що А. Волошин видав граматику закарпатської видозміни української мови теж по-угорськи: «Guakorlati kis-orosz (rutén) nyelvtan (1907)» (Gerovskij 1934, 508), може, крім іншого, з метою, щоб вона правила за підручник для тих, хто, одержавши угорську освіту, хотів познайомитися з рідною мовою.

Для підросійської України доцільно поділити період 1900-1916 рр. на три відтинки: 1900-1905, 1905-1914 та 1914-1916. До 1905 р. і умови, і загальна спрямованість розвитку були ті самі, що й в останньому десятилітті ХІХ ст. Про цей стан сказано в розділі 2. Тут лише коротко нагадаємо: цілковитий брак українських шкіл,¹³ Церкви і преси; тільки спо-

13. Прохання про дозвіл відкрити школу імени Котляревського в Полтаві (1904) з українською викладовою мовою в нижчих класах не дало позитивних наслідків (Лотоцький 2, 283 і далі).

радичні — після довгих затримок — видання творів красною письменства й поезії, майже повний брак перекладної літератури; успіх українського театру, репертуар якого однак обмежено заборонами до п'єс з сільською тематикою; цілковите усунення української мови з громадського життя і рідкісне вживання її в інтелігентських родинах. Неденаціоналізована інтелігенція, за малим винятком, складається з учителів та письменників; престиж української мови невеликий навіть серед переважної більшості селян, що в повсякденному житті цупко тримаються своїх місцевих говірок.

На цьому тлі галицький варіант української літературної мови завоював не абиякий престиж, про що свідчить багато сучасників. При зустрічах мова галичан мимоволі імпонувала українцям зі сходу своєю виробленістю, культурністю, широтою тематичного діапазону. Коли на підросійській Україні заснуються українські політичні партії, то невелика частина партійних діячів переїздить в Галичину й на Буковину, де друкувалася партійна література, яку нелегально переправляли на схід. Прибулих приваблювали деякі риси галицького політичного життя, й вони переносили своє захоплення на місцеву українську мову. Ці події й настрої відбилися в деяких літературних творах, як от у повісті Наталі Романович-Ткаченко «Манівцями». Ось як змальовує авторка враження своїх героїв — молодих революціонерів з підросійської України — від мітингу у Львові «Тут, серед сеї блискучої юрби, в залі, залитій світлом — він чує мову своїх степів, своїх панів, мову, якою говорять ті брати його, що живуть в тісних халупках без світу й повітря. Правда, мова ніби трохи відмінна, але се природна зміна, як і те, що з ним сталося: він той самий, що уродився під селянською стріхою, і наче не той тепер: не в селянській сорочці, не в світі, а в "німецькому" убранні. Але проте він той самий» (145).

Далі приходиться узагальнення: «Потім почулася українська мова. Не та мова степів широких, панів безмежних — повільна, барвіста, дзвінка, а мова швидка, одноманітна, але вже викінчена й культурна». «Хочеться ще побути в сій

атмосфері, де сі європейці говорять мовою далеких рідних сіл» (531, 147).

Таке ставлення до мови галичан імпортовано і в міста підросійської України. Коли поважні вже політичні діячі — члени РУП (Революційна українська партія) або інших партій — відвідували гуртки молоді, вони приносили сприйняті в Галичині мовні звороти. Революціонери-неофіти, для яких професіонали партійної роботи, природно, були оточені авреолею героїчності, наслідували все, що схоплювало їхнє вухо, хоч не раз ті мовні особливості не мали нічого спільного з революційною діяльністю. Про подібний випадок з часів своїх гімназійних років у Прилуці (тепер Чернігівська область) розповідає Володимир Дорошенко: «Не знаючи гаразд мови, ми залюбки засвоювали собі всякі дивогляди, подибувані в галицьких виданнях, уважаючи їх через їх незвичність для нас за якийсь особливий мовний спеціалітет. Пригадую собі, що нам незвичайно припало до вподоби слово *позаяк*, яке заніс до нас один лубенський громадянин як гарну галицьку новинку» (В. Дорошенко). В даному випадку особливо знаменно, що галицьке слово перейнято не прямо від галичанина, а посередньо, від полтавця. Це вказує на один із шляхів, яким розходилися «заразпиви», «урбаністичні» слова та вирази з Галичини. Немає сумніву, що гімназійні (так само, як університетські) гуртки української молоді відігравали роль посередника. Відомо, що, крім Прилуки, такі гуртки існували в Лубнах, Ніжині й Києві (Дорошенко 1949, 17); було їх, правдоподібно, значно більше. До речі, оте злочасне *позаяк*, про яке згадує Дорошенко, полонило не тільки молодих та недосвідчених, воно трапляється навіть у видатного мовознавця К. Михальчука (ст. XV). Запеклий ворог усього галицького Ів. Нечуй-Левицький в'їдливо зауважує: «Наші молодші люди начитались галицьких газет так, що по мові зовсім погаличанилися, неначе так завзято падали коло цієї справи, що аж повиучували ті газети й журнали й їх мову напам'ять» (1907, 8). Перебільшена характеристика, але не без зерна правди!

Вплив Галичини і її мови був одним з нових і до певної міри підривних процесів, що нуртували за фасадом позірної стабільності Російської імперії. Другим було пожвавлення діяльності самої української інтелігенції як наслідок усе більшого соціального й політичного неспокою в Російській імперії взагалі, а на Україні зокрема. Відлуння широкої хвилі селянських бунтів 1902-1903 рр. на Полтавщині розійшлося далеко, дарма що селяни не висували ніяких національних гасел, а тільки домагалися полегші соціальних та економічних умов. Активізуються українські громади, що після указу 1876 р. майже завмерли. 1897 р. вони об'єднуються в Загальну українську безпартійну демократичну організацію, з якою було пов'язане видавництво «Вік» (1895-1918). Крім іншої діяльності, організація та її члени намагалися використати кожну легальну нагоду, щоб добитися дозволу на прилюдні виступи українською мовою. Це легше було зробити поза межами України. На весні 1902 р. Д. Мордовець промовляв українською мовою на шевченківському святі в Санкт-Петербурзі в будинку Шляхетського зібрання, річ неймовірна для Києва чи Одеси. На археологічному конгресі в Києві 1899 р. вчені з південно-західної України мали намір читати доповіді українською мовою (слов'янські мови, як правило, допускалися на тих конгресах). Коли урядові чинники заборонили їм це робити, вони демонстративно відмовилися від будь-якої участі в нарадах. Однак, вчені з південно-західної України до них не приєдналися, а слухняно послуговувалися російською мовою. На 1903 р. становище трохи змінилося. На відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві 30-31 серпня гостям з Галичини дозволено промовляти по-українському. Гостей спробували наслідувати місцеві українці. Та коли почато читати першу адресу українською мовою, міський голова перервав, заявивши, що на підставі наказу Міністерства внутрішніх справ він не може цього допустити. Тоді інші делегати теж відмовилися виступати, і деякі подали скаргу до Сенату (Чикаленко 337, 340; Потоцький 2, 278-280; Пипін 398-402). Пізніше, згадуючи цей епізод, В. Коро-

пенко писав, що напрошується висновок, наче українська мова законна лише в Австрії, а на своїй батьківщині — ні (Короленко 376). Згодом Сенат скасував заборону і навіть «поставил на вид» міністрові внутрішніх справ «неправильность его действий». Але це було вже 1906 р., після революції 1905 р.

Подібні маніфестації мали місце на ювілеях М. Лисенка та Ів. Нечуя-Левицького 1904 р. Археологічні конгреси — 1902 р. в Харкові й 1905 р. в Катеринославі — теж не лишилися поза увагою. Такі прилюдні протести годі було уявити ще десять років тому.

Всупереч офіційній забороні зростає число популярних видань з сільського господарства та медицини. Удавано російське добродійне товариство — Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг, — засноване 1898 р. в Санкт-Петербурзі (див. розділ 2), що налічувало до тисячі членів, випускало 6-8 брошур на рік (Лотоцький 2, 253): Б. Грінченко в Чернігові 7-8 на рік, київське видавництво «Вік» 4-5 та ще кілька харківське видавництво «Гурт» (Лотоцький 2, 97). Українці користали з розбіжностей між Головним управлінням друку, яке наглядало за дотриманням вимог цензури, та міністерствами — сільського господарства, охорони здоров'я та іншими. — що були зацікавлені поліпшити економічний чи санітарний стан села. Правда, з цензурних міркувань майже всі брошури були написані в формі оповідок та діялогів. Але так чи так, вони робили проломину в запровадженні цензурних законів. Товариство друкувало такі книжечки як «Від чого вмерла Мелася» (про дифтеріт), «Добра порада» (про сказ), «Пригода на хуторі» (про погоду) і т. п. (Лотоцький 2, 256), але разом з ними побачили світ і брошури про Сократа й Шевченка. Число заборонених цензурою книжок було незрівняно вище від числа дозволених, досить глянути на далеко не повний список у Лотоцького (2, 238 і далі), в якому наведено 76 назв! Усі брошури були, звичайно, розраховані на малограмотних селян. А все таки вони привчали до думки про українську

наукову мову і знайомили з найконечнішою термінологією. Таким чином, українська мова відвоювала собі місце — хоч і дуже скромне — у прилюдних виступах та друку ще перед революцією 1905 р.

До культурного життя, пов'язаного прямо чи посередньо з громадами, додалася діяльність політичних партій. Першу політичну партію на підросійській Україні, РУП, засновано — певна річ, нелегально — 1900 р. в Харкові. З мовного погляду діяльність РУП цікава, поперше, тим, що партія видавала політичні брошури й газети досі не знаного на Східній Україні типу (місячник «Гасло» 1902-1903;¹⁴ «Селянин» 1903-1905 і «Праця» 1904-1905), закладаючи основи української журналістичної мови. Подруге, ці видання друкувалися в Австрії (Чернівці, Львів) з участю місцевих людей, які, цілком природно, вносили в мову галицькі елементи.

Хоч самі в собі незначні й спорадичні, такі явища свідчили про зріст української інтелігенції та її бажання співпрацювати з селянством і, частково, з робітництвом. А це й собі стапо початком зміни погляду на саму суть літературної мови, подія, яку важко переоцінити. Досі *raison d'être* української мови спирався на два аргументи. Давніший виріс на ґрунті романтизму. Стисло він виглядає так: кожна мова, і українська також, є неповторним виявом неповторної душі народу, а тому має бути збережена за всяку ціну. Живлячися загальною філософією романтизму (на Україні від часу «Граматики» А. Павловського: 1805-1818), цей аргумент протримався до початку ХХ століття, як потверджують висловлювання Панаса Мирного в 1901 р. та десь близько 1906 р.: «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, бо вона не що інше, як жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давне

14. Накладом чотири тисячі примірників, згідно з інформацією російського міністра освіти В. Глазова (цитовано в Лотоцький 2, 378).

життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» і ще й досі вживається як *gesunkenes Kulturgut*.

Другий аргумент на користь збереження української мови виник у добу позитивізму. Спрощено він виглядає так: селяни і селянські діти не здобудуть належної освіти, доки навчання в школі провадиться чужою мовою. Низький рівень освіти — і навіть грамотності — на Україні закріплюється відсутністю української школи. Звідси наставлення, що література повинна слугувати селянам, отже її мова мусить бути загальнозрозумілою. Як висловився М. Драгоманов (1891-1892): «Мова не святощ, не пан людини, народа, а слуга його. Література мусить нести в маси народа просвіту як найкращим способом» (Драгоманов 322).

Хоч на позір наведені погляди здаються відмінними, та на практиці вони сходять на те саме: літературна мова не повинна відриватися від мови селянства (романтики); вона мусить бути зрозуміла селянам (позитивісти). Часто висміюване твердження Ів. Нечуя-Левицького ще з 1878 р.: «Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби з її синтаксисом» («Правда» 1878, 26) тільки чесно формулює думку, яку в менше драстичній формі висловлює майже кожен український письменник того часу. Ось кілька прикладів: «У нас тільки так говорять у народі, а позаяк се не є ні польонізмом, ні росіянізмом, то чому б так і не писати?», запитує В. Самійленко (437); «Я тільки кажу, що мова мусить бути — ширю народною», обстоює П. Грабовський 1891 р. (185); Іван Франко 1907 р. стверджує це як історичний факт: «... інтелігентний чи півінтелігентний українець не чув і не бачив граматики української мови, але черпав зразки тої мови просто з живого джерела» (Франко 337); і з прямоплінійністю Нечуя-Левицького А. Кримський аж у 1922 р.: «Отак, як говорить простий народ на Україні — так треба точка-в-точку й писати, не поступившись будь-якими особливостями його мови та не приносячи їх у жертву для спільнослов'янського взаємного розуміння» (274). Як буде показано далі, власне саме цю аргументацію широко вико-

ристано в записці Російської Академії Наук «Об отмене стеснения малорусского печатного слова» 1905 р.¹⁵

За таких обставин думка, що належала М. Коцюбинському, М. Чернявському й М. Вороному, випустити альманах, розрахований виключно на інтелігенцію і присвячений темам космополітичним, була дійсно революційною. Вона здійснилася в альманахах «Дубове листя» (Київ 1903) і «З потоку життя» (Херсон 1905), викликавши застереження в письмен-

15. Ті, хто боронив українську мову цим аргументом, не помічали, що це легко могло призвести до недопущення української мови до вищих культурних сфер, до обмеження її на «домашньому вжитку» і, врешті, до повного її витиснення. Цю небезпеку добре розуміли російські оборонці української мови такі, як О. Пипін і О. Шахматов.

З-поміж українців цей аргумент найповніше розвинув М. Костомаров у статті «Малорусское слово» (Вестник Европы 1881, 1, 401-407) і в рецензії на альманах «Луна» (Вестник Европы 1882, 2). Костомаров виступив проти неологізмів у мові і перекладав у літературі (1882, ст. 892 й далі, 897, 900). На його думку, українська література повинна бути «виключно мужицька» (896); для всіх вищих культурних потреб слід уживати російської мови; якщо за таких обставин українська мова занепаде, то нічого над тим уболівати, аби тільки це трапилося без зовнішнього тиску, а з доброї волі українців (897).

Не знати, якою мірою це були дійсно переконання Костомарова в похилому віці (Лотоцький 2, 139 заперечує такий погляд), а чи це був тактичний хід, щоб добитися скасування Емського указу, проте, перше виглядає імовірнішим. Подібні погляди (поминаючи остаточний висновок про зникнення української мови), без сумніву, були щирими у випадку Панаса Мирного, що обстоював їх у приватних листах, не призначених для публікації.

Мирний був проти будь-якої неукраїнської тематики в українській літературі (він, приміром, не схвалював кримські оповідання Коцюбинського); проти перекладів (хоч сам переклав «Короля Ліра», та ніколи його не друкував); проти не-народних слів, включно з позиченими словами («слова, котрі народ не вживає, такі як нерви, енергія»), а обстоював послідовну чистоту народної мови в літературі (Мирний 491, 461). Однак, таке наставлення Мирного викликає передусім практичний мотивом: відсутністю української інтелігенції. Він визнавав можливість зміни в майбутньому, коли «життя створить [нашу] інтелігенцію» (503).

ників старшого покоління. Відповідаючи Коцюбинському на його заклик, Панас Мирний стає в обороні творів з життя селянського, — «того життя, що виробило нашу живу мову, що давно заснувалося і ще й досі дає свої живі оригінальні зразки своїх типів...» і провадить далі: «Щождо нашої інтелігенції, то її ще досі не було, вона ще тільки починає складатися, та й то, вихована іншою школою, вона досі не подала таких яскравих зразків, щоб їх можна було назвати своїми, оригінальними» (30 III. 1903, ст. 503). На що Коцюбинський відповів (3 VII. 1903): «Я ніяк не можу згодитися, що нам не слід брати теми з життя нашої інтелігенції, бо її у нас нема... Вироблення культурного типу, як відомо, залежить не від одної національної або політичної свідомости. [Література] не повинна обмежуватися селянським побутом, а давати справжній образ життя всіх верств суспільности» (Коцюбинський 294).

Мирний не зауважив, що, вживаючи у своєму листі слів *психологічний, інтелігенція, тип* і навіть *література*, він сам собі заперечує. Ні ці слова, ні подібні до них не взято з мови селянської. Вони мимохіть доводять існування української інтелігенції!

Лінгвістичний аспект цієї літературної полеміки очевидний. Хоч обмежена урядовими заборонами до самої белетристики, мова українського письменства повторювала шлях розвитку кожної літературної мови. На початках вона може бути міцно пов'язана з (сіпським) діалектом, але, ставши знаряддям освіченої верстви, одразу виходить за первісні межі, всотує елементи не властиві матірньому діалектові й породжує власну рушійну силу розвитку. Згаданий процес не почався, звичайно, з «Дубового листа», де Коцюбинський писав про українську інтелігенцію, Леся Українка на старогрегипетські й давньошотландські теми, а Кримський умістив переспіви давньої перської поезії, — все таке визивно далеке від потреб українського селянина та ще й сказане словами, великою мірою не знайомими цьому гаданому споживачеві літератури. Ще в 1870-их роках спалахнула жвава дискусія

про не-народні слова — позичені або створені, які противники іронічно називали «кованими». — що їх запроваджував тоді М. Старицький. В дійсності вже в 1850-их роках з-під пера таких загальноновизнаних майстрів і навіть творців новітньої української мови, як Шевченко та Купіш, рясно з'являються слова не знані в повсякденному сільському житті.

Ситуація на 1903 р. різнилася від попередніх тим, що розглядані проблеми перекинулися з царини мовної практики у сферу програмову. А це неминуче тягло за собою перегляд самого *raison d'être* української літературної мови. Стаючи чимдалі незрозумілішою селянам, мова мусіла чимось виправдати своє існування, і це спонукало переглянути стару філософію, використовувану для її оборони. А оборона була конечна з огляду на її статус, цілковито відмінний, як ми бачили, від статусу єдиної або державної мови. Останні не потребували теоретичного виправдання, бо були єдиним засобом спілкування у відповідних країнах. Якби, припустимо, одного дня з Франції раптово зникла французька мова, то все життя країни було б спаралізоване. Зовсім інакше у випадку української мови в колишній Російській імперії, де всі державні установи були російські, а інтелігенція або зовсім не говорила по-українському, або, в кращому разі, при потребі могла відразу перейти на мову російську. Ці проблеми, хоч ніколи так чітко не сформульовані, виринули на поверхню після революції 1905 р.

Революція 1905 р. змела укази 1876 і 1881 рр. Однак, вельми показово, що вони ніколи не були скасовані офіційно і, з чисто правничого погляду, могли бути застосовані й пізніше. Перед 1905 р. до уряду подавано чимало записок і рекомендацій у справі знесення заборон: 1880 р. від херсонського земства і від земства чернігівського; 1890 р. від Олександра Кониського. В 1900 р. подає записку Константин Воєнський, чиновник петербурзького Управління цензури, росіянин з походження (записка повністю передрукована у Лотоцького 2, 246 і далі); 1901 р. хліборобський з'їзд у Москві

клопочеться про дозвіл видавати українські книжки з сільського господарства; 1902 р. з'їзд кустарів у Полтаві, Харківське товариство грамотности та господарська рада чернігівського земства кожне окремо посилають петиції до уряду; у грудні 1904 р. під час святкування ювілею Ів. Нечуя-Левицького присутні теж підписують петицію; було таких домагань далеко більше (пор Лотоцький 2, 239 і далі, 285, 292, 371).

12 грудня 1904 р. С. Вітте, голова Комітету міністрів, дістав спеціальне доручення «произвести пересмотр действующих постановлений, ограничивающих права инородцев» в Імперії (Лотоцький 2, 287). На засіданнях 28 і 31 грудня на розгляд комітету поставлено справу знесення обмежень з українського друкованого слова. Комітет («в видах вящей осторожности») зобов'язав міністрів освіти та внутрішніх справ запитати думки Академії Наук та університетів київського й харківського, а також київського, подільського та волинського генерал-губернатора.

5 лютого конференція Академії призначила для розгляду питання окрему комісію у складі шістьох членів під головуванням Ф. Корша, прихильно наставленого до українських культурних прагнень. Досить показово, що комісія кооптувала до свого складу ще шість діячів української петербурзької громади (поіменно названі в Лотоцького 2, 365). Відповідь Комітетові міністрів — записку «Об отмене стеснения малорусского печатного слова» — склали Корш (загальний погляд і розвиток українського лисьменства) і О. Шахматов (філологічні аргументи), висловившись за скасування указів 1876 і 1881 рр. 18 лютого 1905 р. загальні збори Академії схвалили записку. В березні вона була надрукована накладом 150 примірників «для внутрішнього вжитку»; але текст її став відомий і з'явився в перекладі В. Гнатюка в «Літературно-науковому віснику» т. 30, 1905 р. та окремою відбиткою, обидва видання галицькі. В Росії записку опублікував щойно 1910 р. невідомий приватний видавець (з дозволу Академії), та вона вже мала тільки історичне значення.

Комісія Харківського університету складалася з одинад-

цятьох професорів, дев'ять з них були українці. Очолював комісію М. Сумцов. До київської комісії входило вісім професорів, а серед них шість українців. Обидві комісії висловилися за знесення указів. Не мала застережень і київська адміністрація. Генерал-губернатор Південнозахідного краю у своїй відповіді (що її склав Н. Молчановський, начальник його канцелярії: Чикаленко 368) вважав за доцільне скасування указу 1876 р.

Щодо змісту, то написана Сумцовим (Чикаленко 368) харківська резолюція виходила в основному з інтересів українського народу, а вихідною точкою записки Академії явно були добро й єдність Російської імперії. Рекомендація дозволити друк українських книжок спиралася на те, що це нічим не загрожує неподільності Російської імперії в той час, як незадоволення, викликане забороною, вкупі з розквітом видавничої діяльності в Галичині може потенціально зродити таку небезпеку, другим засновком записки було твердження, що української книжки потребують неосвічені або малоосвічені селяни, а українська література з природи своєї регіональна і треба, «щоб малоруська література у всьому складі своєму залишалася російською», що є цілком можливе, бо «малоруси за всією сукупністю своєї діяльності на користь російської держави і російської громадськості є вірними і випробуваними синами руського народу» (Тимошенко 2, 328). Тому не дивно, що 1917 р., коли виразно закреслювався політичний аспект українського визвольного руху, Шахматов різко змінив своє наставлення (див. Лотоцький 2, 359). Кияни стояли близько до петербурзьких академіків. У першому проєкті київської записки В. Антонович зайшов аж так далеко, що писав: «Народність ця цілковито позбавлена інстинкту державности; вона не тільки не становила окремої держави, але добровільно відхилила створення такої, навіть тоді, коли історичні обставини давали на це можливість» (Антонович 283). Всі три документи наголошували вагу українських видань для малограмотних, жаден не

передбачав існування повноцінної української літератури.¹⁶

Одержавши відповіді, міністер освіти В. Глазов доповів про них Комітетові міністрів, висловившись за скасування указів 1876 та 1881 рр., але водночас підкресливши, що Церква мусить уживати тільки церковнослов'янської, а школа, суд і адміністрація, державної мови.¹⁷ Це повністю збіглося з § 3 «Основний закон імперії», де сказано: «Російська мова є державною мовою, обов'язковою в армії, флоті і всіх урядових і публічних закладах» (Darëste 2, 151. Текст 1906 р.) і з програмовим гаслом російських націоналістів: «Росія може бути великою, єдиною і неподільною лише тоді, коли вона буде зліплена одним цементом, цементом єдиної російської державної мови» («Националисты», 259). Однак на час повідомлення Глазова увесь той захід утратив свою актуальність, бо 24 листопада 1905 та 26 квітня 1906 р. стали чинними нові «Тимчасові правила», які касували всяку попередню цензуру (Лотоцький 2, 381; Єфремов 76).

Практичні наслідки цих подій і заходів, як і загальних розрухів 1905 р., виявилися далекосяглими. Передусім відродилася українська періодична преса й заснувалися перші легальні політичні газети на підросійській Україні. Після царського маніфеста 17 жовтня 1905 р. (що, за висловом сучасників, «обіцяв усі свободи, а не дав жадної») і до затвердження нових правил для преси в кінці листопада у Лубнях без будь-якого дозволу зачала друкуватися розрахована на селян газета «Хлібороб». Поки її закрили, встигло вийти п'ять чисел накладом по п'ять тисяч примірників. За «Хліборобом» 24 грудня 1905 р. у Полтаві з'явився тижневик «Рідний край», який коли його закрили на шістнадцятому випуску, перенісся до Києва, де й виходив до серпня 1910 р.

16. Основні частини харківської й київської записок передруковано в: Лотоцький 2, 375 і далі. Санкт-петербурзька записка передрукована в: Тимошенко 2, 297 і далі, але без додатків, що їх склали українські члени комісії (додатки перелічені в: Лотоцький 2, 373).

17. Текст частково наводить Лотоцький 2, 378 і далі.

(Животко 104). Слідом за революцією виникали українські періодичні видання і в інших містах, але всі вони були ефемерні внаслідок урядового втручання (Єфремов 78): двомовне, українсько-російське «Народное дело» (одне число), «Народня справа» (одне число) і «Вісти» (п'ять чисел) в Одесі; «Добра порада» (чотири числа), «Запорожжя» (одне число) і «Боротьба» (одне число) в Катеринославі; «Слобожанщина» (одне число) в Харкові; тижневик «Зоря» (чотири випуски) в Москві; та «Вільна Україна» (шість чисел) в Санкт-Петербурзі (Животко 110 і далі). Найважливішим був щоденник «Громадська думка», розрахований головне на сільську інтелігенцію, який виходив у Києві з 1 січня до 18 серпня 1906 р., коли його закрила цензура (Чикаленко 461 і далі).

Посталі в розмаху революції, всі періодичні видання впали жертвою реакції, що наступила відразу по маніфесті 17 жовтня і стала особливо даватися взнаки після розпуску 72-денної Першої Думи 21 липня 1906 р., а в ще більшій мірі, коли 15 червня 1907 р. розігнано 102-денну Другу Думу, а 16-ого оголошено новий виборчий закон, який забезпечував проурядову більшість у наступних Думах (Третя Дума проіснувала належні п'ять років: з 14 листопада 1907 р. до 22 червня 1912 р.). Під гнітом нової реакції — за урядів Горемикіна, далі Столипін, а далі Коковцева, — коли діяли закони воєнного часу і людей тисячами вшали й засипали, коли розпаношені загони чорної сотні безкарно громили майно і знущалися з населення, — становище української преси було незвичайно хистке. На провінції в 1907-1912 рр. вона майже не існувала.

І все ж не було такої порожнечі, як до 1905 р. В Києві деякі видання зуміли перетривати найгірші часи. Закрита «Громадська думка» відродилася 1907 р. як «Рада», що відіграла провідну роль серед українських видань Російської імперії і протрималася до 1914 р. Літературно-політичний місячник «Нова громада» проіснував увесь 1906 р., а коли 1907 р. М. Грушевський переніс видання «Літературно-наукового вістника» зі Львова до Києва, «Нова громада» злилася

з ним. Російськомовна «Киевская старина» перетворилася 1907 р. на «Україну», а коли остання перестала виходити, її заступило 1908 р. суто наукове видання — «Записки Українського наукового товариства в Києві», що затрималося до 1919 р. з перервою на час війни. До цього переліку слід додати орган УСДРП «Слово» (Київ, 1907-1909) і єдине періодичне видання з-поза Києва — «Світова зірниця», тижневик, видаваний консервативними поляками для селян на Поділлі. З ініціативи Грушевського 1909 р. з'являється тижневик «Село», продовженням якого з 1911 р. стає «Засів», а з 1912 р. «Маяк». В Катеринославі 1910 р. засновано тижневик «Дніпрові хвилі», що проіснував до кінця 1913 р. Виникли два літературні місячники: 1909 р. «Українська хата», орган модерністів у літературі й націоналістів у політиці, в 1913 р. «Дзвін», видання марксистів. Засновується 1913 р. в Києві журнал «Сяйво», присвячений мистецтву. Українці в Росії вперше мають свій власний дитячий журнал «Молода Україна» (1906); студентський — «Український студент» (1913); педагогічний — «Світло» (1910). Є періодичні видання з питань сільського й хатнього господарства — «Рілля», «Українське бджільництво», «Життя і знання», «Наша кооперація» (Животко 121 і далі).

Навдивовижу швидкий зріст українських видань справляв дійсно велике враження. Виявляється, по довгих роках мертвотности ще знайшлися українські видавці, редактори, автори і — найголовніше! — читачі. Цей раптовий розквіт у винятково несприятливих умовах слід, однак, розглядати не лише з погляду досягнень. Прикрі були низькі накладі мало не всіх видань. Лише горстка з них розходилася в кількості понад тисячу примірників і, правдоподібно, жадне не приносило прибутку. Як правило видання постійно втрачали гроші й незмінно шукали фінансової допомоги у (дуже нечисленних) добродіїв.

Ми найкраще поінформовані про найрозповсюдженішу газету «Рада». Її утримували Василь Симиренко, В. Леонтович, М. Аркас та інші, а передусім Євген Чикаленко. У спога-

дах останнього є багато цікавих подробиць про матеріальні ресурси газети. Видавці «Громадської думки»—«Ради» розраховували на 5 тисяч передплатників. У першій половині 1906 р. їх було 4.093, у другій — 1.509 (Чикаленко 466); відомостей про роздрібний продаж, якщо такий був, не подано.

З провінційних видань є відомості про «Дніпрові хвилі» в Катеринославі, що їх редагував Д. Дорошенко. Часопис мав «кілька сот» передплатників, переважно селян, передплата покривала кошти друку, але редактор працював безплатно і гонорару нікому не платили (Дорошенко 1949, 126).

Щоправда, головною причиною зменшення числа передплатників (у випадку «Ради» воно згодом трохи вирівнялося: 1908 р. — 1.400; 1909 р. — 2.500; 1911 р. — 3.300. Чикаленко 2, За. 206, 75в) були урядові утиски супроти них: поліцейні труси, арешти, звільнення з державної роботи, занесення в «чорний список», конфіскації (Чикаленко 425, 465, 2, 18 і деінде). Начальники провінційних поштових відділів мали від поліції таємний наказ не приймати грошових переказів на адреси українських редакцій. Яскраві приклади чіплення до передплатників і читачів української преси наводить Єфремов (78 і далі). Другою причиною малих накладів був низький рівень грамотності. І, звичайно, бракувало українських журналістів високої професійної кваліфікації¹⁸.

Сучасники згадують також труднощі з мовою як одну з причин неширокого розповсюдження української преси. Опанувати літературну мову допомагає наука в школі та мовна практика інтелігенції. Ні того, ні того не існувало для української мови, яка тільки що відірвалася (чи перебувала в стадії відриву) од сільських мовних першоджерел. Настрої різних прошарків українського суспільства правдиво змальовує Чикаленко. Народ (селянство) «або зовсім неграмотний, або покалічений російською школою, не може, а то й не

18. На це нарікав С. Петлюра 1908 і знов 1912 року (Петлюра 2, 125, 248).

хоче читати укр[аїнської] газети, яка пишеться мовою, ви-робленою невеликим гуртом інтелігенції, хоч і на народній основі, але з масою слів, виразів не народніх і чужих наро-дови, бо він їх не чує ні в школі, ні в суді, ні в житті» (2, 18а); у містах «звичайний городський обиватель, який так-сяк уміє говорити селянською українською мовою, не випише нашої газети, бо він краще розуміє російську» (2, 18а). Нарешті, «пан» (поміщик) «бридиться літературною українською мо-вою, вважає її за калічення милої його серцеві народної мови; він хотів би, щоб газета писалась мовою Шевченка, Котляревського, а коли вже не стає своїх слів, то, на його думку, треба брати всім відомі вже російські слова» (2, 33а).

У Галичині, де існували українські школи, а інтелігенція звикла говорити по-українському, такі проблеми не вири-нали. Там українська преса могла собі дозволити підвестися понад говірки нижчих клас. Це поглиблювало різницю між галицькою та київською газетною мовою. Становище добре схоплене в описі відвідин редактора львівського «Діла» до редакції «Ради»: «Львівське "Діло" пишеться такою мішаною мовою, що важко й неприємно його читати: сила слів латин-ських, німецьких, польських, навіть московських при чисто польському складі речень робить сю мову зовсім для нас чужою. Так само галичанам здається незвичною мова "Ради". Якось був тут редактор "Діла" Панейко, то висловився, що "Рада" пишеться дуже примітивною "хлопською" мовою, підробляючись під мужицьке розуміння, тоді як "Діло" пи-шеться зовсім "інтелігентською" мовою, бо воно видається для інтелігентів, а для "хлопів" є у їх спеціальні газети, що друкуються хлопською мовою; схожою з "радянською"» (Чикаленко 2, 140 і далі; пор. також 2, 52в і 71бв). У грудні 1906 р. склад співробітників «Ради» доповнився трьома гали-чанами, які приїхали з М. Грушевським (М. Лозинський, Ів. Кревецький, Ів. Джиджора). Але вони за кілька місяців повер-нулися до Львова (Дорошенко 1949, 93).

Які б причини на те не склалися, а факт, що, скажімо, 1908 р. дев'ять українських часописів розходився — в най-

кращому випадку — загальним накладом 20 тисяч примірників (а в дійсності, либонь, меншим) при 30-мільйоновому населенні, говорить сам за себе. Ледве чи доводиться сумніватися, що такі російські газети як «Киевская мысль» у Києві, або «Южный край» у Харкові, або «Одесский листок» в Одесі, або «Приднепровский край» у Катеринославі кожна зокрема мали більше передплатників. За бібліографічними даними Л. Бєляєвої та ін. того самого 1908 р. в самому Києві виходило 13 російських газет, у Харкові — 8, в Одесі — 20. Ця преса не була розрахована виключно на російську меншість населення, її широко читали й українці. Наклад «Киевской мысли» — газети місцевої, а не всеукраїнської — коливався між 25 і 80 тисяч. Окрім того, українці абсорбували досить поважну кількість московської й петербурзької періодики. Швидкість і розмах, з яким вибувала українська преса, захоплювали подих, але абсолютні осяги були невеликі. (Тут варт згадати, що брошур Єв. Чикаленка з сільського господарства розпродано 500 тисяч примірників)¹⁹ Подібну картину спостерігаємо і в книжковій торгівлі. До 1905 р. була, так виглядає, одним-одна українська книгарня на всю підросійську Україну — в Києві (власність «Киевской старини») На 1908 р. їх

19 Ігнатієнко (1926, 50) підсумовує стан української преси після 1905 року в такій таблиці:

Рік.	Загальне число українських періодичних видань	Число видань на підросійській Україні	Число видань на півавстрійській Україні
1905	39	7	28
1906	81	32	37
1907	51	11	34
1908	47	9	33
1909	59	11	37
1910	84	14	49
1911	104	16	59
1912	95	16	51
1913	48	17	21
1914	42	16	18

стало три в Києві (одну з нових провадив «Літературно-науковий вістник», другу — Єв. Череповський) та ще по одній у Полтаві, Кременчуці, Харкові, Катеринославі, Одесі, Катеринодарі й Ст. Петербурзі — збільшення на 900%. Але, з другого боку, 10 книгарень для всієї підросійської України — це було свідчення низького щабля розвитку.

Не краще виглядала й видавнича справа. Петлюрі належить огляд виставки 1912 р., на якій були показані твори, видані в межах Російської імперії за попередній рік. Українською мовою вийшло 242 назви, російською — 25.526, польською — 1.654, єврейською і староеврейською разом — 965, німецькою — 920, лотиською — 608, естонською — 519, татарською — 372, вірменською — 266 (Петлюра 2, 244). Українці, друга чисельністю група населення, посіли на виставці восьме місце і то восьме місце малої ваги. Окрім того, серед українських видань знаходимо непропорційно високе число брошур та популярних книжечок.

Події 1905 р. зродили надію на українську школу. До редакції «Ради» сипнули групові листи, автори яких підтримували думку про українознавчі курси в університетах. За кілька місяців число підписів під листами пересягнуло 10 тисяч (Дорошенко 1949, 91). 1906-1907 навчального року М. Сумцов у харківському й Оп. Грушевський в одеському університеті почали читати українознавчі курси українською мовою (А. Лобода і В. Перетц у київському теж оголосили подібні курси, але російською мовою: Єфремов 101). Майже негайно влада поклапа тому край. Не зроблено ані найменшої поступки і щодо запровадження української мови в школах, навіть початкових, хоч потребу цього наголошував у своїй записці й Глазов, міністер освіти (див. вище). Найліберальніша з цього погляду російська партія — конституційні демократи. — досить впливова у Першій Думі, де мала 153 місця з 524, і у Другій (98 місць з 518): неохоче, під натиском життя, включила у свою програму вимогу навчання українською мовою в початкових сільських школах та викладання української мови як предмету у середніх школах (Чи-

каленко 387, Петлюра 2, 256; Giterman 425, 440), але члени партії не мали єдності в цьому питанні, а бажання боротися за нього і поготів.

За час від 1905 до 1914 р. не відкрито жадної української школи. Кілька приватних гімназій намагалися включити українську мову як дисципліну до своєї програми. Урядові чинники «дали дозвіл» при умові, що викладачі матимуть диплом з української мови. Влада прекрасно знала, що таких дипломів не розшукати в Російській імперії (Єфремов 105). На Поділлі була спроба українізувати церковно-приходські школи. 12 жовтня 1907 р. Святіший Синод дав на це дозвіл (імовірно, бажаючи неутралізувати католицькі та польські впливи). Спроба кінчилася нічим, бо місцева влада стосувала жорстокі утиски до вчителів (докладніше у: Єфремов 103).

Крихта надії на українські школи зродила граматики української мови, видані в той період. Вийшло їх кілька. Найближче до типу шкільних підручників стояли граматики П. Залозного («Коротка граматика української мови», частина 1, Київ 1906 і 1912; частина 2, синтакса, Київ 1913) та Гр. Шерстюка — управителя «Ради» (Чикаленко 2, 47а) — («Українська граматика», частина 1, Полтава 1907 і Київ 1912; частина 2, складня, Київ 1909 і 1913). Друге видання Шерстюкової граматики мало навіть вправи для учнів. Детальнішими і складнішими були «Українська граматика», частина 1, Єв. Тимченка (Київ 1907), в якій розглянено деякі діалектні елементи, та незакінчена «Украинская грамматика» (Москва 1907-1908: т. I, випуски 1, 2, 6; т. II, випуск 1) А. Кримського з широким історичним коментарем. В передмові до другого видання граматики Залозного є характеристичні слова: автор пише, що рецензенти першого видання «кажуть... що — моя граматика не здатна для шкіл. Це правда Алеж — де ті школи?»²⁰ Книжки, однак, перевидавалися. Очевидно їх ужи-

20. Цитовано за: В. Ващенко. Перші підручники з української мови — «Українська мова й література в школі» 1951, 5, 84.

вали для самоосвіти²¹ Можливо, вони сприяли нормалізації писемної мови, бо то був час — як оповідає сучасник, — коли «за безправністю українського друкованого слова та за відсутністю преси, кожний автор писав не тільки своїм особливим правописом, але й своєю персональною мовою» (Лотоцький 3, 167).

Імовірно, що декотрих граматик уживала «Просвіта». Це товариство, створене на взірць однойменного товариства в півдавстрійській Україні, мало завданням ширити письменність серед дорослих. Після 1905 р. відділи «Просвіти» засновувалися в різних місцевостях підросійської України. (У Катеринославі ще навіть перед маніфестом 17 жовтня: В жовтня, з філіями по селах). Приклад Катеринослава підхопили Київ, Одеса та інші міста на Україні й поза нею. Загалом відомо про існування близько сорока «Просвіт». У деяких районах їх заборонено від самого початку (Полтавщина, Харківщина), а за Столипінщини, в роках 1908-1910, практично всі «Просвіти», окрім відділів у Катеринославській губернії, закрито (обіжник Столипіна проти «инородческих» товариств видано з датою 20 січня 1910 р. — ЕУ 2, 2370, Чикаленко 2, 40а, 47 і далі, 153 і далі; Лотоцький 2, 126; 3, 87)²² В активізації українського культурного життя «Просвіти» відіграли поважну роль. Петлюра говорить про них, як про «єдині огнища», де «більш-менш помітно було» українське громадське життя, хоч і додас, вживаючи соціал-демократичного жаргону того часу (1908), що вони гуртували «круг себе здебільшого українську буржуазну інтели-

21 П'ята граматика, «Грамматика української мови, частка I. Етимологія» Київ 1914; «Частка II. Синтаксис» Київ 1914 і. Неуча-Левикського, була радше голосом у дискусії про природу української літературної мови.

22. Виправдовуючи цей акт насильства, Столипін у зверненні до Сенату говорив, що погравлення українського культурного життя небажане, бо «три основні гілки східнього слов'янства і походженням і мовою не можуть не складати одного цілого» (цитовано в Лотоцький 3, 87).

генцію», бо висока членська вкладка (але також урядові переслідування) частково змушувала активні робітничі елементи «стояти за порогом цих товариств» (Петлюра 2, 121). За короткий період існування «Просвіт» налагодився, однак, деякий зв'язок інтелігенції з селянством. З мовного погляду «Просвіти» стали осередками прилюдного вжитку української мови.

Православна Церква зоставалася російською. Хоч і тут не обійшлося без новини: надруковано український переклад Євангелія. Зовсім недавно, у червні 1904 р., міністер внутрішніх справ В. Плеве відмовився дати дозвіл на це видання, покликаючися на «крайнюю бедность малорусского языка, совершенно непригодного для выражения отвлеченных понятий вообще и в частности высоких истин Откровения» та на «вполне удовлетворительное знание местным малороссийским населением русского языка» (Лотоцький 2, 390). А в жовтні того ж року новий міністер внутрішніх справ П. Святополк-Мірський відповів на лист президента Академії Наук, що «к допущению издания перевода Четвероевангелия на малороссийском наречии с моей стороны не встречается препятствий» (18 жовтня 1904 р. Лотоцький 2, 396). Виконаний 1860 р. переклад П. Морачевського (1806-1879) уважно переглянула й скорегувала комісія з чотирьох академіків (Корш, Шахматов, Фортунатов, Коковцев) та сімох членів української громади в Ст. Петербурзі, а потім друга комісія в Кам'янці-Подільському, очолена архієпископом Подільським (а згодом Тульським) Парфенієм Левицьким. Так, дочекавши понад сорок п'ять років слухного часу, переклад нарешті побачив світло денне в 1906-1911 рр. Однак цього перекладу ніколи не вживали для відправи. Як інституція Православна Церква на Україні пишалася російською згори донизу. І все ж, видання Євангелія було першою пробоїною в глухому мурі. Євангеліє від Матвія за рік розійшлося в кількості ста тисяч примірників (Костяковський 139) ²³.

23 Приблизно в той самий час дозволено навчання українсь-

Новим у період 1905-1914 рр. була й легалізація де факто української мови як мови наукових творів, переважно в ділянці гуманітарних наук. Українське наукове товариство в Києві, засноване 1908 р. з ініціативи Грушевського, влаштовувало українською мовою публічні лекції, конференції та диспути, найчастіше з історії України в найширшому розумінні (пор. Петлюра 2, 278 і далі). З 1908 р. Товариство видавало свої «Записки» наукового характеру, а в 1914 р. воно започаткувало кварталник «Україна». Щодо порушуваних тем, то вони були майже виключно історичні. Поза стінами цієї інституції українську мову й далі не допускали до вжитку в науковому світі; прикладом може служити археологічний конгрес у Чернігові 1912 р. (Лотоцький 2, 147). Український університет лишався мрією. 1914 р. в Петербурзі засновано нелегальний вільний університет, що проіснував до революції 1917 р. Виклади відбувалися по приватних мешканнях і, хоч мали характер систематичний, перед урядовими чинниками фігурували як окремі незалежні реферати. Курси обмежувалися на кількох українознавчих дисциплінах (Лотоцький 2, 325 і далі).

Помітні поступи робила українська лексикографія. Після російсько-українського словника М. Уманця й А. Спілки (за цими йменнями ховалися М. Комаров та одеська Громада), складеного в Одесі, а надрукованого у Львові 1893-1898 рр., та теж російсько-українського словника Є. Тимченка (Київ 1897-1899), у Києві 1909 р. виходить українсько-російський словник В. Дубровського. Спеціальні словники окремих ремесел і ділянок народної технології — В. Василенка (Харків

кою мовою у двокласних приходських школах Подільської дієцезії, де населення цього бажало, що потягло за собою викладання української мови як предмету в Вінницькій учительській семінарії. (Указ Найсвятішого Синоду опубліковано в «Україні» 1907, 12, 78 і далі). Дозвіл, виданий 12 жовтня 1910 року, скасовано 1912 р. (Лотоцький 3, 102). В добу реакції той самий Парфеній перешкодив надрукувати українською мовою Апостол.

1902); київської групи в «Записках» Українського наукового товариства (1911-1915) та інші — були важливими для майбутнього унормування технічної термінології.

Але виняткову вагу мало видання чотиритомного українсько-російського словника під редакцією Б. Грінченка (Київ 1907-1909). Після закриття «Основи» 1862 р. зібрані з ініціативи П. Купіша словарні матеріали стали власністю старої київської Громади. Праця над словником не припинялася, нею керували такі науковці, як П. Житецький, а далі В. Науменко й Є. Тимченко. Для остаточного впорядкування й редакції 1902 р. запросили Б. Грінченка, його дорадниками були П. Житецький і К. Михальчук. За задумом словник мав відбивати суто народну мову, без «кованих» слів, що стали з'являтися після 1870 р. Відповідно до цього словникові матеріали черпалися з етнографічних записів, літературних творів, друкованих до 1870-их років, або й пізніше, якщо письменник належав до старшого покоління, та попередньо друкованих словників. Таким чином хронологічні межі словника визначено роками 1798—1870, щоправда, останню дату частенько переступали. Багато уваги приділено народній виробничій термінології, тоді як недавно запозичені слова здебільшого виключено. Бувши в своїй основі збіркою запасу слів живої мови (переважно сільської), словник зумів уникнути надмірної регіональності. Майже завжди зазначено місцевість, звідки походить слово, а весь матеріал нормалізовано щодо фонетики, морфології й наголосу. Завдяки такій методи словник став *sui generis* зведенням української літературної мови перед тим, як вона переорієнтувалася від селянина на інтелігенцію, а також до певної міри визначив на майбутнє принципи й підвалини її стандартизації. Вагу Грінченкового словника з його 68 тисячами гнізд ледве чи можна переоцінити.²⁴

24. Подробиці запрошення Грінченка для роботи над словником розповідає Чикаленко (302 і далі). З листа Грінченкової вдови Марії до О. Шахматова з 19 жовтня 1910 р. знаємо, що Грінченко не був

Напрочуд швидке зростання виявів української культури українською мовою висунуло українське питання в цілому, а питання мови зокрема, на політичну арену. Тут українські позиції були слабкі. «Немає сумніву, — говорить Б. Кістяківський, — що з політичного погляду українці покищо є *quantité négligeable*» (136). Проте, сама поява їх у політичному житті викликала певне занепокоєння. У виборах до Першої Думи українці, не почувавши себе на силі самостійно вибороти місця (фактично лише один посол був проведений від української партії — В. Шемет, з Полтави. Чикаленко 421), вступали у бльоки з російськими партіями, найчастіше кадетами, хоч українська програма останніх обмежувалася на запровадженні українських шкіл по селах²⁵. Одначе, після виборів з'ясувалося, що серед послів є досить українців, і невдовзі створилася українська фракція з 44 осіб. У Другій Думі українська фракція нараховувала 47 депутатів (Чикаленко 422 і далі). Вимоги українських фракцій були дуже помірковані, як правило фракції домогалися українських початкових шкіл на селі: так у березні 1908 р. склали про це заяву 38 депутатів Третьої Думи (Грушевський 4). У цій Думі існувала окрема комісія, що розглядала справу навчання рідними мовами, але українська мова не входила в компетенцію комісії (там таки, 10).

Вимоги українських фракцій не були ще в суті речі справжніми політичними вимогами. А проте найчутливіші носії ідеї великої Росії чи великої російської культури, налякані буйним зростом українства, вбачали за скромними групами і ще

задоволеній українсько-російським характером свого словника і плинавав укласти український тлумачний словник (Дзендзепівський 80). Передчасна смерть Грінченка у віці сорока шістьох років перешкодила здійснити цей намір.

25. Пор. програму Української демократично-радикальної партії, в якій поставлено вимогу автономії України та запровадження навчання українською мовою як мовою державною в освітніх установах усіх рівнів (Чикаленко 416, 418 і далі).

скромнішими домаганнями привид сепаратизму в ділянці культури, а там — хто знає? — і політичної незалежності, що означало б розвал Російської імперії. Одним з таких далекозорих був П. Струве. 1911 року він уважав за доцільне розпочати дискусію про українське питання. Обстоюючи тезу одности культури «великоросів», «малоросів» (білоросів), він уперто твердив, що окремішньої української культури немає, що її тільки намагаються штучно створити, і закінчував так: «Я глибоко переконаний, що, наприклад, створення середньої та вищої школи з малоросійською мовою викпадання було б штучною і нічим не виправданою розтратою психічних сил населення» (Струве 1911, 187). Розвиток української культури був для нього «націоналістичним розмноженням культур» (там таки).

На цей час напади на українців та українську мову, звісно, не були чимось новим. Але звичайно вони виходили з кіл крайніх російських націоналістів типу Т. Флорінського чи І. Філевича, які репрезентували офіційний погляд про «триєдиний русский народ» і чий писання межували з політичними доносами. (Межу цю переступлено в «монографії» С. Щеголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» — на 558 сторінок! Київ 1912; і в скороченому виданні — «Современное украинство, его происхождение, рост и задачи» — 158 ст. Київ 1914).²⁶ Близько до таких авторів стояв київський психолог І. Сікорський. У доповіді, зачитаній 7 лютого 1913 р. в київському Клубі російських націоналістів і виданій того ж року брошурою «Русские и украинцы», Сікорський намагався довести, що між українцями й росіянами немає психологічного бар'єра, а тому їхні мови є паралельними, тобто вони різняться звуково («фонетично»), але збігаються духом (своєю «психологією»).

26. Характеристику писань Щеголева дає С. Єфремов, «Украинская жизнь» 1912, 4, 7-8 та 1913, 1, 2; і С. Петлюра, «Украинская жизнь» 1913, 11. Ленін 1912, 10 називає їх «Zitatensack жандармського шпигуна».

Існування паралельних мов, заявляв Сікорський, є «розкіш-шо, якої природа звичайно не терпить». (Цитовано за Ф. Корш, *Националистическая наука*, — «Украинская жизнь» 1913, 7-8, ст. 20).

Російські консервативно-націоналістичні газети — особливо починаючи з 1911 р. — рясніли гострими і брутальними нападами на український рух та вживання української мови. Я обмежуся на двох прикладах.

У «Киевлянині» з 17 листопада 1911 р. в статті під назвою «Где главный враг?» А. Савенко писав: «Польське, фінляндське, вірменське та ін. питання — все це питання суто окраїнні, себто другорядні. Мазепинське питання б'є Росію в саму основу її великодержавности». «Національно-державне самозбереження великого російського народу імперативно підказує нам потребу рішучої боротьби з мазепинством».

У петербурзькому «Новом времени» (ч. 12839, з 12 грудня 1911 р.) А. Меньшиков підголошував: «Усе голосніш і голосніш виступають фанатики українофільства, готуючи відпад від Росії величезної Малоросії»... «За найстрашнішого передвісника імперського розпаду слід уважати т. зв. мазепинство, що ревно готує повстання в Малоросії»... «Спільна мова повинна вважатися за найвище державне завдання. Щоб його здійснити, не треба зупинятися перед жадними перешкодами. ... Не лише державна мова (закону, адміністрації й суду), але і суспільна мова в державі повинна бути одна. ... Панування державної мови ми, росіяни, повинні боронити з такою ж енергією, як своє життя». Стаття закінчувалася: «Під назвою "українських громад" діють численні малорусько-польсько-єврейські гуртки, що розкладають студентство й народних учителів, прищеплюючи їм, а через них — і простолюдіві найлютішу ненависть до російського народу й держави. Пора урядові не тільки помітити це явище — воно давно помічене — пора боротися з ним не на життя, а на смерть». Стаття мала назву «Национальная трещина».

Такі виступи мали на меті сіяти паніку серед реакційних російських кіл, що могла б довести до погромів українських

установ та переслідувань окремих осіб, байдуже, чи з приватної ініціативи, чи з нацькування або акції урядових чинників. Відповідна атмосфера дійсно витворилася Коли Савенко приїхав у Петербург з доповіддю «Мазепинское движение на Юге России», то зала Всеросійського Національного клубу помилася від охочих послухати, як повідомляло «Новое время» з 12 грудня 1911 р.

На тлі такої розпаношености голос Струве звучав цілковито інакше. Але, як слушно зауважив Петлюра: «Ми спостерігаємо крен російського лібералізму в бік великоруського шовінізму, що не криючися переслідує чисто зоологічну мету» («Украинская жизнь» 1913, 3, 74). Полемізуючи з Б. Кістяківським (псевдонім — Українець), що обстоював «подальший розвиток українського народу в зв'язку і в шільній всебічній солідарності» з росіянами (132), але заперечував «основну рису, що характеризує ставлення російського суспільства до українства, це різко виражений егоїзм» (133) і не виключав розвитку повнофункційної мови, Струве виклав своє *profession de foi* у програмовій статті «Общерусская культура и украинский партикуляризм» (1912).

Струве мав гостре око. Він підмітив, що в той час український визвольний рух був переважно рухом інтелігенції і що по великих містах його підтримували тільки обмежено. Але Струве також усвідомлював, що об'єднання інтелігенції з масами річ можлива і що це означатиме кінець Російської імперії: «Якщо інтелігентська "українська" ідея вдарить у народний ґрунт і запалить його своїм "українством", це загрожуватиме величезним і нечуваним розколом в російській нації» (85).

Безмежно наляканий такою перспективою, Струве заспокоює себе твердженням, що «капіталізм говорить і говоритиме по-російськи» і що перевага російської мови по великих містах України — процес незворотний, отже перехід на українську такий же немислений, як перехід гамбурзьких капіталістів на долішньонімецьку (81) (забуваючи, приміром, Прагу — щоб обмежитися на одному прикладі, —

де капіталізм перейшов з німецької на чеську). І все таки Струве не здатний побороти страх перед привидом другої можливості. Він доходить висновку, що українська мова має пишатися місцевою говіркою, а всі державні, культурні й політичні функції повинна виконувати тільки російська по всій території... триєдиного російського народу (Струве не вживає цього чорносотенського виразу, але в суті речі обстоює те саме).

Еволюція поглядів Струве призвела до того, що на з'їзді весною 1912 р. однопартійці відмежувалися від нього. Широке обговорення споріднених питань сколихнуло партію «кадетів» (конституціоналістів-демократів) 1914 р., але Струве вів свою лінію далі, і після вибуху війни й окупації російським військом Галичини, вповні послідовно, кинув гасло «широкої й глибокої русифікації Галичини» (цитую за Пайпсом [Pipes] 679 і далі, що подає також бібліографію полеміки. Див. теж: Лотоцький 2, 409, 411. Останній на ст. 335-345 переказує також статті Ф. Корша, який приєднався до дискусії). Якщо для політика головним у цій справі є злиття російського лібералізму з sui generis шовінізмом, то мовознавцеві згадані події говорять про те, що українська мова у ті роки вже вибивається на позиції конкуренції з російською, бодай програмово.

Сам факт дискусій про придатність української мови для ширшого вжитку вказує на її розвиток, на її дозрівання. До полеміки зацікавлено прислухалося багато зрусифікованих українців: вона допомагала їм з'ясувати власне становище, знайти своє місце, зробити вибір між позицією прихильника чи противника української мови.²⁷

Ліві кола російської політичної думки теж були змушені приділити Україні велику увагу. Правда, соціал-демократи

27. Типовою ілюстрацією до сказаного може бути уривок з Феденкових споминів: на ст. 12-15 Феденко описує гурток молоді в містечку Олександрія (біля Кіровограду). Члени гуртка — переважно місцеві гімназисти — в дискусіях послуговувалися російською мовою. 1912 року заснувався перший український гурток, і дехто з

(більшовики) розглядали українську проблему не окремо, а в рамках загальної дискусії про програму з національного питання, але з Ленінових підготовчих записів ясно випливає, що саме жвавий інтерес до України був поштовхом до праці в цьому напрямі. Окрім статей Струве й Кістяківського в «Русской мысли», Ленін прочитав і поробив виписки з горезвісної книжки Щеголева про український рух, потім ознайомився з роботою М. Грушевського «Украинство в России, его запросы и нужды», а далі зі статтю М. Славинського «Формы национального движения». Не включені в «Полное [sic] собрание сочинений» Ленінові нотатки були опубліковані в «Ленинском сборнике» ХХХ (Москва, Партиздат, 1937, В-29). Погляди Грушевського двічі затавровано тут як «реакційні» (11, 26).

Інтерес до українського питання збуджувано також обговорення справи української мови в Державній Думі та робота українських депутатів. Короткий час (див. вище) існування Першої Думи (1906) не дозволив на ширший обмін думками про українське питання. Однак, створення Української думської громади (фракції) на чолі з І. Шрагом, до якої ввійшло 44 депутати, і поява періодичного видання громади «Украинский вестник» (російською мовою) були промовисті факти. Характеристично, що більшість у громаді складали селяни, декотрі навіть неписьменні (чимало з них довідалися про українські проблеми щойно в Думі. Потоцький 3, 7, 12).²⁸

Гімназистів у приватних розмовах перейшов на українську мову. Феденко пов'язує це з тогорічними дебатами в Думі (див. далі). Так само легко можна побачити тут зв'язок і з дискусією між Струве й Кістяківським. В кожному разі дата «Олександрійського прорнау» — 1912 рік — не була випадкова.

28. Тут не буде зайвим пригадати виступ М. Сендерка, депутата від Поділля, на засіданні Третьої Думи в 1910 році. Боронячи вживання української мови в початкових школах, Сендерко розповідав, як він читав українську книжку селянам: «Вістка про існування української літератури слухачів приємно здивувала; читання по-українськи з Євангелії, газети, [сільськогосподарської брошури] Чикаленка викликало захоплення» (Стеногр. 1910, 1, 1252).

Двоє депутатів виголошували свої промови по-українському (А. Грабовецький з Київщини та М. Онацький з Полтавщини. Лотоцький 3, 17, 49), імовірно через недостатнє знання російської мови (хоч Дорошенко [1949, 83] згадує, що вони добре володіли російською, а української вживали з переконання). Можна припустити, що активність українців у Думі справила враження на багатьох, але невеликий відсоток представників освіченої верстви між депутатами — що, без сумніву, віддзеркалювало дійсне становище в країні — ледве чи збільшував престиж української мови.

Українська фракція Другої Думи (1907) складалася з 47 осіб, з яких шість належали до інтелігенції, а решта до селянства (Лотоцький 3, 22); орган фракції «Рідна справа» видавався українською мовою. Політична програма фракції відкидала ідею відокремлення України від Росії, натомість вимагала, щоб була проведена «решительная и бесповоротная реорганизация управления в смысле национальной и территориальной автономии» (Лотоцький 3, 25).

Третя Дума (1907-1912), вибори до якої проходили за новим законом і під суворим наглядом уряду, була, природно, дуже слухняна і нараховувала зовсім нечисленну опозицію. Тут навіть найскромніші вимоги українців не знайшли б підтримки. Української фракції більше не було. Інтереси українців репрезентував один науковець (проф. І. Лучицький) — за словами Чикаленка (2, 41 і далі) досить обережно — та кілька священників. Але і в таких умовах опозиція використовувала думську трибуну для пропаганди незалежних поглядів. Українське питання у формі домагання українських початкових шкіл виринало фактично кожного року, особливо під час обговорення бюджету Міністерства освіти, коли й інші національності, що входили до складу Імперії, ставили подібні вимоги. Одначе на порядку денному Третьої Думи його місце було третьорядне. З 325 сторінок звіту російських націоналістів про роботу Думи («Националисты в 3-ей Государственной Думе») аж 146 присвячено національним

проблемам, місце поважне: але про українців мова тільки на чотирьох!

Восени 1910 р. царський уряд подав на обговорення проект загальної початкової освіти в Росії. Проект викликав довгу й палку дискусію, зокрема про те, чи навчання має провадитися російською мовою, чи рідною мовою учнів. В стенограмі засідань Думи цій справі одведено 1.260 сторінок; українському питанню — ледве 21.²⁹ І все ж про нього виразно говорили у своїх промовах М. Чхеїдзе, А. Булат, Лучицький, Ф. Родічев, М. Сендерко, П. Міпюков і К. Завіша (Стеногр. 1910, 682, 899, 1106 і далі, 1226, 1250, 1263, 1322, 1799), не згадуючи про те, що виступи про неросійські мови взагалі, природно, стосувалися й до української мови. Наслідок дискусії був передрішений складом Думи. За поправки до урядового проекту голосувало 102 депутати, проти них — 178 (Стеногр. 1910, 1278). Але дискусії збудили громадське зацікавлення і цілком можливо, що журналістична полеміка, розпочата Струве, якоюсь мірою пов'язана з дебатами в Думі, де консервативний депутат В. Александров так підсумував вагу проблеми рідної мови в школі: «Ми переконані, що від тієї чи тієї розв'язки даного питання залежатиме, чи буде Росія єдиною та великою неподільною державою, чи піде шляхом автономії, унії та федерації» (Стеногр. 1910, 437).³⁰

29. Ця статистика не зовсім точна, бо в дискусії порушено цілу низку питань — включно з такими важливими, як передача парафіяльних шкіл світській адміністрації, загальнообов'язкова початкова освіта та ін., — що стосувалися також до України.

30. Щодо шкіл, то здавна усталена практика не допускати в них українську мову на пропозицію члена Державної Ради Д. Піхно мапа набрати тепер форми закону 4 квітня 1912 р. Піхно запропонував включити в шкільне законодавство такий додаток: «Малоросійське та білоруське населення не вважається чужомовним» (Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1911-1912 годы. Сессия седьмая. Заседания 1-81. СПб 1912, ст. 2924). Піхно відкликав цей дешо наївний додаток 6 квітня (там таки), щоб заступити його 7 квітня

У дещо менш консервативній Четвертій Думі (1912-1917) українці виступили з програмою, що включала вимогу українських початкових шкіл, викладання української мови як предмету в інших типах шкіл та допущення її до вжитку в Церкві, судівництві й адміністративних установах. Програму підтримали фракції кадетів і трудовиків (Лотоцький 3, 64). Ці питання — знов таки в загальному контексті неросійських мов — знов виринали при обговоренні бюджету Міністерства освіти, зокрема 1913 р. у виступах А. Шінгарьова, В. Бобринського, В. Дзюбінського, В. Геловані, А. Александрова, П. Мілюкова, О. Керенського і Г. Петровського³¹.

Вперше як цілком самостійна проблема українське питання стало на порядку денному в лютому 1914 р., коли міністер унутрішніх справ М. Маклаков заборонив святкувати столітній ювілей Шевченка. Подібна заборона мала місце й 1911 р. у зв'язку з п'ятдесятиліттям смерті поета, але тоді пройшла майже непоміченою. Не так тепер.

У думських дебатах кожна партія пробувала використати урядовий крок у власних інтересах. Ліві не цікавилися національним аспектом справи. Для них Шевченко був «великий русский поэт» (Геловані, Стеногр. 1914, 707), «замечательный русский человек» (Чхеїдзе, 1165), а інтерпеляції правили за додатковий спосіб настроїти населення проти уряду³². Для кадетів, як говорив Мілюков, заборона була

таким: «У місцевостях з малоросійським і білоруським населенням усі предмети викладаються російською мовою з першого року навчання» (там таки, ст. 3050). Останній додаток був прийнятий 73 голосами проти 51 (там таки, ст. 3051), і створено спеціальну «согласительную комиссию», до якої ввійшло сім членів Державної Ради і сім депутатів з Думи (там таки, ст. 3864). Див. відгук українських політиків в «Украинская жизнь» 1912, 5, ст. 30 і далі (О. Белоусенко [псевдонім О. Лотоцького] — «Lex Pichniana»).

31 Стеногр. 1913, ст. 1007, 1010, 1074 і далі 1142, 1333, 1513, 1678, 1695, 1778 і далі.

32 Це була також позиція ЦК РСДП(б) у 1913 р. Див. Тимошенко (, 243) і далі.

небажана, бо підсилювала національні почуття українців і послаблювала «цей пересічний настрій, що тепер на Україні, скажу, *на щастя*, панує» (Стеногр. 1914, 905. Підкреслення моє. — Ю. Ш.). Войовничі російські націоналісти підтримували захід уряду, бо, на їхню думку, він стримував розповсюдження сепаратизму («того руху, який так широко тепер розгортається в Австрії і перекинувся і, страшно подумати, охоплює частину народних мас у Росії» — В. Пурішкевич, Стеногр. 1914, 721). Але чулися й голоси, що згадували про прагнення українцями автономії (В. Дзюбінський, 900) і про втрачені українські вольності (Ф. Родічев, 716). Як би там не було, попри всі перекручення й непорозуміння справа України і її мови в перший раз пролунала на повну силу з найвищої трибуни Російської імперії. В наслідок дебатів Дума засудила Міністерство внутрішніх справ за незаконний вчинок (161 голос проти 115. Стеногр. 1914, 1206). Українці відповіли вуличними демонстраціями по багатьох містах.³³ Може найпромовистішою ознакою зміни ролі української мови був факт, що в Одесі крайньо реакційний *Союз руського народу* видрукував свою програму також в українському перекладі! (За А. Бур'яновим у Стеногр. 1914, 1182).

Окрім знесення заборони друку, статус української мови в роках 1906-1914 істотно не змінився: українських шкіл не було, українське слово вперто не допускали до громадського життя. Пропагандивний апарат урядових кіл, чорної сотні і зрусифікованих вищих класів українського суспільства був куди потужніший, ніж пропагандивні засоби їхніх опонентів. Престиж української мови і в Росії, і по великих містах України лишався низьким. Характеристично, що не тільки офіційно українська мова вважалася за діалект російської: у творах мало не всіх російських письменників, від Буніна до Горького, вона фактично фігурує як такий нарівні з російськими говірками. Це навіть викликало роздратован-

33. Про демонстрацію в Києві пор. спогади С. Василюченка, 320

ний протест В. Винниченка (в його «Открытое письмо к русским писателям», «Украинская жизнь» 1913, 10). Навіть українське селянство не мало одноставної думки: одні хотіли, інші не хотіли рідномовної школи; співвідношення цих груп установити тепер неможливо. М. Грушевському довелося написати серію статей в обороні української школи. Розраховані на селян, ці статті друкувалися в газеті «Село» (1910, 1911), а згодом вийшли окремою збіркою «Про українську мову і українську школу» (2-ге вид. Київ 1913). Там Грушевський писав: «Ті, що не хочуть українського вчення, звичайно міркують так: українська мова — мужицька мова, з нею нема нікуди ходу. Панських дітей будуть учити по-панському, а мужицьких дітей по-мужицькому, так панським дітям буде скрізь дорога, а мужицьким дітям нікуди» (Грушевський 30). Улюбленим маневром крайньо правих у Думі було виставити котрогось депутата від українських селян виступити проти української мови; кілька разів їм це вдалося зробити (див., напр., виступ М. Андрійчука. Стеногр. 1910, 1279). Чисельність української інтелігенції швидко зростала, серед неї стали помічатися воєвничі настрої (М. Євшан, М. Сріблянський, Д. Донцов, та ін., а також у студентських колах, див. Лотоцький 2, 125, 141, 296), але відносно інтелігенція й далі становила незначну групу; за кількома винятками, нація, як і давніше, не мала вищої верстви; великі міста й промислові райони лишалися — принаймні на поверхні — російськими. Щоб повністю перебрати на себе всенародні функції, на взірць чеської мови в Чехії, українська мусіла досягти далеко більшого, ніж те, що було здобуте. Крива безперечно повернулася догори, але це був лише початок.

Несподівана «допомога» в змаганнях за права української мови прийшла від прем'єр-міністра П. Столипіна, найагресивнішого виразника політики російського консервативного націоналізму. У той час, як грузинська, вірменська, татарська, лотиська та інші мови, що мали статус «инородческих», одержали від уряду деякі — хоч і дуже куці — права, українська і білоруська, що офіційно вважалися за «наречія»

російської, жадних прав не одержували. Хоч статус «инородцы» мав виразно принизливий відтінок, українська інтелігенція домагалася його, щоб таким чином здобути хоч якісь права для своєї мови. 20 січня 1910 р. Столипін видав наказ про заборону всіх «инородческих» товариств, включно, — говорилося там, — з українськими і єврейськими. Свого роду *lapsus calami* давав українцям легальну підставу, щоб досягти бажаного статусу, хоч російські консервативні групи й далі наполягали на теорії «триєдиного російського народу» (напр., граф В. Бобринський, «Националисты» 141).³⁴

Висхідний рух української мови перервано на самому початку вибухом війни з Німеччиною й Австро-Угорщиною. Війна почалася 18 липня (старого стилю) 1914 р. і Правобережжя (Київська військова округа) відразу опинилося під військовою владою. Уже через два дні, 20 липня, єдину українську щоденну газету «Рада» закрито, а наклад щойно надрукованих чисел «Світла» й «Літературно-наукового вістника» skonфiсковано в друкарні, хоч жадне з них не містило нічого проти війни й уряду. 9 січня 1915 р. всі українські (так само, як єврейські) періодичні видання припинено (Петлюра 2, 312) за винятком «Рідного краю», що мусів перейти на російський «ярижний» правопис (Дорошенко 1, 11). Українці й євреї явно вважалися за ворожий елемент. Ніколи формально не відкликаний указ 1876 р., здавалося, знову набирав сили. Українське наукове товариство в Києві, хоч офіційно не розпущене, змушене було припинити діяльність (Дорошенко 1969, 36). Деякий час нові закони не розповсюджу-

34 Див. також Стеногр. 1913 ст. 1074 і, про підтримку лівими колами домагання українців одержати статус «инородців», ст. 1333. Російські митні закони також були вигідніші для інородців. Договір з Австрією (1906) дозволяв довозити звідти книжки, друковані іншими мовами, без мита; на російські книжки накладалося досить високе мито. Міністерство фінансів видало 9 липня 1907 р. об'явку, згідно з якою українські книжки, видані в Галичині й Буковині, мали розглядатися, як російські (Лотоцький 2, 244).

валися на Одеську військову округу, але незабаром стали чинними й там. Після третього числа стримано видання місячника «Основа», який виходив в Одесі замість забороненого «Літературно-наукового вістника» (Дорошенко 1969, 77). Тижневик «Промінь», що його був прихитрився видавати в Москві Винниченко у листопаді 1916 р., у грудні того ж року закрили. Циркулярний наказ міністра внутрішніх справ Ол. Протополова з 11 грудня 1916 р. підсумовував і потверджував попередні заходи.

Швидко після початку війни російське військо розгорнуло великий наступ і 22 серпня зайняло Львів. Скоро вся Буковина й частина Галичини аж до Перемишля опинилися під російською військовою й цивільною владою, що принесла на окуповані території режим тотального нищення всього українського. Українську мову заборонено вживати в громадському житті. Українські інституції й періодичні видання (окрім москвофільських) закрито. Видатних діячів, а серед них і митрополита Андрея Шептицького, депортовано. Заповітна мрія російських правих кіл — стерти з лица землі українську культуру й мову разом з їхніми твердинями у Львові й Чернівцях, мрія, про яку не криючися згадував не один делегат Думи ще в 1912-1913 рр. (напр., Гр. Лашкар'єв. Стеногр. 1913, 1064 і далі) і яку плекали такі товариства як Галицко-русское общество, Русское собрание, Клуб общественных деятелей і Славянское благотворительное общество (Лотоцький 2, 463 і далі), здавалася близькою до здійснення. Витворену ситуацію привітав П. Струве, вбачаючи в ній спроможність придушити прагнення українців, зокрема щодо мови (Петлюра 2, 297). Русифікацію щойно окупованих земель розпочали — вповні послідовно — з організації спеціальних курсів, де галицькі й буковинські вчителі мали вивчати російську мову. Курси відкрили мало не в кожному місті обох провінцій, а крім того, в Києві та Петербурзі (Дорошенко 1, 9). Символічно, сам цар прийняв одного з чільних діячів галицьких москвофілів В. Дудикевича (Дорошенко 1, 6), а напровесні 1915 р. одвідав Львів. Ні на схід, ні на захід

від Збруча не було ніяких помітних антиурядових виступів аж до осені 1915 р., коли група київської молоді зачала видавати нелегальний часопис «Боротьба» (Дорошенко 1, 18). Російське військо протрималося в Галичині й Буковині до травня 1915 р., але ранньої осені того ж року Росія повторно окупувала східну Галичину, а у червні 1916 — всю Буковину. (На чолі другої окупаційної влади стояв генерал-губернатор Ф. Трепов, що керувався в роботі «Тимчасовими правилами», затвердженими начальником штабу генералом М. Алексєєвим. Тепер політика змінилася: дозволено відновити навчання в українських початкових школах, тернопільській і чернівецькій гімназії та вчительській семінарії в Тернополі. Навіть привезено з підросійської України — де вони не були дозволені — українські підручники, включно з Шерстюковою граматикую. Дорошенко 1969, 67 і далі, 72).

Воєнні перемоги чергувалися з поразками, поразки з перемогами. Одним з наслідків коливання лінії фронту була велика кількість полонених солдатів російської армії, а серед них українців, по таборах у Німеччині й Австрії. Завдяки клопотанням Союзу визволення України (Відень) з грудня 1914 р. почалася акція відбору українців і переведення їх в окремі табори. До 80 тисяч осіб перейшло через ці табори, що перетворилися на осередки широкої освітньої роботи. Вихованці російських шкіл, полонені мали нагоду читати українські книжки й газети (для полонених видавалися окремі українські газети: «Розвага» у Фрайштадті, «Розсвіт» у Раштаті, «Шлях» у Зальцведелі), слухати курси українською мовою, а менше грамотні — навчитися читати й писати по-українському. Культурну роботу провадило чимало галичан і буковинців, а серед них деякі видатні, як от В. Сімович. Саме для полонених видає тоді Сімович свої легкоприступні брошури типу «Як стати по-українському грамотним» (Зальцведель 1919) і дещо складнішу «Практичну граматику української мови» (Раштат 1918), зародок його поширеної згодом «Граматики української мови» (Ляйпціг s. a. 1921).

Остання була в свій час найповнішою й найавторитет-

нішою українською граматиною і відіграла ролю в стандартизації літературної мови. Оперта на традиції С. Смоль-Стоцького, вона водночас свідчила про авторів зв'язки з підросійськими українцями і в якійсь мірі узгоджувала обидві традиції. Саме в цьому її вплив на норми літературної мови був найвідчутніший і переважно позитивний. Таким чином історичний епізод з таборами поповнених полишив свій знак на внутрішньому розвитку української літературної мови.

Трудніше оцінити вплив Галичини й Буковини на українців, що служили в окупаційних частинах російської армії. Чикаленко (2, 96) згадує за одного солдата, що, потрапивши до Галичини, перейшов з російської на українську мову в щоденному житті. Ми не знаємо, наскільки типовим був цей випадок. Чикаленко говорить, що після окупації Галичини й Буковини продаж українських книжок на підросійській Україні «підскаочив до нечуваних розмірів».

Деякий вплив на українську мову мала ще й друга подія воєнного часу: створення в серпні 1914 р. в Австрії військової частини Українських січових стрільців. З мовного погляду це дало змогу відновити й усталити українську військову термінологію та фразеологію після півторастолітньої перерви.

Поза цим роки Першої світової війни не принесли українській мові нічого доброго. Але вони були й занадто короткими, щоб звести нанівець здобутки попереднього десятиліття. Ті здобутки, як уже згадувалося, полягали головне в можливості подеколи вживати української мови в громадському житті та вести досить широку пропаганду на її користь серед українців і в певних колах російської інтелігенції.

Події перших шістнадцятьох років ХХ сторіччя мусіли мати і мали вплив на усталення літературної мови і на саму її структуру. Стало конечним зважати на ролю інтелігенції як споживача і творця літературної мови; відмовитися від орієнтації на село, що виявилася занадто вузькою; переглянути

діалектні зв'язки літературної мови і пристати на їх послаблення. І, нарешті, треба було устійнити взаємини центрально-українського різновиду мови з «австро-українським», а практично галицько-буковинським у вигляді п'євівського койне. Останнє набуло особливої ваги, коли «загорожа» між Росією й Австрією, якщо і не зникла зовсім, то стала легкопрохідною. Справа єдиної загальноукраїнської літературної мови нагнала. Всі ці питання вимагали обговорення, а оскільки не було авторитетної центральної установи, яка дала б можливість розв'язати їх в усній полеміці, то дискусія розгорнулася в пресі.

Після 1905 р. мовні проблеми набувають і суто практичного значення. Новонароджена українська преса на підросійській Україні мусіла їх розв'язувати кожного дня і зовсім не теоретично. Яких слів уживати, як висловити певне поняття, як писати те чи те слово? — ці питання зморою налягали на журналістів. Читачі теж не лишалися осторонь, вони або схвалювали нове, або протестували проти нього. Отож мовна дискусія цікавила не лише мовознавців, а всіх освічених українців. Саме з огляду на практичні вимоги, які ставило життя, в центрі дискусії опинилося питання про міру перенесення галицьких мовних елементів у мову підросійської України. Адже українська журналістична мова і журналістичний досвід існували тільки на півавстрійській Україні. Модест Левицький пише про це так: «Коли з р. 1906 настала змога видавати часописи й на російській Україні, то довелось перенести з Галичини трохи не весь той лексичний матеріал, що виробився там протягом тих тридцяти [від указу 1876 р.] літ» (Левицький 1918, 6). І впертий ворог усього галицького в мові Нечуй-Левицький змушений, хоч і в іншому тоні, визнати те саме: «Видавництва київських "Записок [Наукового товариства]", "Села", "Зсіва", "Літературно-наукового вістника" — це щось схоже на галицькі мовні школи, заведені на Україні для навчіння книжньої галицької мови, стиля й правопису» (1912, 35).

Галицькі мовні елементи у центральноукраїнській пресі

зроджували ще й політичну проблему. Вони робили пресу малозрозумілою для читача, що не звик до галицьких газет. Не випадково питання мови обговорювалося навіть на партійних з'їздах. Наприклад, на з'їзді Української демократичної партії восени 1905 р. багато уваги приділено правописові, яким мали друкуватися майбутні газети, і ухвалено «після довгих дискусій» певні рішення (Чикаленко 412).

Залозичення галицьких мовних елементів полегшував і «новий погляд», згідно з яким літературна мова не повинна була пристосовуватися виключно до селян. Властиво, галицькі елементи робили її відповіднішою для потреб нової інтелігенції, зв'язаної вже не стільки з селом, скільки з містом. Це явище теж не втекло від уваги сучасників. «Наші молоді письменники, — бурчав Нечуй-Левицький, — вже одбилися од народньої мови, живучи в великих містах, стали міськими, кабінетними людьми» (1907, 45). Але і представник нового покоління М. Коцюбинський відзначає: «Старші письменники, учителі наші (ніде правди діти), більш прислухалися до живої народної мови, більш придивлялися до неї, ніж моподші, особливо ті, що одірвані од села, од народу, і беруть за зразок не живу мову, а книжну, часто-густо покалічену та занечищену» (Коцюбинський 322).

Ділові потреби журналістики й усвідомлення зміни орієнтації літературної мови зробили засвоєння нових елементів, — отже, й галицьких — доконечним. Закоренілі противники всього нового, тилу Нечуя-Левицького, ставали винятками. З'явилися перекинчики з табору опонентів. Наприклад, Б. Грінченко, що 1891 р. перший виступив проти галицизмів (див. розділ 2), у брошурі «Тяжким шляхом» (1907) доходить висновку, що «з усіх діалектів витворюється літературна мова» і так формулює свій мовний ідеал: «Мова тоді тільки буде і найкращою і найзрозумілішою, коли в основі її буде народна мова наддніпрянської України з потрібними додатками з народної мови буковинців та галичан» (42, 88). Згідно зі зміною своїх поглядів Грінченко включає до свого словника цілу низку слів з галицьких джерел, хоч і далі послі-

довно відкидає слова, на його думку, невиправдано запозичені з інших мов — польської, російської чи німецької (там таки, 49).

Як глибоко галицькі елементи проникли в літературну мову, дається виміряти цікавим фактом, що вони трапляються навіть в офіційних виданнях російського уряду для українців: в перекладі маніфеста 17 жовтня 1905 р., зробленого з ініціативи консервативного октябриста М. Родзянка (Чикаленко 2, 153в), і в брошурі Міністерства фінансів «Забезпечення прибутків і капіталів державними ощадничими касами» (1910). Це викликало обурення чорносотенних російських кіл (Щеґолев 304).

Але протестували не тільки росіяни. Нова журналістична мова була дійсно тяжкою, на початках, для пересічного читача. Чикаленко пояснює малий успіх першої в Києві щоденної української газети «Громадська думка» (1906) передусім тим, що «публіка, як інтелігентна, так і не інтелігентна не звикла зовсім до української газетної мови. ... Це видно і з листів, які нам пишуть, і з розмов з нашими читачами. Не звикли вони до абстрактних понять, яких нема у народі. Мова нашої газети для них зовсім чужа, нею обурюються й люди, які шире хотіли б, щоб розвинулася наша преса» (467).

Речником таких настроїв — цілком логічно — став запеклий ворог всього нового Нечуй-Левицький. 1907 р. він публікує свій «трактат» «Сьогочасна часописна мова на Україні», а 1912 р. другий — «Криве дзеркало української мови». Роздратований і гнівний старий Нечуй-Левицький (нар. 1838), втративши відчуття дійсності, не може зрозуміти причин, що викликали зміни в мові. Йому ввижається, що українська мова руйнується чи то заходами галичан, чи то їхнього знаряддя — проф. М. Грушевського (що редагував «Літературно-науковий вістник», «Село» та ін.). А галицька мова, мовляв, дуже погана і антинародна (Нечуй-Левицький не пояснює чому саме). Можна тільки здогадуватися, що все зло в її крайності та засміченості чужинецькими мовними впливами «Скрізь в Європі за ґрунт і основу книжньої мови були

взяті осередкові мови, маючі в своїх формах і лексиці найбільший район, а не усякі дрібні підмови й чудернацькі говірки, а часом мішанки на краях, межуючих з сусідніми націями» (1912, 82). Нечуй-Левицький готовий перейняти від галичан «тільки трохи більше десятка неологізмів» (*перважно, здійснити, вражіння, переважувати, зміст, вплив, пересвідчитися, неможливий* 1912, 44), але, очевидно, не набагато більше.³⁵

Виступи Нечуя-Левицького викликали доволі широкий розголос. Ів. Стешенко слушно показує причини допливу нових слів до літературної мови: «Час ішов, і Галичина робила вплив і на Україну: молодші українці засвоювали галицькі мовні придбання, бо других не було... Старші патріоти, що тепер, подібно Нечую, ганять мову нашої преси, не створили для України вищої мови, а чим же пресі та інституціям треба було користуватися» і провадить далі: «Силує не Грушевський до сії мови, а його й других потреба вислову духа, — та стихійна сила, перед якою нічого не значить лемент людей, що низькооко хотять затримати нашу націю, для домашнього обиходу, при мові баби Палажки» (Стешенко 315).³⁶

М. Жученко виступає переважно з позиції малоосвіченого читача, якому галичанізм утруднювали сприймання тогочасної української мови: завдання української літератури й мови він обмежує на популяризаторських, на 1912 р. підхід уже застарілий. Але, всупереч власній засаді, Жученко розуміє, що галицьке нашарування в мові не можна відкинути, і його висновки не цілком узгоджуються з вихідною тезою: галицькі елементи слід прийняти, а тоді поволі й поступово замінити. (Можна запитати навіщо, якщо вони вже прийняті).

Модест Левицький зареагував на обидва виступи Нечуя-Левицького: на перший (1907) він відповів статтею 1909 р., а

35. До речі, галицьке походження декотрих із цих слів сумнівне.

36. Палажка, дійова особа оповідання Нечуя-Левицького, проста недалека селянка, що говорить кольоритною хутірською говіркою.

на другий (1912) — брошурою 1913 р. Левицький стоїть на позиції компромісу, закликає до поєднання галицьких і наддніпрянських елементів у єдиній літературній мові, бо інакше, «не дай Боже, доживемо до того сумного явища, що колись буде дві українські мови» (1913, 11).

Мовна дискусія була неминуча й потрібна, з огляду на зміни, що відбувалися і в самій мові і в житті. Але перебіг її не відзначався високим рівнем, бо й початковий виступ Нечуя-Левицького і відповіді його опонентів надто часто спиралися на випадкові враження або суб'єктивні оцінки, їм бракувало розуміння природи мови та суті нових явищ. Однак, об'єктивне значення дискусії не можна заперечувати. Вона виявила відсутність переконливих аргументів проти іновачки у мові та галицьких елементів у ній. Таким чином, зміни мимохіть стверджено. В суті речі, проти них могли виступати або цілком нетямущі, або ті, що одверто орієнтувалися на Росію, як, наприклад, читач, лист якого цитує Грінченко: «Одкиньте набік всю Галичину, бо вона нам хоть і рідна сестра, рідніша конечно, як Московщина, але живе од нас далеченько, та ще до того вона, вештаючись між різними слов'янськими народами, ввела в свою літературу багато таких слів, що вони для нашого народу на перший час покажуться трудно понятими і чужішими од "московських", бо з цими ми мусіли поневолі зріднитися» (68). В такому ж стилі відбулася й розмова, яку наводить Чикаленко (467). Читач «Громадської думки» з обуренням запитував: Що таке *рух*? що таке *уряд*? А, діставши пояснення, відповів: от і треба було написати *движеніє, правительство*.

37 Детальніше в Shevelov 1966, 83-90. Крім наведеної бібліографії, до «мовної дискусії» стосуються також: «Кілька язикових уваг» (редакційна), «Діло», 27 серпня 1913 р. (мені неприступна); Лесь Мартович — «Причинки до статті "Кілька язикових уваг"»; «Діло», 2 вересня 1913 р. Великою мірою ці самі питання порушує Ф. Корш, хоч дискутує він не з українськими, а з російськими авторами. Бібліографія статтів Корша є в Тимошенко 2, 231 і далі і, повніша, в Потоцького 2, 334 і далі.

Мовні дискусії 1907-1909 і 1912-1913 рр. не змінили напрямку розвитку літературної мови. Письменники й журналісти середнього й молодшого покоління як правило підхоплювали все, що допомагало урбанізувати літературну мову й ширити її діалектну основу з центральної на центральнозахідну. З цього приводу слушно писав В. Гнатюк 1911 р.: «Кожний селянин знає всесторонньо свою мову (розуміється практично), але лише свій діалект. Кожний діалект може дати основу до витворення літературної мови, але сам не може нею бути, бо він занадто бідний, щоб міг доставити всі поняття, потрібні культурним людям. Ті поняття беруться з інших діалектів, з інших мов, нових і старих, живих і мертвих, а надто творяться самостійно на загальних основах мови. Так поставали всі літературні мови».³⁸ Подібну думку стосовно загальної культури — частиною якої є мова — знаходимо в Петлюри: «Якщо нація видає з себе сили, що можуть розвивати вищу національну культуру, було б цілковито марним, а для справи розвитку народних мас і шкідливим, скеровувати ці сили в річище "популяризаторства" і свідоміші елементи народних мас чудово розуміють усе величезне значення вищої національної культури, на блага якої вони вже ставлять свої вимоги й попит» (Петлюра, 235 [1912]). Свого роду лінгвістичний коментар до цих думок знаходимо в Нечуя-Левицького: «Я ж часто зустрічаюся з студентами, і вони усі говорять народною українською мовою, тільки один студент С. Петлюра і справді балакав зо мною так, що я спитав його, чи не з Галичини він» (1912, 12).

Але Петлюра не був самотнім. Сімович згадує про Лесю Українку, що вона виявляла великий лібералізм щодо літературної мови і тільки про Грушевського відзивалася, що він

38. Взято з Тимошенко 2, 213. Подібну думку висловив і Ф. Корш, говорячи про неузгодженість галицьких елементів з іншими елементами української літературної мови: «Ці розбіжності неминучі на початку творення будь-якої писемної мови» («Националистическая наука», — «Украинская жизнь» 1913, 7-8. 32).

«аж надто вже таки свою мову погаличанив» (1938, 50) у творах Лесі Українки багато західноукраїнських, а зокрема галицьких, елементів.³⁹ Майже таку саму позицію посідав і М. Коцюбинський. Він походив з Поділля, і його рідногвіркова мовна стихія була близькою до галицької. Однак, Коцюбинський не писав подільським діалектом. Він багато й систематично працював над своєю мовою, прагнучи створити мову наддіалектну, що ввібрала б у себе елементи різних говірок, аби стати гнучкою, багатою, сучасною. Вводячи у твори цілу низку менше знаних слів.⁴⁰ Коцюбинський, проте, не спускає з ока критерій зрозумілості і всеукраїнськості літературної мови. Звідси його негативне ставлення до діалекту в художніх творах. В листі до В. Гнатюка з 10. XI, 1899 з приводу оповідань С. Ковалева Коцюбинський пише: «Поминаючи вже те, що самі оповідання написані не дуже вдатно, мова їх вражає занадто льокальним характером і навіть мені, який вважає галицьку мову рідною, годі часом зрозуміти те, що пише в тих оповіданнях д. Ковальов» (Коцюбинський 238). Так само вважав Коцюбинський недоцільним без потреби завантажувати текст місцевими словами. Упорядковуючи свій альманах, він звертається до Ольги Кобилянської з проханням дозволити йому замінити деякі буковинські слова в її новелі на загальноприйняті в літературній мові (25. X, 1902, Коцюбинський 273). Сам Коцюбинський найчастіше використовує галицькі слова, пов'язані з міським життям. У цій ділянці підросійська Україна не виробила власної лексики, і Коцюбинський збагатив мову своїх творів, а тим самим потенційно і взагалі українську літературну мову, чималою кількістю міждіалектних запозичень. Однак мова Коцюбинського не стала галицькою, вона лишилася синтетичною. І як вимогливий автор, і як український патріот Коцюбинський уважав за свій обов'язок будувати нову українську мову на многодіалектній основі.

39. Деякі з них розглянуто в Shevelov 1966, 93 і далі.

40. Вибірку їх з коментарями дано в Shevelov 1966, 103 і далі.

Більшою чи меншою мірою ця характеристика стосується й до інших тогочасних письменників — Миколи Вороного, Гната Хоткевича, Миколи Чернявського. Так сталося, що преса й книжки стали потужним провідником галицьких мовних впливів, а Київ, а не безпосередньо Львів, центром їх розповсюдження. Галицькі елементи перетворилися на невід'ємну частину сучасної української мови і не тільки тому, що просто в ній з'явилися, а й тому, що вплинули на саму структуру мови в її послідовному відході від традицій етнографізму, притаманних мові ХІХ століття, особливо доби народництва.

Галицьке забаралення мови, типове для кіл передової інтелігенції 1900-1913 р., стає модним і серед деяких представників новоутворюваної тоді української міської буржуазії. У романі «Божки» такий тип влучно (хоч і дуже іронічно) змальовував В. Винниченко:

В цей час якраз прийшов Скалозуб. Це був стрункий, сильно й гарно збудований, молодий ще чоловік, бездоганно по-європейському одягнений, в смокінгу, рукавичках, в лякованих черевиках з верхом із жовтої замші. Трохи грубувате, але з виразно окресленими рисами лице його було чисто виголене... За всіма він поведився з якоюсь витонченою, підкресленою, офіційною чемністю. Говорив він як галичанин, хоч сам був у Галичині разів два, та й то дуже недовго. Любив уживати мало відомі на Україні вирази й трохи тим сам милувався. І одягався, й поведився по-європейському і балакав з зловживанням галицизмів Скалозуб не стільки з власного нахилу до цього, а теж з ідейности, з принципу. Звичайно українців вважають за мужичу, грубу націю. Українець це, іншими словами, мужик... Через це Скалозуб ніби взяв на себе обов'язок доводити прикладом самого себе, що українці не тільки мужики, що єсть навіть і такі по-європейськи одягнені, виховані люди з українською мовою, яка хоч і укра-

їнська, але не мужича. Будучи чоловіком багатим, власником многих тисяч десятин землі, заводів і копалень, він прапор своєї європейськості ніс досить певною рукою. Сам він колись належав до певної течії в українському громадянстві, яка ставила собі завданням боротьбу з русифікаторством.. Україна для українців, геть руських, поляків, жидів і іншу погань! Це була їхня програма. (Твори 244 і далі).

В наслідок згаданих процесів українська мова на 1914 рік не могла вже виправдати своє існування приступністю для селянства. Чи були сучасники свідомі того, чи ні, а мова перетворилася передусім на засіб охорони національної культурної традиції, що виявляла себе в літературі, на політичний прапор нації, яка перебувала в стадії формування, або, може слід сказати, в стадії відродження на новій, модерній основі. Як висловився І. Франко 1907 р., літературна мова «робиться справді репрезентантною національної єдності, спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучає їх в одну органічну цілість» (Франко 338).⁴¹ Аргумент, що, мовляв, неосвічений селянин не розуміє вищої української мови, перейшов тепер в руки ворогів українства. (Див., напр., виступ К. Рудіча в Державній Думі 12 грудня 1914 р. Стеногр. 1914, 778). Вони, одначе, забували, що вища російська мова так само, коли не більше, незрозуміла російським селянам.

41 Хоч приблизно в той самий час (1905) він повертається до старого гасла «працювати для того народу, користуючися його мовою» (Франко 355). Такі хитання від старих гасел до нових і назад типові для інтелігенції того часу. Лотоцький, приміром, цілком згоден з аргументом, що українській людності «популярна книжка є сповна доступною тільки при умові, якщо написана живою народною мовою», але обурено відкидає постулат Т. Флоринського, що українська мова «мусить відмовитися від домагання стати засобом вищої освічености» (Лотоцький 2, 285, 379).

4. Доба Визвольних Змагань (1917-1920)

Так звана Лютнева революція, що впастиво відбулася 12 березня 1917 р. за новим календарем, спалахнула в Петербурзі. Вона була викликана соціальними й економічними конфліктами, які нуртували переважно у власне-російському суспільстві. Та коли цар зрікся престолу, а монархія фактично перестала існувати, то це не могло не скопихнути й підросійську Україну. Негайно відроджується політичне життя, що зростає з небувалим і чимраз більшим розмахом і силою, відкриваючи нові можливості для прилюдного вжитку української мови. Відразу формується український уряд, відновлюються або засновуються різні партії. Дуже швидко українська мова шириться на такі ділянки життя, які досі були більше чи менше, а не раз і цілковито, поза її засягом: військо, фінанси, судівництво, освіта, наука.

Перший крок до створення українського уряду зроблено вже 17-20 березня 1917 р. в Києві. Товариство українських поступовців (ТУП, засноване 1908), єдина українська політична група, що існувала — спершу легально, з згодом напівлегально — на Україні після вибуху війни 1914 р., створило Українську Центральну Раду, на початку монопартійну організацію, яка відразу посилилася місцевими київськими соціалістами, що хотіли вважати себе виразниками всенародних настроїв. Склад Центральної Ради був збільшений і доповнений на Всеукраїнському Національному Конгресі 17-21 квітня 1917 р. На Конгрес з'їхалися делегати від численних організацій та установ, що вже існували на той час: політичних, професійних, кооперативних і т. п., таким чином репрезентуючи всі прошарки суспільства, крім великих землевласників та промисловців. Сама Президія ЦР нарахо-

увала тоді десять членів («Вісти ЦР» 1. ст. 1). Два Всеукраїнські військові з'їзди (18-21 травня і 18-23 червня 1917) підтримали Центральну Раду й вислали до неї своїх представників. Не будучи державним урядом у строгому розумінні слова, Центральна Рада вела переговори з російським Тимчасовим Урядом про автономію України. Невдовзі після того, як 28 червня Тимчасовий Уряд відкинув ці домагання, виникає зародок майбутнього українського уряду — Генеральний Секретаріат. У склад Генерального Секретаріату входили генеральні секретарі у справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, національностей, юстиції, освіти та ін., але не було секретаря зовнішніх справ і зв'язку: ці ділянки залишено російському урядові. Після угоди з Тимчасовим Урядом, який офіційно визнав Центральну Раду й Генеральний Секретаріат репрезентативними органами влади на Україні, до їх складу наприкінці липня ввійшли представники національних меншин: росіян, євреїв і поляків. 12 листопада Генеральний Секретаріат доповнено секретарями праці, торгівлі й промисловости та зв'язку, а 20 листопада проголошено Українську Народню Республіку у федерації з іншими республіками, що виникли на руїнах Російської імперії. Величезна перемога українців у виборах до Всеросійських Установчих Зборів (27-29 листопада) немов потверджувала цей акт. І нарешті 22 січня 1918 р. розірвано зв'язки з федерацією, проголошено незалежну Українську Народню Республіку, а генеральних секретарів іменовано міністрами. 29 квітня затверджено конституцію УНР і обрано президента (Михайла Грушевського). Конституція була складена українською мовою, але в ній нічого не говорилось про права української мови (чи будь-яких інших мов).

Історичні події першого року революції, які ми коротко нагадали, розвивалися стрімко по висхідній. Вони, однак, не вплинули на вживання, статус і внутрішній розвиток української мови так сильно, як можна було б сподіватися.

Причиною цьому був не тільки короткий час: за рік можуть статися великі політичні чи навіть соціальні зрушення, але мова не реагує на них відразу. Дійсне становище в країні та характер діяльності Ради були значущішими факторами. Рада зосереджувала увагу головне на програмових дебатах, на устійненні основних принципів. Куди менше робилося, щоб здійснити затверджену програму. Органи виконавчої влади не були налагоджені, якщо взагалі існували. Деякий час губернських комісарів призначав російський Тимчасовий Уряд без уваги на ЦР. Коли нарешті призначено українських комісарів, то їхні зв'язки з Києвом були зовсім слабкими (Дорошенко 1969, 180). Міські управи всіх великих і навіть більшості малих міст були байдужі або ворожі до ЦР. Вільні, справді демократичні вибори місцевого самоврядування влітку 1917 р. ситуації не змінили. Розглядаючи наслідки виборів у двадцятьох навмання вибраних пунктах, бачимо, що тільки в п'яти з них українські партії здобули перевагу (Єлисавет, Ромен, Лохвиця, Миргород, Конотоп) та ще в п'ятьох вони одержали понад третину місць (Харків, Полтава, Чернігів, Черкаси, Проскурів). В Києві українські партії мали 20% мандатів, у Катеринославі — 10%, в Одесі — 4% (Дорошенко 1, 144).

Соціальною базою ЦР були селяни й солдати, тобто підтримка приходила в основному з села. Міста ще треба було завойовувати, а час на це не дозволяв. На додаток, консервативні елементи міст поповнилися втікачами з Росії, зокрема після більшовицького перевороту 7 листопада 1917 р., що переважно належали до вищих клас, мріяли про відновлення Російської імперії, а тому ставилися вороже до ідеї автономної, а тим паче незалежної України. З другого боку, нижчі верстви міського населення гуртувалися навколо рад робітничих і солдатських депутатів, що з кожним днем міцніли, водночас все більше й більше підпадаючи під вплив більшовицької агітації й пропаганди, які теоретично ніби підтримували національно-визвольні рухи, а практично зосереджувалися тільки на соціально-економічних домаган-

нях і майже завжди користалися російською мовою, сприяючи її поширенню.

У самому Києві змагалася за владу три ворожі сили: українські партії, російські консерватори і, в суті речі, теж російські більшовики. 11 листопада 1917 р. російські націоналісти зняли повстання. Його вдалося придушити і ЦР утрималася, але ціною тимчасового союзу з більшовиками. По інших містах становище українських сил було ще гірше; зв'язки ЦР з провінцією були слабкі й ненадійні. Навіть кордони країни не були чітко визначені. В первісній угоді з російським Тимчасовим Урядом згадано п'ять губернь: Київську, Полтавську, Чернігівську, Волинську й Подільську. Проголошуючи УНР в листопаді 1917 р., ЦР включає до території Республіки Херсонщину, Харківщину, Катеринославщину (що охоплювала більшу частину Донецького басейну) і Таврію (без Криму). Справу приєднання заселених українцями частин Курщини, Холмщини і Вороніжчини мав вирішити плебісцит (Третій Універсал, Передруковано, напр. у Дорошенка 1, 179 і далі). Однак зв'язки ЦР навіть з первісною вузькою територією були великою мірою ілюзорні, засновані радше на ідеології й моральних засадах, аніж на діяльному адміністративному апараті.

А якщо додати до цього ще й загальний стан дезорганізації й неспокою в країні, то стане зрозуміло, чому копосальні набутки на українському політичному, культурному й мовному полі в добу ЦР були все таки менші, ніж можна було б сподіватися.

Загальне становище в країні також зумовлювало настрої армії. По Лютневій революції в армії починають формуватися окремі українські частини, спершу наперекір волі вищого командування, а пізніше з його згодою. Вважають, що створено до шістнадцятьох дивізій. Частини творилися на добровільних засадах і не відзначалися стійкістю. Декотрі з них не були допущені на Україну, декотрі розпалися внаслідок деморалізації, ще інші згодом пристали до більшовиків. Українізовані частини на українській території нарочито

розпускали або демобілізували. Соціалістично настроєна ЦРада й Генеральний Секретаріат ставилися байдуже до думки про українську армію, замість неї вони вважали за доцільніше творити відділи Вільного козацтва, територіальні одиниці, формовані з місцевого населення в межах села або округи. Показово, що Вільне козацтво підлягало Міністерству внутрішніх, а не військових справ. На жовтень 1917 р. відділи досягли ледве 60 тисяч козаків. Весною 1918 р. на вимогу німецького командування Вільне козацтво роззброєно. Перші спроби організувати регулярну армію роблено в кінці 1917 й на початку 1918 р., коли УНР вже воювала з Росією й більшовики наступали з Росії на Київ. Більшовицький лідер В. Антонов-Овсеєнко оцінював число оборонців Києва у 20 тисяч, а справді їх було значно менше (Дорошенко 1, 279). У всякому разі, 16 січня 1918 р. Центральна Рада вирішує замість армії формувати «народню міліцію». Аж у квітні 1918 р. розгортається плянова робота над створенням Української армії, що мала складатися з вісьмох корпусів піхоти та чотирьох з половиною кавалерійських дивізій. За даними Вс. Петрова (ЕУ 1, 1178) Українська армія того часу нараховувала приблизно 15 тисяч солдатів. Такі обставини не надто сприяли розробці військової термінології й номенклатури. Праця в цьому напрямі щойно починалася. (Див. далі).

Православна Церква в добу Центральної Ради лишалася по-старому російською. 1917 р. в Києві постала Всеукраїнська Церковна Рада, що мала на меті досягнути автокефалію української Православної Церкви, але ієрархи російської Церкви відмовилися висвятити єпископів для української і справа затрималася на кілька років (до кінця 1921 р.).

Грошову систему України започатковано декретом Центральної Ради з 6 січня 1918 р. про випуск українських банкнот, які вводилися в обіг побіч російських.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. позбавив ЦР влади. Проголошено монархію у формі Гетьманату, а Павла Скоропадського гетьманом. Українську Народню Республіку

замінила не окреслена «Українська Держава». Новий режим позвільняв з уряду «політиків», заступивши їх фахівцями. Фахівці дуже часто були росіянами — зокрема еседеками, — вороже наставленими до автономії чи незалежності України. Вони навіть вимагали, щоб російська мова була державною мовою (нарівні з українською). Якщо українська мова не витиснула російську як засіб спілкування в добу Центральної Ради, то вона не мала ніяких шансів зробити це за гетьмана (хоч українське культурне життя за нового режиму розвивалося жваво. Див. далі). Тепер кордони країни були точно визначені й добре охоронялися (німецькою армією, що нараховувала до 800 тис. вояків), але в самій країні знову таки змагалися за владу дві сили, цього разу українська й німецька. Німці не допустили до організації українського війська. Лишилося всього кілька частин та новостворена дивізія сержуків, решту роззброєно й розпущено. Переговори уряду гетьмана з німцями в липні 1918 р. про створення української армії не дали наслідків. В наявних військових з'єднаннях служило чимало російських офіцерів, що, звісно, не збільшувало престижу української мови. Можна думати, що політика гетьмана щодо армії й адміністрації була розрахована на поступове виховання українських кадрів у школах, а в межичасі на допомогу російських фахівців. Та це була ризикована гра, бо росіяни могли легко перебрати все в свої руки, а час не дозволяв на повільний розвиток. Так за влади гетьмана поширення української мови на ділі загальмовано.

14 грудня 1918 р. гетьманський режим повалено, а 19 грудня відновлено Українську Народню Республіку, якою тепер керувала Директорія з п'ятьох осіб. Директорії однак не було коли впливати в життя свою політику: всю її увагу поглинала боротьба, з одного боку, з внутрішніми ворогами, повстанськими загонами анархістського й комуністичного гатунку, що оперували на просторах Катеринославщини, Херсонщини, Поділля, Київщини та Чернігівщини, а, з другого боку, ворогами зовнішніми: в Одесі висадилися франко-грецькі війська, з південного сходу наступала біла армія

ген. А. Денікіна, а на півночі 17 листопада, десь тиждень по революції в Німеччині, розгорнувся наступ російські більшовики. Харків упав 3 січня 1919 р., Київ — 5 лютого. Землі під владою Директорії скоротилися до Західної Волині й Поділля, тимчасовою столицею стало Рівне, а згодом Кам'янець-Подільський. Влітку 1919 р. більшовики мусили відступити під натиском денікінців, українська армія, що виросла до 85 тис. вояків, 31 серпня підійшла під Київ, але незабаром війська Денікіна посунулися на захід аж до Збруча; однак, не витримавши атаки більшовиків, у грудні 1919 р. вони вийшли за межі України. Тепер з північного сходу українську територію окупували більшовики, із заходу — поляки. Уряд УНР мусів відмовитися від регулярної війни і вдатися до партизанських дій (4 грудня 1919). В наслідок союзу з Польщею і польсько-російської війни українські військові частини 7 травня 1920 р. ввійшли в Київ, але затрималися там лише місяць. 11 листопада того ж року останні регулярні з'єднання армії УНР перейшли Збруч і були інтерновані. Польща визнала радянський уряд урядом України. Отже, в добу Директорії більша частина українських земель перебувала в руках денікінців, або більшовиків, або поляків і навіть румунів (українські райони Басарабії).

Денікін жорстоко душив українське культурне життя, мову, політичні спроби. Під поляками було не краще; про ситуацію під більшовиками дивись розділ 5. На теренах під владою Директорії українська мова мала, звичайно, всі права, але не було коли з них користати: хистке становище уряду не дозволяло ні на що інше, крім дипломатичних і мілітарних зусиль.

Отже, з трьох періодів боротьби за незалежність — Центральна Рада, Гетьманат, Директорія — відносно найспокійнішим був середній. Правда, з мовного погляду його характеризували сильні російські впливи на всіх щаблях державного апарату. І все таки статус української мови за критичні 1917-1921 роки змінився разюче, а багато в чому вирішально, порівняно з попередніми десятиріччями. По

майже двостолітній перерві українська мова стає мовою законодавства, адміністрації, війська і зборів. Правда, на різних рівнях державного апарату були помітні різниці. Сільська й центральна адміністрація вживали української мови, а міська дуже часто — російської. І старі міські думи, і новостворені міські й містечкові ради депутатів цупко трималися в роботі російської мови. Короткий час і хитке становище Української держави не сприяли тому, щоб українська мова в адміністративному житті стала samozрозумілим і загально визнаним фактом. Нерідко вона звучала більше як виклик, аніж «природна» річ.

Другим незаперечним здобутком української мови, поруч з поширенням її в ділянці урядових і громадських зносин, стала функціональна різноманітність. Прямих відомостей про розповсюдження української мови в містах немає, але посередні — число українських шкіл, число українських видань — досить промовисті, хоч, звичайно, у великих містах, особливо периферійних, що тільки вряди-годи і то недовго перебували в кордонах Української держави (Харків, Катеринослав, Миколаїв, а зокрема Одеса й Донбас), російська мова нічого не втратила як засіб громадського спілкування. У класовій припасованості мов становище ледве чи змінилось. Зате в політичному житті, багатому на новозасновані партії, української мови вживали тепер куди частіше, ніж перед тим, у прилюдних дискусіях і полеміці. Якщо на початок 1917 р., окрім ТУПу, не було ніяких політичних напрямів, то тепер з'явилися всі відтінки політичної думки: від українських монархістів, через лібералів та різного типу соціалістів, аж до анархістів і комуністів. Характеристично, що в той час майже кожна партія на Україні існувала в двох варіантах: українські есдеки й російські есдеки, українські есери й російські есери і т. д. Серед переважно російських анархістів і комуністів були невеликі групи й окремі особи, що боронили права бодай української мови. Ймовірно, що в професійному житті українська мова також мала здобутки, але точні дані важко розшукати.

Більше й докладніше відомо про українські школи, періодичну пресу, книжки й культурні інституції.

Питання науки в українській школі не було простим. Бракувало досвіду, підручників, досвідчених викладачів українознавчих предметів і просто вчителів, які володіли б українською мовою. По містах поширеним явищем були протести батьківських комітетів проти навчання українською мовою. (Чи бувало таке й на селі, нам не відомо). У квітні 1917 р. російський Тимчасовий Уряд видав розпорядок про школи на Україні: в початкових школах дозволялося навчання українською мовою, а російська ставала обов'язковим предметом з другої класи; у вчительських семінаріях заводилися курси української мови, літератури, історії й географії; у вищих школах засновувалися катедри української мови, літератури, історії й права (Дорошенко 1, 389). В серпні затверджено законопроект про відкриття двох державних українських гімназій (там таки, 396). Другий Всеукраїнський Учительський З'їзд (10-12 серпня) ухвалив цілком діпові резолюції, в яких вимагав українізації початкових шкіл з 1 вересня 1917 р. та жадав, щоб були організовані літні курси, де вчителі гімназій готувалися б до переходу в майбутньому на викладання українською мовою (Дорошенко 1, 395). До осені 1917 р. відкрито 53 українські гімназії (Дорошенко 1, 388; за ЕУ 1, 933 їх було 80). Загальне число гімназій на Україні доходило тоді до 800, на кінець 1918 р. їх було 828 (Крилов 35). У російських гімназіях запроваджено курси української мови, літератури, історії й географії, але поза цим гімназії лишалися російськими (осінь 1917). Протягом літа 1917 р. відбулося коло сотні курсів українознавства для вчителів (Дорошенко 1, 396). 5 жовтня відкрито в Києві Український народний університет, а 7 листопада Науково-педагогічну Академію (Дорошенко 399 і далі). За видання шкільних підручників взялося приватне «Товариство шкільної освіти», засноване в березні 1917 р. Для освітньої роботи серед дорослих створено густу мережу «Просвіт», що мали свої бібліотеки, влаштовували лекції тощо. Уважають,

що число їх досягало 5 тисяч (ЕУ 2, 2370).

Загалом, організація шкільництва в добу Центральної Ради відбувалася без успіху, помірковано, з розрахунком на поступовий успіх протягом років. Наскільки обережно була шкільна політика видно з виступу генерального секретаря освіти Ів. Стешенка 8 жовтня перед начальниками шкіл і головами батьківських комітетів Києва. Починаючи промову, — а було це аж у жовтні 1917 р. — він пояснив, що говоритиме українською мовою, бо вона тепер офіційна мова країни (Дорошенко 1, 397). З цього можна зробити висновок, що перед тим постійно вживано тільки мови російської. Подібне становище було й в адміністрації. Дорошенко (1969, 174) згадує, що коли він виконував обов'язки губернського комісара Центральної Ради в Чернігові, то єдиний, хто прислав йому телеграми, складені українською мовою, був комісар Ніжина. Очевидно, інші районні комісари всі зверталися по-російськи. З-поміж вищого командного складу такі генерали як І. Омелянович-Павленко та О. Греков говорили російською мовою (там таки, 199).

Освітня політика не змінилася після встановлення Гетьманату. У погодженні з декларацією гетьмана прем'єр-міністер Ф. Лизогуб заявив, що, дотримуючися духу часу, українську мову лишають державною, але російській теж можна вживати, бо багато хто не опановує української (державні урядовці, однак, зобов'язані були опанувати українську)⁴² (Христюк 3, 35 і далі). Щодо освіти уряд дотримувався двох основних засад: сприяти українізації початкових шкіл; спонукати організацію нових середніх і вищих шкіл з українською мовою викладання, одночасно зберігаючи наявні російські. На кінець 1918 р. число українських гімназій дійшло 150 (Дорошенко 2, 348). Працювали літні курси українознавства. Російськомовні вищі школи залишилися, як були, при них лише відкривали катедри українознавства; одночасно засновано українськомовні вищі навчальні

42. Правило, що рідко проводилося в життя (Христюк 3, 75).

заклади: університет (неповний) в Кам'янці-Подільському, що мав близько тисячі студентів; зародок університету в Полтаві (історично-філологічний факультет), приблизно 200 студентів. Народний університет у Києві реорганізовано в Український державний університет (коло трьох тисяч студентів — Дорошенко 2, 349, 356, 360). Утворено деякі державні інституції, що підносили престиж української мови й культури: Академію Наук, Національну бібліотеку та ін. Педагогічна Академія, Академія Мистецтв і Національний Театр існували ще з доби Центральної Ради. Роблено заходи, щоб створити в Києві державну Національну оперу (Дорошенко 2, 367). Число «Просвіт» зросло до 952 (Дорошенко 2, 344).

За Директорії воєнні дії призводили до безнастанної зміни кордонів і не дозволяли приділяти багато уваги освітній та культурній праці. Кілька гарячкових спроб зверхньої українізації — як наказ замінити у три дні всі російські вивіски на крамницях українськими (Дорошенко 1969, 400) — значення не мали.

Становище української преси було зумовлене, з одного боку, політичним пробудженням читачів (і журналістів!), а з другого, воєнною, політичною й економічною нестабільністю і суто технічними перешкодами: браком паперу, відсутністю електрики і т. п. Кількісно преса зроста нечувано. Число періодичних видань українською мовою, за Животком (147), досягло 106 назв у 1917 р.⁴³ і 212 у 1918 р. У самому Києві навесні 1917 р. почало виходити шість щоденних газет. Хронологічно першою була «Нова рада», наступниця передреволюційної «Ради» (з 25 березня), незабаром до неї долучилися соціал-демократична «Робітнича газета» й есерівські «Народна воля» та «Боротьба» (остання починала як тижневик), а трохи згодом «Громадське слово» і «Промінь». Важливими рисами тогочасної преси були її територіяльна розкиданість (усі губернські центри та чимало менших міст, включаючи міста на Кубані і в українських районах

43. Дорошенко 1, 403 називає число 63.

Вороніжчини й Курщини, мали свої часописи. Вважають, що виходило близько тридцяти містечкових українських або українсько-російських щоденних газет, які читало приблизно сто тисяч осіб [Вечерницький 78]. Це число різко збільшилося 1918 року): політична диференціація (репрезентовано всі політичні партії того часу); і професійна розмаїтість (видання вчительські, студентські, жіночі, дитячі, лікарські, історичні, військові, сільськогосподарські і т. д. аж до видань для сестер-жалібниць і поштових службовців, часописи літературні, бібліографічні, театральні, мистецькі, кооперативні, церковні. Виходило три журнали сатири й гумору). Новиною були урядові бюлетені, започатковані «Київськими губерніяльними вістями» (двомовні українсько-російські) та «Вістями з Української Центральної Ради». Такі бюлетені видавали згодом Генеральний Секретаріат, Штаб армії й різні міністерства. Серед видавців знаходимо політичні партії, кооперативи, державні установи, «Просвіти», земства (тепер народні управи), професійні організації і, звичайно, приватні особи. Навіть за найтяжчих умов, коли уряд опинився аж у Кам'янці-Подільському, преса вражає своїм багатством.

Однак, буйний розквіт преси мав і тінювий бік, про який не слід забувати. Багато видань виявилися короткотривалими, а то й одноразовими; редагування багатьох було невправне, мова ненормалізована; переважна кількість органів була розрахована на неосвіченого читача (хоч декотрі трималися на доброму професійному рівні, наприклад, «Нова рада», яку редагував А. Ніковський, «Робітнича газета», редагована В. Винниченком, «Наше минуле» з Павлом Зайцевим на чолі і низка інших); про накладі видань відомостей мало або й зовсім немає. Можна однак з певністю твердити, що українська преса не витиснула російську з її давньою традицією; до таких газет, як «Киевская мысль» або «Южный край», за Гетьманату долучилися «Русский голос» у Києві й «Голос юга» в Одесі, органи російських емігрантів-монархістів. Вплив української преси на престиж мови був, очевидно,

двоєкий. З одного боку, преса поширювала знання мови і сфери її вжитку в щоденному житті, а з другого — вона підживляла престиж мови, друкуючи не завжди грамотні, недостатньо відредаговані матеріяли. З цього приводу ходило в той час чимало злісних анекдот.

Щодо книжок, то 1917 р. вийшло 747 назв, 1918 р. — 1.084, а 1919 р. — 665; число видавництв 1917 року було 78, а 1918 — 104 (ЕУ 1,975 і далі). Подиву гідні цифри, якщо пригадати, що протягом, наприклад, 1911 року з'явилося тільки 242 книжки (див. розділ 3). Щоправда, серед виданого в 1917-1919 роках було чимало дрібних брошур. З-поміж книжок найважливіше місце посідали шкільні підручники. Граматика для першого року навчання вийшла (1918) накладом 950 тисяч (Дорошенко 2, 369). У місячнику «Книгарь» (1917, 3, 160) є дані про наклади деяких інших видань: за чотири місяці розпродано 80 тис. примірників брошури М. Грушевського «Якої ми хочемо автономії»; приблизно за місяць 19 тис. його ж «Ілюстрованої історії України»; «Про народне самоврядування» В. Королева розійшлося в кількості 50 тисяч.

Далеко не все, що тоді друкувалося, стояло на належному рівні щодо мови й технічного виконання. Попит на книжки був такий великий, що видавниче діло стало прибутковим заняттям. Як сказано в редакційній статті «Книгарь» (1917, 2):

Десь навіть по маленьких місточках з'являються нові видавництва, не знайомі з добрими нашими традиціями дев'ятого року і тим більше — ранішими, не свідомі літературних звичаїв і крамарсько-книгарської етики. Вони видають книжечки з бездарними віршиками по карбованцю за півтора аркуші безграмотного друку... і пачкарським шляхом намагаються загрибати своєю сверблячою допонею свіжу, хоч і папіряну копійчину (ст. 49-50).

В небувалій кількості з'явилися книжки, присвячені українській мові. Бібліографічний покажчик Червінської й

Дикого наводить 59 назв робіт, розрахованих правити за посібники при вивченні української мови в школі чи самотужки. (Нагадаємо, що за попередні сто літ книжок такого типу вийшло одинадцять). Деякі роботи писані російською мовою: «Краткое руководство к изучению украинского языка для знающих русский язык» І. Блажкевича, 39 ст. (1918), або «Для русских на Украине. Наиболее легкий и скорый способ практического изучения украинского языка» І. Крока (Київ 1918). Пересічний обсяг видань становив 50-60 сторінок, лише тринадцять мали понад сто сторінок і тільки роботи І. Огієнка — як і роботи Сімовича закордоном — понад двісті. Книжки ці з'являлися переважно в Києві, Харкові й Одесі, але декотрі надруковано і в таких містах як Черкаси, Козятин, Брацлав, Ромен, Херсон та ін. Авторами були і відомі вчені, і цілком незнані особи. Між працями перших виділяється історія української мови, написана видатним російським славістом С. Кульбакином «Украинский язык» (Харків 1919). Безприкладне пошвавлення видавничої справи говорить про великий попит на такі книжки. Коли давніше підручники складалися з патріотичних міркувань, то тепер, безперечно, відіграють роль і корисливі мотиви. Широкий ринок збуту посібників є посереднім свідченням того, що українська мова набирає ваги бодай як потенційний засіб спілкування та що її престиж, очевидно, зростає.

Скласти словник бере довше, ніж написати граматику. І все ж, за роки 1917-1919 словників видано чимало. У Червінській й Дикого знаходимо три українсько-російські (434, 435, 440)⁴⁴ і — дуже прикметно — п'ятнадцять російсько-українських (443, 444, 446, 448, 449, 452, 453, 454, 456, 459, 460, 466, 468, 469, 503), доказ того, що російськомовні групи населення переходили, хоч і пасивно, на українську мову. Звертає увагу багатство термінологічних словників: 4 медичні (473, 474, 578, 587); 4 з фізики й хемії (491, 527, 582, 599); 2

44. В цьому абзаці числа в дужках є порядковими номерами бібліографічного покажчика Червінської й Дикого.

мовознавчі (502, 591); 3 з природознавства й географії (511, 547, 593); один військовий (515); 4 технологічні (594-597), один математичний (602); і не менше восьми з правничої та адміністративної термінології — показник того, що бюрократична машина вперше за двісті років користувалася українською мовою. Для розгляданого періоду дуже типовою є перевага російсько-українських словників над українсько-російськими і цілковита відсутність словників інших мов та самої української мови. Перехід з російської на українську набував розгону. Він заторкував не тільки російськомовні кола, а й ті кола українців, де звичайно переходили на російську, коли доводилося говорити про речі, для яких у хатній українській мові не вистачало слів. Словники різнилися якісно, але загалом їхній рівень був невисокий. Як правило, вони складалися похапцем, щоб задовольнити нагальну потребу, а їхнім упорядникам часто-густо бракувало лексикографічних знань.

Та не лише поспіх і фахова невідготованість зумовили хиби тодішніх словників. Не менш поважною причиною був сам стан української мови, в якому її застали події 1917 і наступних років. Десятиліттями, а то й століттями виключена з багатьох сфер життя, вона мусіла за короткий час виповнити утворені прогалини. Мова потребувала стандартизації/нормалізації й — до певної міри штучного — заповнення прогалин, — ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають задовольняти найрізномірніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й термінологію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти, історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори.

В роки боротьби за незалежність плянувати мову було важко, а ще важче в обставинах постійного неспокою запроваджувати пляноване в життя. Все таки деякі кроки в цьому напрямі зроблено, вперше відколи Україна опинилася під Росією. Насамперед, при Міністерстві освіти створено

правописну комісію з трьох осіб: І. Огієнка, А. Кримського й Є. Тимченка. 24 травня 1918 р. міністерство затвердило запропоновані комісією «Найгопівніші правила українського правопису». Вони вийшли окремою відбиткою 1919 р. в Києві, після того як були надруковані в журналі «Вільна українська школа» 1918-1919, ч. 10. Ці «правила» стосувалися лише до кількох найбільше дискутованих питань і вміщалися на вісьмох сторінках. Але це був зародок централізованого мовного планування.⁴⁵ З'явилися також термінологічні словники, рекомендовані відповідними міністерствами, наприклад, Міністерство шляхів видало свій «Термінологічний збірник» (Київ 1918). Якою мірою такі видання зобов'язували, тяжко сказати. Автор схильний вважати, що не дуже.

Питання про те, як розроблялась і впорядковувалась термінологія, з яких джерел поповнювалися прогалини, ніколи не було об'єктом ґрунтовного вивчення. Тут можемо запропонувати лише кілька спостережень і попередніх висновків, зроблених на основі обмежених відомостей.

Так виглядає, що переважав романтичний напрям у двох

45. Точніше, централізованого з України. Ще 1907 р. Російська Академія Наук у Санкт-Петербурзі пробувала упорядкувати український правопис. Безпосереднім приводом до цього було плановане видання Грінченкового «Словника», 6 січня 1907 р. так звана «Малоросійська Комісія» під головуванням видатного російського мовознавця Ф. Фортунатова розглянула проєкт П. Стебницького і затвердила запропоновані норми правопису, зажадавши, однак, ширшого обговорення. В основному Комісія прийняла найчастіше вживаний у той час правопис (включно з літерою *ѣ*) з деякими виразно русифікаційними змінами. Так, замість апострофа мав би писатися м'який знак, а замість *ѣо* і *ѣо* літера *ѣ*. Грінченко запротестував, наполягаючи на тому, що такі зміни порушили б абетковий порядок розміщення слів у готовому до складу «Словнику». Чимало українців приєдналося до протесту. Преса теж виступила проти («Рада», ч. 33 за 9 лютого 1907 р.). Запропоновані Російською Академією рекомендації ніколи не були запроваджені на практиці. Проєкт Стебницького і постанову Комісії опубліковано в «Известиях Императорской Академии Наук», серія VI, 1907, ч. 9, ст. 225-241. У Дзєндзелівського 70-79 надруковано (з цензурними купюрами) відгуки Грінченка й П. Житецького.

відміная: романтизм історичний і романтизм етнографічний. Представники історичного романтизму схилилися до відновлення термінології козацької держави XVII століття. Ця тенденція найопукліше проступала в ділянках державного апарату, війська і т.п. Відповідно урочисті оголошення Центральної Ради звалися *універсали*, парламент мав називатися *сойм*, державний секретар — *генеральним писарем*, губернії ставали *землями*. Грошовими одиницями були *карбованець*, *гривня* і *шаг*. Військові ранги починалися з *ройового*, а далі йшли: *чотовий*, *бунчужний*, *півсотенний*, *сотник*, *курінний*, *полковник*, *отаман* (*бригади*, *корпусу* і т.д.). Після падіння першої Української Народньої Республіки сам титул *гетьман* взято з історії. За Гетьманату зроблено деякі поступки новітній термінології: утворено *раду міністрів*; *землі* знову стали *губерніями*, *генеральний суд* замінено *державним сенатом*, але охорона гетьмана звалася *сердюки* і військові ранги були: *гуртковий*, *ройовий*, *чотовий*, *бунчужний*, *хорунжий*, *значковий*, *сотник*, *булавний старшина*, *осавул*, *полковник*, *генеральний хорунжий*, *генеральний бунчужний* та *генеральний обозний* (Гнатевич 391, 428). За другої Української Народньої Республіки збережено чимало термінів з доби першої, але *директорія*, *трудоий конгрес* чи *рада народних міністрів* ніяк не в'язалися з козацькою державою сімнадцятого сторіччя (хоч *головний отаман*, титул С. Петлюри, походить звідти).

Використання державної, правничої й військової термінології козацької держави мало зразок також у ближчому минулому. З 1900 р. в Галичині існували руханково-протипожежні товариства *Січ*, а в 1913-1914 р. утворено парамілітарне об'єднання Українські *Січові стрільці*. Самі назви *січ*, *січовий* пов'язані з традиціями XVI-XVII ст., а не з галицькою дійсністю XX віку. На колишню російську Україну ідею «січовиків» заніс Є. Коновалець, що восени 1917 р. зформував у Києві *Курінь Січових стрільців*. Рушієюною силою намагання відновити термінологію козацької доби було бажання створити цілком національну номенклатуру. Тюркське походження великої кількості цих термінів не мало значення.

Засади історичного романтизму мало надавалися, або й зовсім не надавалися для інших ділянок життя. Там виступав наперед романтизм етнографічний. Провідна думка полягала в тому, що основну масу термінології слід опрацювати на базі діалектних словникових запасів. Для відсутніх у народі понять треба поступово надавати нового значення відомим словам або творити нові терміни, беручи за підставу поширені в сільській мові морфеми. Більш-менш такою була позиція, скажімо, О. Янати, коли він запропонував 1917 р. розгорнути широке збирання в народі (себто на селі) термінологічних матеріалів, які, мовляв, стануть підвалиною термінології різних галузей науки.

Янати заперечив М. Грушевський у тому самому тижневику «Промінь». Погляд Грушевського полягав у тому, що обставини не дають змоги на таку довгу працю, що час не жде, що вчити дітей і дорослих треба негайно, — отже, доводиться скористатися з тієї термінології, яка вже є. Практично це означало, що термінологія складатиметься з елементів народних (зафіксованих у різних словниках, зокрема у словнику Грінченка), з елементів, уживаних у Галичині, а також і запозичених з інших мов (західноєвропейських і російської). Прикметно, що Грушевський не виступає проти пропозиції Янати з теоретичних міркувань. Можливо, він погодився б з нею, якби не реальні потреби часу.

Коли 11 серпня 1918 р. створено спеціальну термінологічну комісію при київському Науковому товаристві, то вона, мов послухавши поради Грушевського, відразу зазначила серед джерел своєї праці і «матеріали Львівського Наукового Товариства, галицькі шкільні підручники, праці І. Верхрацького та інших галицьких учених» (Холодний). Отже — термінологія мала бути еkleктичною, але ніхто не заперечував, що етнографічна основа для неї найбажаніша, де тільки це можливе практично.⁴⁶

46. Народницький підхід до мови тримався на Україні вперто і то не лише в питаннях термінології. Ще 1917 р. В. Самійленко, відомий поет, найвищим критерієм оцінки мови літературного твору вважав

Застосування принципів історичного й етнографічного романтизму не було притаманне лише українцям. Майже кожна літературна мова в період становлення (відродження), коли швидко поширюються сфери й обсяг її вжитку, вдається до такого засобу. Так сталося з мовами чеською, словацькою, сербською, хорватською, литовською, потиською та багатьма іншими. Різниця тільки співвідношення між двома орієнтаціями.

Оскільки принцип етнографічного романтизму широко прикладався при мовному плянуванні пізніше, в добу українізації, то й конкретні приклади, як його застосовували, будуть наведені далі в відповідному розділі (шостому).

У період Визвольних Змагань (1917-1920) Галичина майже не впливала на розвиток літературної мови, якщо не рахувати активнішого засвоєння на землях на схід від Збруча деяких галицьких мовних елементів, зумовлене щільнішими контактами галичан з Україною (наприклад, марші так званої УГА — Української галицької армії). У самій Галичині розвиток мови сильно загальмовано. Передусім через воєнні дії. 18 жовтня 1918 р. проголошено незалежність західноукраїнських земель. 1 листопада відбувся збройний переворот, і Українська Національна Рада у Львові захопила владу. Майже негайно виник воєнний конфлікт з поляками. Через три тижні Львів упав. Українсько-польська війна тяглася з перемінним успіхом, поглинаючи всю енергію населення й уряду, аж до половини липня 1919 р., коли український уряд змушений був виїхати закордон, спершу до Кам'янець-Подільського, згодом (у листопаді 1919 р.) до Західної Європи. Протягом восьмимісячного існування ЗУНР українська мова була офіційною державною мовою, хоч національні меншини мали право звертатися до урядових установ своєю власною. Однак новий статус української мови не дуже позначився на її розвитку з кількох причин: короткий час, постійне звуження території,

порівняння з тим, «як говорить простолюдин середньоукраїнського діалекту», хоч і не цурався тих іншомовних слів, що не чужі мові «кожного, навіть (неписьменного) селянина» (Самійленко 367-371).

безперервні воєнні дії, а з другого боку — відносно добра підготованість української мови в Галичині до виконання ділових функцій.

На Буковині незалежний український уряд (у спілці з Галичиною) протримався всього-на-всього п'ять днів — з 6 по 11 листопада, — після чого країну окупували румуни. В Басарабії 23 січня 1919 р. спалахнуло сильне антирумунське повстання під українськими національними гаслами (район Хотину), але його швидко придушили (Дорошенко 1969, 420).

На Закарпатті по містах і містечках створилося кілька національних рад, а 21 січня 1919 р. їхній «Собор всіх Русинів, живущих на Угорщині», що зібрався в Хусті, виявив свою волю приєднатися до УНР. Але в тому самому місяці Закарпаття окупували Чехо-Словаччина, Румунія й Угорщина. Мавши вибір з-поміж цих окупантів, Центральна Народна Руська Рада 8 травня 1919 р. проголосувала за об'єднання з Чехо-Словаччиною. Мiroва конференція в Сен-Жерменському договорі 10 вересня 1919 р. санкціонувала перехід Закарпаття до Чехо-Словаччини.

Події 1918-1919 рр. не сприяли розвиткові української літературної мови ні в одному зі згаданих країв. Посередньо це виявилось в тому, що за ті бурхливі роки там не видано жадної граматики або словника. (Книжки галичанина В. Сімовича не становлять винятку: вони друкувалися в Німеччині й склалися для потреб поповнених з підросійської України. Див. про них у розділі 3).

Отже, в добу Визвольних Змагань розвиток української мови на колишній підросійській Україні виявився вирішальним не тільки для цієї території, а й для всіх українських земель. Там дійсна незалежність тривала найдовше, статус мови змінився найбільше, сфери її вжитку поширилися найразючіше⁴⁷. Ні один з цих процесів не був завершений перед тим, як Україна втратила незалежність, всі вони були

⁴⁷ «Робітнича газета» з 14 червня 1917 р. так переказує промову С. Петлюри на Всеукраїнському 2-му військовому з'їзді: «Вояки-

пригальмовані советизацією країни, що вийшла переможно насамперед у наслідок інвазії російської Червоної армії. Однак повністю і негайно спинити ці процеси не було можливо, і саме вони великою мірою визначили зигзаги радянської мовної політики на Україні в майбутньому, як рівно ж і зміни в українській мові на землях, окупованих Польщею, Румунією й Чехо-Словаччиною.

Громадяни, члени організацій, повинні завжди стояти на сторожі здобутків революції та виховати з себе дійсних синів свого народу і розмовляти виключно по-українському, також писати додому листи виключно рідною мовою» (Петлюра 2, 372). Не має значення, чи навіне сполучення завдань охороняти здобутки революції й говорити українською мовою належить Петлюрі чи репортерам газет. Важливо, що це сполучення було типово для перших місяців революції.

Якою мірою воно застаріло на кінець боротьби за незалежність? Цікаво, що Конституція Української Народньої Республіки, яку Центральна Рада прийняла напередодні гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. (отже, яка ніколи не була запроваджена в життя), не визначає українську мову державною та і взагалі не порушує питання мови (передрукована в Христюк 2, 175). Те саме стосується до всіх чотирьох Універсалів Центральної Ради (повністю передруковані в Дорошенко 1, 89, 115, 179, 264). Що в добу УНР і Гетьманату знання української мови — бодай пасивне — поширилося, не влягає сумніву. Інша справа, якою була ця мова в устах неофітів. Дуже часто це була химерна суміш українських і російських слів з додатком чималої кількості гібридів, не вживаних ні до, ні після того. Деякі з них, з усної мови або листування, наводить Соповей (112). Тодішня газетна мова з цього погляду не вивчена. Напевне вона дала б щедрій збір.

Яскравим прикладом тодішньої газетної мови може бути брошура С. Мазлаха і В. Шахрая «До кавлі» (Саратов 1918). Завзяті оборонці українських прав і талановиті журналісти, автори пишуть мовою, пересипаною русизмами та псевдоукраїнськими словами, що в дійсності є нічим іншим як перекрученими російськими (напр. *наслідок* в розумінні «слідщина», під впливом російського *наследство*; *особистий* в розумінні «особливий», під впливом російського *особенный* тощо — Мазлах 7).

Те, що українська мова ширилася в усіх сферах життя, збільшувало її престиж, але її неспроможність повністю задовольнити нові потреби, її скалічені форми в устах невідготованих, некваліфікованих ту пошану підривали. Останнє породило зливу неприязних, глузливих анекдот. Деякі з них наводить Соповей (112).

5. Радянська Україна до українізації

У цьому розділі розглядаємо три стадії окупації України радянською Росією. Перша окупація тривала від січня до березня-квітня 1918 року; друга – від січня до серпня 1919; третя — з грудня 1919 р. (а в деяких районах на півдні України з п'ятого 1920) — до початку політики українізації, що її Рада Народних Комісарів (Раднарком) формально проголосила 23 липня 1923 р., а фактично почала впроваджувати з квітня 1925 р. Отже, тут буде мова про роки 1918-1924 за винятком періодів часу, коли радянське військо було змушене покинути Україну. Три окупації України радянською Росією можна розглядати сукупно, бо політика щодо української мови лишалася майже незмінною, так само як не дуже мінявся і статус мови.

На російський характер основної маси окупаційних сил, якщо це потребує доказу, ясно вказує — вже не згадуючи про інші джерела — Ленінова телеграма, вислана 22 лютого 1920 р. Сталінові: «Харків, Сталінові. Конче треба негайно запровадити перекладачів у всіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно всіх приймати заяви й папери українською мовою. Це безумовно потрібне — щодо мови всі поступки й максимум рівноправности» (Ленін 51, 111 і далі). Звичайно, українське військо не потребувало б перекладачів. В завуальованій формі тут також наявні дві засади комуністичної політики, що лишатимуться незмінними довгі роки, а саме: поступки щодо мови, але не чогось іншого; підкреслення рівнорядности, а не панування, української мови, іншими словами, визнання російської мови однією з двох мов на Україні.

Всі три російські інвазії супроводилися масовим терором, часто вживаним як запобіжний захід. До терору вдавалися військові частини (особливо під командуванням М. Муравйова за першої окупації) та Чека, Всеросійська Надзвичайна Комісія для боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією (12 грудня 1917 — 6 лютого 1922 р.). У перебігу цього терору загинуло чимало українських активістів, серед них Гр. Чупринка, популярний у ті роки поет, загинуло багато й таких, що ніколи не виступали проти радянської влади (див., напр., Майстренко 41; Мазела 1, 42; Винниченко 2, 271 і 3, 311). Проте специфічно антиукраїнські акції часто-густо були наслідком радше особистого ворожого наставлення (доволі поширеного) того чи того комісара до українців, ніж загальної спрямованості терору Чека. Чека розправлялася з противниками радянської влади — дійсними й уявними — та з представниками колишніх упривілейованих клас. Щоправда, всупереч назві системи, скрізь по Україні владу тримали в руках не місцеві ради — яких зовсім не було по містечках і селах (які були цілковито безсилі по великих містах, — а призначені ад hoc революційні комітети та уповноважені комісари, що діяли самовільно. Затонський писав 1918 року:

Кожна організація, майже кожний член партії за свій страх і ризик вирішував всі питання, що торкалися тактики відносно українського національного руху, котрий все ріс і ріс, і ставав чим далі крупнішим фактором політичної боротьби на Україні (цитую з Левинського 13).

1920 р. М. Скрипник згадував, що йому відомо близько двохсот випадків судових розправ за вживання української мови вчинених на власну руку (Скрипник 17).

Важливо, однак, що ніхто не карав запопадливих індивідів за їхні безвідповідальні вчинки, хоч би вони й розбігалися з загальною настановою, зформульованою (аж 1919 р!) Леніном. Як визнавав 1926 р. Затонський, радянська Україна була збудована, «не вважаючи на підозріле відношен-

ня значної більшості (треба таки правду сказати) робітничої класи й з початку навіть частини селянства» («Будівництво» 11). Практично всі українські установи закрито й розігнано, включаючи численні відділи «Просвіт» (1922), приватні видавництва, кооперативи і т. д. Проте під час першої окупації Києва далі виходила «Нова рада» (хоч було закрито орган правих російських кіл «Киевлянин» та «Киевскую мысль», Дорошенко 1969, 230). Дорошенко наводить у спогадах цікавий деталь, а саме, що Рада депутатів мала свій фірмовий папір обома мовами — українською і російською — і сторони могли вибирати один чи другий (1969, 228). Українську Академію Наук не зліквідували, але вділили їй мізерний бюджет, зокрема на початку третьої окупації (990 карбованців у 1921 р. «Звідомлення» 1921, 63), і обмежили можливості друку. Таке становище в країні не могло не зродити почуття загального страху, а, отже, й боязнь прилюдно вживати українську мову.

Натомість радянське законодавство, починаючи з другої окупації (перша була надто короткою, щоб видавати закони), перейняте іншим духом. Воно не накладало заборони на українську мову. В конституції «Української Соціалістичної Радянської Республіки», ухваленій 3 березня 1919 р. Всеукраїнським З'їздом Рад і затвердженій Центральним Виконавчим Комітетом 19 березня, немає згадки ні про українську, ні про будь-яку іншу мову. Там лише сказано, що будь-які національні привілеї чи національні утиски недопустимі, та ще висловлено бажання розчинити Україну «в складі єдиної міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки складуться умови для її створення» («Політика» 116, 113). Посередньо це означало толерування української мови, але не більше. (Прийнятий державний герб мав написи українською й російською мовами).

21 грудня того ж року опубліковано звернення, підписане Г. Петровським, В. Затонським та Д. Мануїльським, у якому читаємо: «У трудовій школі Української Радянської Соціалістичної Республіки українська мова стане могутнім і дійовим

засобом визволення українських трудящих мас від темноти та неучтва» («Политика» 118), з чого можна зробити висновок про допущення освіти (початкової?) українською мовою. Але як і кожне звернення, так і це не мало, звичайно, сили обов'язковості

Починаючи з весни 1919 р. видано цілу низку декретів на користь української мови. Ось найважливіші з них: українську мову, а також історію й географію України мусять викладати в школах (9 березня 1919 р., Третій з'їзд Рад); — у всіх державних установах і закладах українська мова мусять бути допущена нарівні з російською (21 лютого 1920 р., ВУЦВК, і 2 травня 1920, Четвертий з'їзд Рад); — українські дисципліни мусять викладатися в учительських семінаріях і на вчительських курсах (4 травня 1920, Народний Комісаріят Освіти; «не в старому, переважно філологічному напрямкові, а стати джерелом живого розуміння сучасного соціально-економічного і культурно-побутового стану України», «Збірник» травень 2-12, 1920, ч. 9, 220); — українська мова мусять бути запроваджена як предмет у школах і повинна вживатися в державних закладах та установах (21 вересня 1920, Раднарком); — рекомендується провадити навчання в школах українською мовою та послуговуватися нею в кіні, а також організувати курси української мови для службовців (19 лютого 1921 р., Раднарком); — 3 березня 1921 П'ятий з'їзд Рад схвалив роботу Народного Комісаріату Освіти, «спрямовану на усунення національної ворожнечі і на розвиток української мови як мови більшості трудящих мас України», а 22 листопада 1922 р. ВУЦВК затвердив «Кодекс законів про народню освіту в УСРР», в якому сказано (§ 25):

Українська мова як мова більшості населення України, особливо на селі, і російська мова як мова більшості населення в містах і загальносоюзна мова, мають в УСРР загальнодержавне значення і повинні викладатися у всіх навчально-виховних закладах Української Соціалістичної Радянської Республіки (Дурденевский 159);

13 березня 1922 р. введено в дію Кримінально-процесуальний кодекс, де в §22 сказано, що легальні процеси «проводяться однією з двох державних мов, українською або російською» (Дурденевский 78); 27 липня 1923 р. Раднарком видав новий декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ», а 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і Раднарком видали спільну резолюцію «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» («Собрание узаконений» 1919, 3, ст. 347 і далі; 1920, 4, ст. 5; 1920, 24, ст. 713, «Збірник узаконень» 1920, 9, ст. 220; 1923, 29, ст. 896 і далі; 1923, 29, ст. 913 і далі).

Не бракувало й партійних постанов з цього питання ні в Харкові, ні в Москві. Ось деякі з них: резолюція ЦК РКП(б) і Восьмої конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» 3 грудня 1919 р.; резолюція Десятого з'їзду РКП(б) «Про сучасні завдання партії в національній політиці» 15 березня 1921 р.; резолюція Першої всеукраїнської конференції КП(б)У з національного питання 2-4 травня 1921 р.; резолюції пленумів ЦК КП(б)У 6 лютого та 17 жовтня 1922 р.; Сьомої всеукраїнської конференції КП(б)У 9 квітня 1923 р.; Дванадцятого з'їзду РКП(б) 25 квітня 1923 р., попереджені програмовими «Задачами 12 съезда РКП(б)» Л. Троцького (Москва 1923), де автор підкреслює вибухову силу націоналізму й визнає невдачу комуністичної партії об'єднати народи, сприяючи розвитку національних культур (широко цитовані в Садовського 45); резолюція пленуму ЦК КП(б)У 22 червня 1923 р. про українізацію внутрішньо-партійної освіти й пропаганди («Культурне будівництво» 229 і далі) та ін. Перед цим пленумом і на самому пленумі українська меншість партії (під проводом Ол. Шумського?) змагалася за справжнє впровадження політики українізації в щоденне життя; зокрема наполягано на тому, щоб українську мову — нарівні з російською — визнано державною мовою радянської України. На засіданні прелімінарної комісії ця пропозиція пройшла більшістю голосів, не зважаючи на протести Г. Петровського й М. Фрунзе, але на загальній сесії її

відкинули і термін «державна мова» замінено на «дві загальноновживані мови» (Бабій 283).

Сама кількість декретів та резолюцій майже однакового змісту вказує на те, що становище в суті речі не мінялося, закони й постанови лишалися на папері. На неохоту або ворожість до української мови склалися кілька причин: свіжі спомини про війну з українськими урядами, пасивний спротив російських та зрусифікованих груп населення. Та найголовнішу, в дійсності вирішальну, роллю відігравала ситуація в середині самої КП(б)У, партії, що тримала в руках апарат диктатури. І за політичною орієнтацією, і за культурними зв'язками, і навіть за особистим складом КП(б)У була фактично російською партією на Україні. Офіційні статистичні дані показують, що й пізніше — на 1923 рік — лише 23,3% членів партії склали українці (Борис 89), а 1918 р. їх було всього 3,2% (Всесоюзная Коммунистическая Партия [большевиков], «Социальный и национальный состав ВКП[б] Итоги всесоюзной партийной переписи 1927 г.», Москва 1928, ст. 158). Кілька років до цього один з керівників української партійної організації Затонський прямо сказав: «Тут партія большевиків, як і більшість промислового пролетаріату, складається, головним чином, із руських (великоросів), якщо не по національності, то по культурі» («Комуніст» 1918, 3-4. Цитую з: Левинський 14). Отож не дивно, що ні керівники, ні більшість рядових партійців не прагнули українзації. Не один член партії думав так, як і Євгенія Бош, що заявила: «Робітник і селянин України вимагає і домагається єдиної Радянської Росії» (Е. Бош, «Национальное правительство и советская власть на Украине», Москва 1918. Цитую з: Левинський).⁴⁸

48. Загальне становище яскраво відбилосся у виборі мови для офіційного видання самого уряду. Розпочав як російськомовне «Собрание узаконений...», воно з четвертого випуску (21-25 березня 1920 р.) став двомовним «Збірником узаконень...» з паралельним українським і російським текстом, знов перетворюється на одномовно російське з ч. 22 (1-10 серпня 1920 р.), щоб пізніше повернутися до двомовності і врешті стати одномовним українським. Про певні

Найяскравіша постать української й проукраїнської фракції партії Микола Скрипник, послідовний оборонець українізації, перебував в абсолютній меншості, а справді в опозиції. Показово, що його не обрали до ЦК на Першому, Другому й Третньому з'їзді партії, ані до Політбюро на Четвертій, П'ятій та Шостій конференції. Скрипник став повноправним членом Політбюро аж на Дев'ятому з'їзді у грудні 1925 р., дарма що він належав до провідних засновників партії. Другий український діяч КП(б)У Юрій Лапчинський очолив опозиційну фракцію (т. зв. федералістів), а В. Шахрай у 1919-20 рр. був близький до того самого. Затонський, натомість, підтримував офіційну лінію в національному питанні (що не врятувало його від розстрілу в 1937 р.). Але таких людей було мало.

Становище почало трохи мінятися, коли в КП(б)У вплилися ліві елементи українських соціал-демократів (група Єв. Нероновича, близько 40 осіб) у 1918 р., декотрі члени УКП в 1925 р., та українські есери, т. зв. боротьбісти, в 1920 р. Останніх було може аж до чотирьох тисяч, але вже на 1923 р. залишилося в партії, як твердять, тільки 119 (Майстренко 15, 67, 72 і далі). Можна припустити, що декотрі постанови українського радянського уряду 1920-21 рр. були зумовнені діяльністю колишніх боротьбістів. З 1920 р. боротьбіст Г. Гринько очолював Наркомос, аж поки його не зняли 1923 р. за «надмірну (хоч на ділі дуже помірковану) українізацію». (На його місце призначено Затонського, а 1925 р., коли справді почалася активна українізація, наркомом освіти знову став колишній боротьбіст Оп. Шумський).

І зигзаги політики радянського уряду щодо української мови, і розбіжність між законами й практикою в ці роки залежали певною мірою від прихованого, але постійного конфлікту активної української меншості з проросійською більшістю в центральних органах партії й уряду. Офіційний

особливості в текстах законів 1919-1924 рр. див. наступний розділ, де ці закони порівнюються з легальними текстами 1925 р.

історик УКП М. Попов (265) характеризує 1921-1923 роки як добу сповільненої українізації в порівнянні з роком 1920. Можливо, це було пов'язане з призначенням Гринька наркомом освіти 1920 р. й дальшими виступами русофільських елементів проти його лінії. В листопаді того самого 1920 р. на П'ятій конференції КП(б)У емісар ЦК РКП(б) Г. Зінов'єв так пояснює політику українізації:

У чому суть національної політики на Україні?.. Зробити так, щоб ніхто не міг підозрівати, що ми хочемо заважати українському мужикові говорити українською мовою. ... Кінець-кінцем, через скількись років переможе та мова, яка має більше коріння, яка є життєвіша, культурніша. Отже, наша політика є в тому, щоб не словом, а ділом, шире й чесно показати українському селу, що радянська влада йому не заважає говорити й вчити своїх дітей якою завгодно мовою (Цитую з: Попов 236).

Українську мову зведено тут до консервативної сільської говірки, а політику щодо неї — до збереження такого стану. Факт, що ніхто з присутніх не виступив проти такої заяви (Попов 277), не менше промовистий, ніж сам виступ.

Голова Раднаркому радянської України в 1919-1923 рр. Х. Раковський (болгарин з походження), виступаючи в Харкові й Києві (січень та п'ятий 1919) з роз'ясненням політики радянського уряду, обійшов мовчанкою ставлення до української мови. Коли його запитали, як він уявляє статус української мови, він відповів:

Відповідаючи на вимогу декларувати офіційну державну мову України, я з усією повнотою відповідальності... говорю від імені тимчасового робітничо-селянського уряду України, заявляю: це шкідливо для української революції (Цитую з: Попов 184).⁴⁹

49. Група копишніх соціал-демократів незалежників вимагала проголосити українську мову державною (Borys 260).

Раковський посилався на чисельність росіян та російськомовного населення в Києві, Одесі й центрах скупчення пролетаріату та на гадану обопільну зрозумілість української й російської мов.

Він відстоював свій погляд на українську мову також у статті «Безнадійна справа» («Известия» з 3 січня 1919) заголовком якої — всупереч розповсюдженій думці — стосується не до мови, а до воєнних дій Директорії. Тут Раковський писав:

Звичайно, цим ми зовсім не думаємо «заперечувати» ні української мови, ні певної української національної самосвідомості, але це покищо є потенційна сила, розвиткові якої форма радянської влади не тільки не заважатиме, але, навпаки, створить для неї умови повного розквіту. (Уривки з його промови та статті наведено в Христюка — 1, 173 і Мазпаха 196 і далі; правда, вибір цитат не зовсім об'єктивний).

Отже, у мовній політиці Раковський дотримувався засади юридичної рівності мов (тобто української й російської). В наступні роки, не відмовляючися від давніх переконань, Раковський навіть виступає по боці української мови. В промові на Дванадцятому з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. він говорив: «Доводилося мені чути товаришів, що називають вигадкою українську мову — вигадкою галичан. Чи не пробивається тут, врешті, великодержавне почуття росіянина, який ніколи не знав національного гноблення, а, навпаки, пригноблював сотні років?» («Двенадцатый съезд» 579).

Одначе, між висловами Раковського в 1919 і 1923 році явної суперечності немає. Як 1919 р. він не заперечував існування української мови, — у «Безнадійній справі» він писав: «Побоювання русифікації при українській радянській владі є абсолютно безпідставні. Оскільки для українських селян і для українських робітників потрібні будуть школи й адміністративні органи, вони забезпечать це за собою

набагато піпше за радянської влади, ніж це зробить українська інтелігенція з новоспечених урядовців... що бачать в українській самостійності не так умови для культурного розвитку українського народу, як умови для свого власного бюрократичного панування», так 1923 р. він не схилився до проголошення української мови державною і до її поширення коштом російської. А все ж досвід унутрішніх українсько-російських взаємовідносин в Раднаркомі й КП(б)У навчив Раковського дечого.

Українсько-російські тертя в середині партії й поза нею, що впливали на статус української мови, відбилися також на невиразному легальному становищі радянської України. У часі другої радянської окупації це була, формально, незалежна держава (Борис 297). Так її називає Ленін («РКП стоїть на позиції визнання самостійності України». Ленін 39, 334). Цей погляд прийнято в резолюції ЦК, його також висловив Ленін у своєму «Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном»: «Незалежність України визнана і всеросійським Центральним виконавчим комітетом РСФСР і Російською комуністичною партією» (Ленін 40, 42). Про те саме говорить і Троцький у прохлямації до частин Червоної армії, що вступали на Україну (Винниченко 3, 494; Мазепа 2, 168). 12 грудня 1920 р. ця формально незалежна держава вступила в союз з радянською Росією, втративши суверенітет у справах військових, фінансових, економічних, зв'язку та праці, але зберігаючи окреме громадянство і право незалежних зовнішніх зносин (Борис 301 і далі). Одночасно з грудня 1917 р. вважалось, що всі декрети Раднаркому Радянської Росії мають силу й на Україні. 2 травня 1918 р. комісар національних справ у Москві видав наказ про створення українського відділу при Наркоматі на чолі з якимось Єв. Петренком («Політика» 109); в половині 1919 р. Всеросійський Виконавчий Комітет (тобто політичне тіло Росії) видав декрет «Про об'єднання радянських Республік: Росії, України, Латвії, Литви й Білоруси для боротьби з міжнародним імперіалізмом» («Політика» 11), що б це не означало — чи

політичний, чи військовий союз: російська армія окупувала країну (вже 16 грудня 1917 р. верховний головнокомандувач збройних сил радянської Росії М. Криленко наказав припинити українізацію військових частин «Політика» 108); керівна партія була частиною російської партії, і російський уряд засилав на Україну численних комісарів — за одними джерелами їх було до тисячі (Борис 255), за другими — до трьох тисяч (Майстренко 61), — що фактично тримали владу в своїх руках. Те саме можна сказати й про перших секретарів ЦК КП(б)У: після Ю. П'ятакова були це Ф. Сергєєв (партійна кличка Артем), Е. Квірінг, С. Косюр, В. Молотов і Д. Мануїльський, всі, крім останнього, — неукраїнці.

Це створювало таку юридичну плутанину, що Затонський у березні 1921 р. визнав «Я особисто не знаю, які в нас тепер стосунки з РСФСР, у нас, що живуть тепер на Україні, я особисто повністю не зорієнтувався. Що ж казати про широкі маси!» («Десятый съезд» 208). А в резолюції Першої всеукраїнської наради ЦК КП(б)У — травень 1921 р. — читаємо: «В історії радянської української державності бували моменти повної незалежності й самостійності УРСР... моменти федеративного зв'язку... політичної самостійності на основі воєнного і економічного об'єднання з РСФРР... Державні відносини між двома братніми республіками перебувають лише в процесі оформлення і не випилися покищо в певні сталі форми» («Резолюції» 125). Треба додати, що за федерації ніколи не були виразно окреснені права кожного партнера, ані точно зформульовані засади, на яких вона творилася, як слушно зауважує Винниченко (3, 306). Цей юридичний клубок розплутано аж у грудні 1922 — червні 1923 р., коли створено Союз Радянських Соціалістичних Республік і затверджено його конституцію. Україна стала складовою частиною Союзу, втративши права окремого громадянства, зовнішніх дипломатичних зносин і багато ще інших прав. Але навіть у квітні 1923 р. Раковський мав підставу сказати: «Немає такого кроку, який можна було б зробити національній республіці і про який заздалегідь можна було б сказати, що його можна зробити»

(«Двенадцатый съезд» 582). Теоретично такі юридичні умови можна було в рівній мірі використати і на користь української мови, і проти неї.

На практиці в перші роки панування радянської влади, 1918-1924, спостерігаємо двоїсте ставлення до української мови, поступки одній стороні чи другій, піднесення й спади. З одного боку, як уже згадувалося, центральний уряд ніколи її не забороняв. З другого боку, тому самому урядові, а особливо партії, в багатьох випадках вона була небажана. З огляду на природу матеріялу, неможливо статистично оцінити, якою мірою радянська адміністрація користувалася — усно й письмово — українською мовою. Тут доводиться здаватися на враження сучасників. А втім, вони одноставні, незалежно від того, хто говорить, ворог чи діяч ладу. Я обмежуся на трьох прикладах. Винниченко (З, 309): «Фактично ж заводиться мова руська, нею провадиться все діловодство, нею говорить увесь уряд, українська ж висміюється й називається „собачою“» (це про 1919 р.). Гринько в 1923 р.: «Держапарат наш згори донизу працює російською мовою, за зовсім невеличкими винятками в периферійному апараті Наркомосу й деяких інших. Наша кооперація, принаймні на 60-70 відсотків працює російською мовою» (Попов 270). І не хто інший, як Квірінг, перший секретар ЦК і протягом довгих років упертий противник українізації, так підсумовує становище: «Ми повинні сказати, що наша влада досі ще надто не національна, ще надто не українська, і що в цій справі ми в усякому разі ані трохи не переборщили» (Попов 272).

Найвище співвідношення на користь українських газет знаходимо 1919 року (можливо, тому, що в загальне число враховано й газети, видавані за інших режимів, а не тільки радянського. Про це точно не сказано). Це єдиний рік, коли число українських назв перевищує половину російських. В інші роки кількість українських газет становить приблизно третину російських, а в кількох випадках — зокрема коли йде

За даними Книжкової палати УРСР на Україні виходило газет:

Рік	Українських	Російських
1918	127	227
1919	60	228
1920	87	266 ⁵⁰
1921	45	95
1922	30	102 ⁵¹
1923	28	86
1924	36	95

Загальний наклад у тисячах примірників був такий:

Рік	Українські	Російські
1918	не подано	не подано
1919	не подано	не подано
1920	35	147
1921	99	199
1922	83	353
1923	80	492
1924	176	752

(«Преса» 174)

50. Цілковито інші числа подано в ЕУ 1, 591: 73 і 151.

51. Зовсім інші дані подає Животко 158, посилаючися на Ігнатієнка: 173 і 222.

про наклади — падає до однієї п'ятої.⁵² Якщо врахувати, що російськомовні газети масово приходили на Україну ще й з-поза її кордонів (статистичних даних про це немає), то нечисленність українських видань вражає ще більше. Також не слід забувати, що частину газет видавали боротьбісти й УКП і то не лише в Києві, а й в Харкові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському. (Всі «буржуазні» газети закрито невдовзі по ствердженні радянської влади). Орган комуністичного уряду «Известия» з 1921 р. став виходити українською мовою як «Вісті ВУЦВК», але орган ЦК КП(б)У «Коммунист» лишався російськомовним до кінця періоду (вряди-годи друкуючи статті українською мовою). Хронологічно першою партійною газетою українською мовою був орган Київського губкому КП(б)У «Більшовик» (з березня 1919 р.). 1921 р. почало виходити кілька українських газет для селян, але більшість їх не протрималася до 1923 р. (Попов 267).

Отже, українських газет було мало; проте, якщо пригадати, — як це робить Майстренко (36), — що 1917 р. КП(б)У не мала жадного українського видання («Вістник Української Народної Республіки», який виходив у Харкові з 19 грудня 1917 р., мав українську назву, але майже всі матеріали

⁵² Для періодики, включно з газетами, Ігнатієнко 1926, 70 наводить таку таблицю:

Рік	Загальне число українських видань	З того на підросійській Україні	З того на австрійській Україні	Російських періодичних видань на Україні
1917	172	106	21	751
1918	252	218	15	321
1919	243	173	49	222
1920	139	79	36	151
1921	181	77	55	188
1922	168	43	68	287

друкував російською мовою. Животко 159), то поступ стає очевидним. За Ігнатіємком (1926, 73) комуністичні періодичні видання щодо мови розподілялися так:

Рік	Українських	Російських
1917	—	3
1918	1	6
1919	21	30
1920	63	120
1921	75(?)	169(?)
1922	43(?)	146(?)
1923	62	160

(Дані за 1923 р. додано з «Літопису українського друку» 1924, 2).

Становище української преси (навіть якщо деякі числа, виділені знаком запитання, не впевні точні) правдиво віддзеркалює ставлення до української мови на радянській Україні: її до певної міри терпіли, але не більше.

Подібний стан спостерігаємо і з журналами. В перші роки радянської влади переважали неперіодичні альманахи: «Червоний вінок» 1919; «Гроно» і «Зшитки боротьби» 1920; «Штабель» і «Вир революції» 1921; «Жовтень» 1922; «Штурм» 1923; «Квартали», «Плуг» та «Жовтневий збірник» 1924 (Лейтес 1, XIII і далі). Періодичні видання, що засновувались у 1919-1922 рр., майже відразу й закривалися, і то не обов'язково з політичних причин. З даних Лейтеса (1, XIII і далі) виходить, що тільки чотири утрималися довше: літературний «Шляхи мистецтва», педагогічний «Шлях освіти», студентський «Студент революції» та «Сільськогосподарський пролетар», професійний журнал. Протягом 1923 р. з'явилось кілька стабільніших видань: літературно-політичний місячник «Червоний шлях», ілюстровані двотижневики «Глобус» та «Нова

громада», а також науково-популярний двотижневик «Знання». Наклади журналів так само, як і їхнє число, були дуже низькі. Проте видання журналів ніколи не припинялося цілковито, а з 1921 р. ситуація — хоч і дуже поволі — міняється на краще.

Найкраще характеризує статус української мови на радянській Україні того часу наставлення упорядників альманахів та редакторів журналів, що мов би соромляться українських видань, а тому або шукають їм виправдання, або намагаються містити матеріали кількома мовами, як це найпоспідовніше зробив М. Семенко в збірнику «Семафор у майбутнє», де поєднано твори українською, російською, англійською, французькою й німецькою мовами (передруковано в Лейтес 2, 107 і далі), М. Хвильовий, М. Семенко та інші пробували спільні українсько-російські зачинання (Лейтес 2, 67). Альманах «Жовтень» (1921) попереджала декларація, в якій між іншим сказано:

Ми тут, на Україні, почуваємо себе тільки часткою
всесвітньої душі робітничої поза межами держав і націй.
Мову Українську беремо яко певний і багатий матеріал
даний нам у спадщину тисячолітними поколіннями
батьків наших — селянства Українського (декларацію
підписали М. Хвильовий, В. Сосюра, М. Йогансен; пере-
друковано в Лейтес 2, 66).

Спілка письменників «Гарт» заявила:

Спілка Гарт має на меті об'єднання пролетарських
письменників України, котрі стремлять до створення
єдиної інтернаціональної комуністичної культури, кори-
стуючися українською мовою як знаряддям творчості
— [і далі:] — Цим означалася ударність, важливість
роботи пролетарських письменників тією мовою, якою
говорять десятки мільйонів селян, що їх треба підпо-
рядкувати ідеологічним впливам пролетаріату (підпи-
сано В. Блакитним; передруковано в: Лейтес 2, 95).

Про завдання журналу «Червоний шлях» говорилося так:

Нарешті, сама українська мова являється величезним чинником в процесі творчості нового життя і вимагає неупинного вдосконалення й поширення, щоб задовольнити ті потреби, які ставить перед нею культурний підйом працюючих мас (передруковано в: Лейтес 2, 98).

У цих деклараціях почуття вини за послуговування українською мовою химерно сплітається з затятою гордовитістю за відвагу так чинити.

Щодо книжкової продукції, то ми маємо в своєму розпорядженні порівняльні дані лише для творів красного письменства (див таблицю нижче). Оскільки в ті часи літературних перекладів з української мови російською робилося мало, а з російської на українську теж не багато, то співвідношення видань з таблиці можна вважати приблизним показником фактичного розподілу мов (треба було б ще ввести поправку на твори, перекладені з інших мов)

Рік	Українська література	Російська література
1918	304	52
1919	149	98
1920	106	61
1921	62	72
1922	71	128
1923	48	73
1924	153	82

(Преса - 96 (далі))

Відносно високе число українських публікацій в 1918-1919 рр. ймовірно пояснюється тим, що прираховано книжки.

видані не за радянського режиму. Загальний спад у роках 1921-1923 є наслідком руїни народного господарства й ліквідації приватних видавництв (якоюсь мірою це змінилося після проголошення «Нової економічної політики» в березні 1921 р.). Однак найпромовистішим є те, що в 1921-23 рр. російські видання значно переважають українські. Це, безперечно, вказує на статус української мови й культури в той період та на неефективність урядових постанов щодо їхньої охорони. Також не слід забувати, що серед українських радянських видань — особливо в роки 1920-22 — було чимало дрібних пропагандивних брошур, спрямованих проти українців, як от «Правда про петлюрівські брехні», «Про Петлюру, панську шкуру» (1920) і т. п. (Сірополко 181).

Той самий висновок можна зробити з таблиці, що дає загальну книжкову продукцію:

Рік	Українських книжок	Російських книжок	% укр. до загальної продукції
1918	1084	386	64,4
1919	665	726	47,0
1920	457	369	53,1
1921	214	418	32,0
1922	385	927	29,3
1923/24	855	1818	31,0
1924/25	1813	2535	40,2

(Сірополко 184, що взяв таблицю з даних «Книгаря» 1923, 2; «Радянського книгаря» 1932, 31; Ю. Меженка «Українська книжка часів великої революції». Київ 1928.)

В добу, коли проголошувалася політика рівності української й російської мов, в ділянці освіти найкраще зберігалось навчання українською мовою в початковій школі. Я не маю

статистичних даних за всі роки. Попов (266) говорить, що 1920 р. «багато сільських початкових шкіл перейшли на викладання українською мовою» (радше треба було б сказати, що цим школам не боронили далі провадити навчання українською мовою; перехід стався перед советизацією). Сірополко (201), посилаючися на звіт Наркомосу на Шостому з'їзді Рад у грудні 1921 р. (цей документ мені неприступний), наводить такі цифри: 1921 р. по всій Україні 63% шкіл були українські, з них приблизно вісім десятих працювало на Поділлі, Київщині й Полтавщині, решта на Харківщині і в Донбасі; у великих містах відсоток українських шкіл був значно нижчий: в Києві — 25%, Катеринославі — 20%. За Затонським на 1923 рік 95% сільських початкових шкіл Київщини й Полтавщини були українськими (наведено в Полова 268), а на Донбасі — як твердить Попов (268) — українських шкіл не було зовсім. (Чи їх ліквідували 1922 р.?) Раковський у 1923 р. говорив, що число українських початкових шкіл відповідає вазі українського населення скрізь, за винятком Донбасу й Харківської області (Попов 270).

Проте міські школи в цей період майже всі були російськими. У червні 1923 р. Скрипник доповідав, що українську мову не викладають у них навіть як предмет. Також, за його словами, «у більшості високих шкіл виклади відбуваються російською мовою, відсоток шкіл нижчих і середніх, де викладання провадиться російською мовою, у нас значно вищий, як відсоток російської людности» (Скрипник 50). Можна припустити, що фабзавучі (фабрично-заводські училища) теж були цілковито російськомовними. Не зважаючи на домагання Скрипника (39 і далі), 1924 року не краще стояла справа і з армією та військовим вишкопом. Щоправда, відкрито дві Школи червоних старшин: одну в Харкові ще 1920 р. (Майстренко 114), другу значно пізніше (1927?) в Києві (Попов 267).⁵³

53 Пор. список військових шкіл на 1926 рік у «Киевский краснознаменный. История краснознаменного киевского военного

За такого стану освіти контраст між містом і селом ставав ще різкішим, а престиж української мови нижчим: витворювалося враження, що це мова відсталого другорядної культури і що вивчати цю мову не має великого сенсу. Такий погляд висловив, наприклад, Дм. Лебедь, другий секретар ЦК КП(б)У з 1921 по 1923 р.: «Ми знаємо теоретично, що неминуча боротьба двох культур. В нас на Україні через історичні обставини культура міста — це російська культура, культура села — українська», з чого він робить висновок, що слід підтримувати російську, а не українську мову й культуру («Коммунист», 4 квітня 1923 р. Цитую з: Попов 269. Див. також примітку 56 нижче). Центральні партійні органи скритикували погляди Лебеда, хоч ті погляди в суті речі точно фіксують стан культурного відчуження між містом і селом, яке виникло в наслідок дійсної політики тих років.

Становище української мови і ставлення до неї найкраще ілюструють дані про видання українських граматик. У 1920-1921 рр. не надруковано жадної, 1922 р. — 1, 1923 р. — 7, 1924 р. — 5, разом за п'ять років 13, тоді як за три роки Визвольних Змагань, 1917-1919, їх вийшло 59. (Підрахунок зроблено на основі бібліографії Червінської й Дикого). Також показово, що з 13 граматик, 8 були складені для початкових шкіл і тільки 5 для шкіл вищого типу та самоосвіти.

Такі самі висновки напрошуються з даних про словники (знов такі використано бібліографічні списки Червінської й Дикого). 1920 р. не видано жадного словника, 1921 р. — 2, 1922 р. — 1, 1923 р. — 5, 1924 р. — 7, разом 15 за п'ять років, в порівнянні до 45, виданих протягом 1917-1919 рр. за радянських урядів. З 15 згаданих словників два були загальні українсько-російські (139, 142), три загальні російсько-українські (161, 162, 165), а решта спеціалізовані: два медичні (174, 578), три правничої й адміністративної термінології (478,

округа 1919-1972-. Москва (Военное издательство Министерства обороны СССР) 1974, ст. 79.

501, 561; в 1917-1919 рр. таких словників вийшло 8!), один хемічний (532), один математичний (577), один технологічний (584, з цукроварства, ймовірно, призначений для селян), один з анатомії (603) та один геологічний (601)⁵⁴

Небагато зроблено і для усталення правопису. Народний комісар освіти Гринько затвердив короткі «Правила», складені за Гетьманату (1919), в які тепер Академія Наук внесла незначні поправки.⁵⁵ І цю брошурку на 16 малих сторінок двічі видрукувано протягом 1921 р. Цікаво, що Академія — як зазначено на виданні — схвалювала ці «Правила» на трьох сесіях: 17 травня й 12 липня 1919 р. та 29 лютого 1920. Очевидно, велось обговорення, ймовірно були запропоновані зміни, та про це нічого не відомо. Знаємо лише, що головою комісії був Г. Голоскевич. Сорокатисячний наклад правил розійшовся до кінця 1921 р. («Звіdomплення» за 1921 р., 19; Огієнко 13; Багмет 130). Варто звернути увагу, що друк 16 сторінок узяв рік часу.

Праця над правописом не була єдиною публікацією Академії, що мала значення для української літературної мови. Зі згаданих вище словників кілька підготовано в Академії. 1921 р. при Академії створено Інститут української наукової мови, на чолі якого до 1925 р. стояв А. Кримський. Завдання Інституту полягало в складанні термінологічних словників, переважно російсько-українських. У розгляданий період надруковано два: геологічний П. Тутковського і хемічний О. Курило, обидва 1923 року (Gregorovich поз. 3, 4. Про засади укладання словників див. наступний розділ).

Теж під керівництвом Кримського розпочала працю Комісія для складання словника живої української мови.

54. Числа в дужках відповідають нумерації в Червінської й Дикого.

55. В Академії «Секцію правопису» на 1920 р. очолювали В. Дурдуківський, педагог, і В. Тутковський, знаний як син академіка Павла Тутковського, геолога. Секція правопису належала до Правописно-термінологічної Комісії під головуванням А. Кримського і (в 1918 р.) А. Ніковського («Звіdomплення» за 1921, 82).

Перший том «Російсько-українського словника» (А-Ж) опубліковано 1924 р., підготували його В. Ганцов, Г. Голоскевич і М. Грінченко під загальним наглядом А. Кримського; (В 1919 р. у роботі брали участь також А. Ніковський і О. Синявський). У Комісії словника працювало шість постійних співробітників та 75 принагідних. У 1921 р. відповідні числа були 10 і 13, у 1922 вони впали до 4 і 5, а в 1923 стали 4 й 16 («Звідомлення» за 1922 р., 8; за 1923 р., 50). В передмові упорядники зазначають, що вони ставили собі за мету скласти словник літературної мови, особливо старанно враховуючи зміни, які зайшли після 1905 р., а надто за останні п'ять років. Одначе, у списку джерел не знайдемо жадного автора радянського періоду, жадного періодичного видання того часу (єдина газета в списку — «Нова рада»). Фактично єдине радянське джерело — український переклад «Азбуки комунізму» М. Бухаріна; та ще широко цитується переклад Євангелія. Щойно 1924 року з'являються витяги з творів деяких сучасних письменників: М. Хвильового, Г. Косинки, М. Рильського, П. Тичини та ін. («Звідомлення» за 1924 р., 36).

Всупереч заяві редакції кожен, хто користуватиметься словником, відразу помітить, що поряд матеріалу з літературних творів — від Котляревського починаючи — включено численні етнографічні записи з Східної й Центральної України, тобто виразно продовжено традицію народницької лексикології, а передусім Грінченкового словника 1909 р. Таким чином Академічний словник шукає компромісу між народницьким напрямом з його орієнтацією на мову села і новою течією, яка враховує також мову інтелігенції і допомагає її формувати. Можливо, що ця двоїстість відбиває різницю в поглядах двох відповідальних редакторів: Кримського, чий нахил до народництва просвічує з усіх його праць, та Єфремова (останній формально не брав участі в підготові першого тому; щоб прискорити видання, Кримський відповідав за т. I і II, а Єфремов з квітня 1924 р. за т. III і IV).

Перший том словника складено на основі багатой збірки лексичних та фразеологічних карток (близько 400 тисяч).

Подано численні синоніми й фразеологічні звороти та — хоч і рідко — стилістичні характеристики слів. Це було нове слово в українській лексикології. Проте, колювання від літературних форм до діалектних, від міських до хутірських, а не раз і фолкльорних робили словник досить еклектичним. Бажання нормалізувати мову часто-густо заходило в суперечність із прагненням використати якнайбільше наявного матеріалу. Як відзначає сама редакція, «в окремих своїх словах Словник буває часом не зовсім оброблений, нагадуючи більше „матеріяли до словника“» (ст. IX). Наприклад для російського *видеть* знаходимо *бачити, вбачати, видіти, зріти*. Після *видіти* стоїть «західне», але не уточнено, чи це діалектне слово, чи регіональне, що не є те саме. Для перекладу російського *внутренности* знайдемо, окрім інших слів, такі вульгаризми, як *скиндєй, бандури, бельбахи* без жадного застереження. У фразеології до слова *вода* російський вираз *вода журчащая* перекладено *дзюркотонька*, а *большое скопление воды* — *дунай*. Таким чином стилістично неутральні російські звороти набули сильного фолкльорного забарвлення, бо наведені українські відповідники зустрічаємо тільки в народних піснях, інколи як елемент сталих словосполучень (таким, правдоподібно, є *дзюркотонька*, що потрапила в Грінченків словник з поеми П. Купіша, а в Академічному подана без документації й стилістичної характеристики). Романтично-народницький підхід та звичайний брак лексикологічного вишколу в деякого з укладачів безперечно знижували практичну цінність словника. Але сам факт, що Академія розпочала таке видання, зміцнював престиж української мови, так само як і інші публікації Академії.

З ними справа виглядала так: після 12 дорадянських публікацій 1918-19 рр., протягом 1920 р. не було видано нічого, 1921 р. видано 3 назви, 1922 р. — 2, 1923 р. — 22, і за самі перші місяці 1924 р. — 19 («Звідомлення» за 1923 р., 162 і далі), не зважаючи на те, що державні дотації були мізерні: в 1921 р. тисяча карбованців місячно на всі оперативні видатки («Звідомлення» за 1924 р., 7), а в попередні роки і того менше.

Число платних співробітників Академії зменшилося з 600 до 147 на початок 1922 р., і до 117 на кінець 1923 року («Звідомлення» за 1924 р., 7). До речі, саме фінансова скрута була головною причиною затримки видання другого і третього томів Академічного словника; вони стали з'являтися (випусками) щойно від 1927 р.

Судячи з видань, Академія виглядала цілком українською установою, навіть якщо не була такою зсередини. У «Звідомленні» за 1921 р. сказано, що Історико-філологічний Відділ ВУАН має усіх співробітників українців, «щодо Відділу наук математично-природничих, то тут навпаки: українського елемента дуже мало, навіть надто мало, і пригнічуюча більшість академічних співробітників Математично-природничого Відділу найчистіші росіяни. Відповідно до складу співробітників, всі засідання на Історично-філологічному Відділі та здебільша й усі засідання на Відділі економічно-соціяльних наук одбуваються мовою тільки українською, а на Відділі математично-природничих наук — тільки мовою російською» (ст. 2), і далі: «Алеж згідно зі статутом Української Академії Наук друкуються абсолютно всі праці мовою українською... і таким чином результат академічної праці на всіх відділах однаково є український» (там таки). За приклад може правити список доповідей у «Звідомленні» за 1922 р. (46 і далі): з 52, виголошених членами Зоологічної секції, сім були українською мовою, а решта російською. Протягом 1924 р. акад. К. Воблий, чільний економіст, опублікував 18 позицій, чимало у виданнях з українськими назвами, з яких тільки одна вийшла українською мовою. Ця одна з'явилася у збірнику ВУАН («Звідомлення» за 1924 р., 53). (Починаючи зі «Звідомлення» за 1925 рік, назви всіх доповідей подаються українською мовою, а тому неможливо встановити, скільки з них в дійсності прочитано по-українськи).

Певний вплив на статус української мови мали літературні об'єднання. Багато видатних дореволюційних письменників емігрувало (Винниченко, Олесь, Самійленко, Черкасенко, Вороний, щоб назвати лише деяких), багато замовкло. Але з

часом стали озиватися нові голоси, не опозиційні радянській владі. Окрім кількох недовговічних груп і перегруповань футуристів, створилися дві стійкіші літературні організації. Першою хронологічно був «Плуг» (1922). Згідно з тогочасною партійною політикою, що приймала українську мову як мову села, але не вживала ніяких заходів, щоб поширити її серед містян та індустріальних робітників, «Плуг» проголошує себе спілкою селянських письменників, зазначаючи, що трудове селянство є майбутнім пролетаріатом і тому завдання спілки є згуртувати у своїх лавах письменників «революційно свідомого селянства» (Лейтес 2, 74).

Відповідь не забарилася. Ті, кого ображало ставлення до української мови й літератури як до хутірських, хто прагнув, щоб вони завоювали і місто, і класу, яка офіційно вважалася найпередовішою, якій належало майбутнє і яка в сучасному тримала диктатуру, — пролетаріат, оголосили себе речниками робітництва. Очолені колишнім боротьбістом В. Блакитним, вони заснували в січні 1923 р. спілку «пролетарських» письменників «Гарт». На відміну від плужан, що далі плекали традиційні народницькі теми, стилі та мову, бодай деякі члени «Гарту» зверталися до тематики міської, порушували проблеми універсальні та наважувалися на доволі сміливі експерименти (М. Хвильовий, П. Тичина та ін.). Не виступаючи одверто проти партійної лінії, вони на практиці розсували межі вжитку української мови геть далі, ніж офіційно передбачалося, і таким чином вносили суттєву корективу в саму партійну лінію, одночасно пропагуючи комуністичну ідеологію в загальній політиці й світогляді.

Отак, на кінець розгляданого періоду, нова радянська інтелігенція через пресу, журнали й книжки, через науку й літературу пробує відсунути загорожі, що мали б не випустити українську мову поза хутірську околицю. У суті речі, це є повторенням того, що намагався робити М. Коцюбинський з одностумцями на початку століття і що спинила радянсько-російська окупація. Такий стан провіщав потребу певних змін у партійній лінії, чи то політиці. Зміни приніс 1925 рік.

Намагання придушити українську мову за першої і частково за другої окупації, а також спроба її обмежити не дали сподіваних наслідків. На іспиті 1918-1921 рр. українська мова засвідчила свою життєздатність.

Але, якщо подивитися з другого боку, то українська мова в ті роки виразно виявила свою недостатність і в суспільному сенсі, і у внутрішньо-мовному. Ця недостатність стала особливо відчутною, коли українська мова втратила державну підтримку. В суспільному житті вона й далі лишалася мовою села та інтелігенції гуманітарного напрямку — вчителів, письменників, мистців. Мовний поділ в середині ВУАН, про який згадано вище (гуманітарні науки проти точних), відтворював стан цілого суспільства. Щоправда, тепер і на високих щаблях партійної ієрархії були промотори української мови: деякі давні члени КП(б)У, колишні боротьбісти тощо. Вони, однак, становили меншість, і партія лишалася в своїй істоті російською організацією. В робітничому середовищі основним засобом спілкування лишалася, як і давніше, російська мова, і можна припустити, що сільський елемент, який поповнював виробничі кадри (не надто численний у той період), радше підпадав русифікації, ніж українізував кадри старих робітників.

Щождо самої української мови в собі, то вона тоді ввібрала в себе численні советизми, особливо в ділянках адміністративній та ідеологічній. Були це переважно кальки російських термінів, хоч сліпе копіювання тоді ще не набрало сили (так російський *комбед* — комітет сільської бедноти — став українським *комнезамом* — комітетом незаможних селян; російський *дом крестьянина* — українським *селянським будинком* і т.п.). Розповсюджували такі слова передусім газети (часто редактори мови були їхніми творцями), а потому усна пропаганда. Проте в ділянках, де вплив газет відчувався менше, тобто поза ділянками державного управління й політичної агітації, запозичення з російської не були притаманні українській літературній мові (не-літературна ними рясніла).

В справі наукової нормалізації мови зроблено небагато. Але там, де праця велася, мовознавці намагалися використувати власні ресурси, а не вдаватися по допомогу до запозичень. Саме такої засади трималися вчені, згуртовані навколо Академії Наук та її Інституту української наукової мови, що після кількарічного животіння, зумовленого великою мірою браком фондів, отже і співробітників (напр., 1922 р. Інститут мав єдиного платного робітника, «Звідомлення» за 1922 р., 9), 1924 р. знов активізувався, коли Г. Холодний став його фактичним директором. Основною метою в розробленні наукової й технічної термінології в широкому розумінні слова було збирання діалектних матеріалів і вибір «влучних» слів та виразів, щоб запровадити їх у вжиток або без зміни, або з модифікованим значенням (напр., *прогонич*, тонкий металевий прут, яким замикають віконниці, отже предмет селянського побуту, набрав індустріального забарвлення й почав означати всякий металевий стрижень для скріплення будь-чого, став відповідником до російського *болт*. Див. Shevelov 1977, 255). Якщо матеріалу для подібних семантичних зсувів бракувало, якщо в мові не щастило знайти слова, що добре відбивало б суть нового поняття, тоді воліли вдатися до творення слова на базі власномовних складових частин, ніж переймати російське. Зайво згадувати, що в розглядааний період більшість таких слів не вийшли поза картотеку Інституту. (Докладніше про цю методику нижче, в шостому розділі).

Підсумовуючи, треба сказати, що мовне розходження між містом і селом, злагіднити яке протягом попереднього періоду не було ні часу, ні сприятливих умов, за перші п'ять років радянської влади ще поглибилося й загострилося. Це також вимагало зміни.

6. Доба українізації (1925-1932)

Якщо брати за основу офіційні документи, декрети й резолюції, то зародки українізації можна простежити від 1923 р., як дехто й робить, чи навіть від 1920. Однак як низка практичних заходів, запроваджуваних послідовно й наполегливо, ця політика простежується шойно з 1925 р. Має рацію Попов (282), коли говорить: «Широка робота партії в галузі українізації розгорнулася... десь за літа 1925 року». Не без підстави і Л. Каганович згадує в червні 1926 р. річницю українізації («Будівництво» 48). На цей час на Україні визріли передумови для такої політики: з'явилася нова інтелігенція міського типу, не надто численна, але в кількості, що на неї треба було зважати; витворився, хай і дуже незначний, український елемент в партії. Крім того, 1925 р. закінчено відбудову народного господарства, зруйнованого в час громадянської війни, і на XVI з'їзді ВКП(б), у грудні, проголошено курс на індустріялізацію країни, що мало зести до напливу селян у промислові центри. Питання про те, чи прийшли селяни зрусифікуються, чи, навпаки, українізують міста, висунулося на порядок денний і мало накладти свою печатку на наступні десятиліття.

Цей стан, що витворився був на Україні, був спільний для всіх неросійських частин СРСР. Проте, діяли ще й інші причини всесоюзного масштабу — і в дійсності вирішальні, — які змусили ЦК ВКП(б) погодитися на українізацію й наполягати на якнайшвидшому проведенні її в життя. Вони призвели до падіння в грудні 1925 р. Е. Квірінга, першого секретаря ЦК КП(б)У, лотиша, що в минулому, починаючи з 1918 року,

активно виступав проти українізації, а 1925 р. був — у найкращому випадку — байдужий до неї. На його місце прислано Л. Кагановича, що мав виконувати спеціальну місію: діяльно просувати нову політику, а водночас наглядати, щоб вона не перейшла межі, визначені партією: не обернулася на сепаратизм у політиці чи навіть у питаннях культури. Каганович, вивірений і випробуваний за різних обставин і в різних місцях — Саратов, Гомель, Нижній Новгород, Воронеж, Туркестан. — з 1922 р. працював у Москві. Чи не єдиний перший секретар ЦК КП(б)У, що опановував українську мову і вживав її деколи публічно, він був стовідсотковим партійцем, що вмів навести пад у найвразливіших місцях. Каганович обійняв посаду 6 чи 7 квітня 1925 р. («Вісті», 8 квітня 1925, ч. 79). Ще раніше болгарина Х. Раковського вислали радянським послом до Лондону, а українця В. Чубаря призначили на його місце головою Раднаркому УРСР, хоч Раковський начебто й не був противником українізації. Він, наприклад, підписав декрет з 8 серпня 1923 р., який дуже сприяв справжній українізації («Збірник узаконень» 1923-29, ст. 919; крім Раковського декрет підписали Петровський і Буценко).

Нову політику ЦК ВКП(б) викликали крах сподівань на пролетарську революцію в індустріяльних країнах та стабілізація Європи. Партія переносить тепер увагу на колоніяльні країни. Підтримуючи там визвольні рухи, вона розраховує послабити цим Захід і довести його до занепаду. На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 року Сталін, не згадуючи про перший мотив, досить одверто висловився про другий. Він сказав:

Одне з двох: або ми глибоке запілля імперіялізму — східні колоніяльні й напівколоніяльні країни — розворушимо, революціонуємо й тим прискоримо падіння імперіялізму, або ми промажемо тут і тим зміцнимо імперіялізм, і тим послабимо силу нашого руху... Увесь Схід дивиться на Радянський Союз як на доспідне поле. Або ми в рамках цього союзу правильно розв'яжемо національне питання в його практичному застосуванні.

або ми тут, у рамках цього союзу встановимо справді братерські стосунки між народами, справжню співпрацю [...] — і тоді весь Схід побачить, що в нашій федерації він має прапор визволення, має передовий загін, слідами якого він повинен йти, і це буде початком краху світового імперіялізму.

(«Двенадцатый съезд» 180)

Між іншим, він згадав і про те, що «раніше гноблені національності займають найпотрібніші для господарського розвитку райони й найважливіші з погляду військової стратегії пункти» (181).

Національні республіки повинні були стати зразком такого розвитку. Стапін не крився, що навіть найменша азійська республіка важила для нього більше, ніж Україна («Якщо ми на Україні зробимо маленьку помилку, цього не відчує так болюче Схід. А варт одну малу помилку зробити в малій країні, в Аджарістані [120 тисяч людности], як це відчується в Туреччині і відчується на всьому Сході» 659), але Україна мусіла йти в ногу. Загальна політика «коренізації» (звороту до національного коріння) набула тут форми українізації, навіть якщо, на думку Стапіна, це було зайве.

Але виступи Стапіна треба доповнити (а в дечому й скорегувати) матеріалами П'ятого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Три сесії на конгресі — 30 червня і 1 липня 1924 р. — були спеціально присвячені національному питанню. Головним доповідачем був Д. Мануїльський. В ухваленій резолюції наголос цим разом зроблено не на Далекому Сході, а на Центральній Європі та Балканах. Після ствердження, що «національне питання по світовій війні набрало нової ваги і сьогодні є одним з найважливіших політичних питань у Центральній Європі й на Балканах» («Cinquième congrès» 427), окремий розділ присвячено українському питанню в Польщі, Чехо-Словаччині та Румунії. Розділ починається так: «Українське питання є одним з найважливіших національних питань

Центральної Європи» (130). Резолюція проголосувала, що треба шукати спільної розв'язки цього питання для всіх українських земель, окупованих названими країнами; подібно до того, як колоніальні рухи Азії й Африки вважалися вирішальним чинником у наближенні бажаного розвалу великих західних держав, українське питання розглядалося як ключовий засіб розчленування Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії. Кінцевою метою політики, затвердженої на Конгресі, було об'єднання всіх західноукраїнських земель і прилучення їх до УРСР.

Каганович, уже на керівному становищі в Україні, так формулює цю думку:

Якщо для східних народів у нас, може, й мусять бути прикладом республіки Узбекістанська, Туркменістанська, Казахістанська т ін., то для західних народів Україна мусить служити зразком і прикладом розв'язання пролетаріатом проблеми національного визволення пригночених мас, проблеми державного будівництва національних республік в рамках радянської системи («Будівництво» 11, також 42, 50).

На 1925 р. згадані проблеми ще більше загострилися з одного боку. Сталін, ведучи жорстоку боротьбу в партії, намагався здобути всяку можливу підтримку, включно з підтримкою — хай не надто численних — націонал-комуністів (так його підтримав, наприклад, Скрипник, Скрипник 114), і зовсім не випадково його майбутній опонент на Чотирнадцятому з'їзді партії в грудні 1925 р. Зінов'єв теж запобігав ласки у цих «товаришів» («Двенадцатый съезд» 604). З другого боку, до пожвавлення політики коренізації на Україні штовхало Сталіна несприятливе міжнародне становище: в Англії прийшов до влади антирадянськи наставлений консервативний уряд С. Болдвіна (1923); 1 грудня 1925 р. підписано Льокарнські угоди, що, з погляду Радянського Союзу, виглядало як замикання ворожого кільця. Нарешті, деякий

вплив саме на Україну могли мати і події в Польщі, які передували державному переворотові Ю. Пілсудського 1926 року

Таким чином, як наслідок внутрішньо-партійних, а особливо міжнародних подій українська меншість КП(б)У опинилася в становищі, коли її давно вимріяну ідею українізації почали не тільки толерувати, а й підтримувати. Той факт, що українізацію сильніше спонукали причини зовнішні, що навіть в середині країни на ній наполягали більше в ВКП(б), ніж КП(б)У, що вона не виникла як масовий рух, — пояснює її силу і слабкість — про що мова далі, — а пізніше розмірно безболісне (для партії) її припинення. Українізація не була рухом українців проти Москви, а, великою мірою, подальшим закрутом кремлівської політики. Мав рацію Петлюра, коли 3 листопада 1923 року писав у листі до М. Шумицького: «Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків; коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть» (2, 542).

Наче передбачаючи рішення XII з'їзду РКП(б), Сьома конференція КП(б)У, що відбулася 4-10 квітня 1923 р. в Харкові, говорила про «їх [радянських республік] цілковиту самостійність у справі національно-культурного розвитку і достатню самодіяльність в галузі господарського будівництва» («Резолюція» 221). У квітні 1925 р. на пленумі ЦК КП(б)У зроблено широкий огляд стану українізації, а в червні 1926 р. черговий пленум видав «Тези про підсумки українізації», які протягом найближчих п'яти років виконували роль політичних директив. Відтоді ледве чи відбувся хоч один ширший пленум ЦК КП(б)У, на якому не обговорювали б це питання. За посереднє свідоцтво того, якої великої ваги йому надавали, може правити промова С. Косіора — з липня 1928 р. генерального секретаря ЦК КП(б)У — на пленумі ЦК в листопаді 1928 року. Був це рік колективізації, і їй присвячено 13 сторінок промови, тоді як українізації відведено 34! (Косіор 21 і далі).

Не меншу увагу приділяв українізації уряд. Особливо значущі були декрети ВУЦВКу й Раднаркому з 30 квітня 1925 року «Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату» та декрет Раднаркому з 16 липня того ж року «Про практичні заходи до українізації радянського апарату» («Збірник узаконень» ч. 26, 6 червня 1925, 202 і далі; ч. 56, 10 серпня 1925, 653 і далі). До них додано кілька інших, що спинялися на деталях, приміром: «Про форму написів (вивісок) на будинках, де містяться радянські установи» (10 жовтня 1925), «Про порядок заведення на території УРСР вивісок, написів, блянок, штампів і етикет українською мовою» (31 грудня 1925), «Про правильний випуск друкованих видань українською мовою» (та сама дата) («Збірник узаконень» 78, 1925, ст. 653, 983 — Відділ 1; 27, ст. 486, 183 і далі — Відділ 2); про українізацію канцелярської роботи на товарних біржах з 15 червня 1926 р. (Дурденевский 158) та інші. 1926 року Раднарком видає цілу книжку декретів та директив: «Українізація радянських установ (Декрети, інструкції і матеріали, ч. 2)» (Харків). Усі декрети й закони зібрано й наново потверджено у великого обсягу тексті «Положення про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвиткові української культури» (Дурденевский 145-154).

Якщо порівняти партійні резолюції й урядові декрети 1925-1927 рр. з резолюціями й декретами попередніх років, то не можна не зауважити деяких важливих змін у формулюваннях і змісті. 1919 року «всі місцеві мови проголошуються рівноправними» («Собрание узаконений» 1919, 23, ст. 347); 1920 говориться про те, що «українська мова повинна вживатися нарівні з великоруською» («Собрание узаконений» 1920, 1, ст. 5); 1923 р. таке наставлення виразно відкидається: «Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською — недостатня» («Збірник узаконень» 1923, 19, ст. 914). Тепер від державних урядовців вимагають цілковитого переходу на українську мову — і то не пізніше 1 січня 1926 р., — а ті, що не можуть чи не хочуть виконати

розпорядження, мають бути звільнені («Збірник узаконень» 1925, 26, ст. 381); не дозволяється приймати на працю нікого, хто не знає української мови; кожен, хто хоче вступити в університет, інститут або вищу школу, повинен скласти іспит з української мови (Дурденевский 149).

Змінилося саме вмотивування українізації. Спершу це була потреба пристосуватися до селянства (див. розділ 5). Ще навіть 1923 року українську мову пов'язували з селом. У резолюціях пленуму ЦК КП(б)У з 22 червня знаходимо такі вимоги: «В агітроботі на селі користуватися переважно українською мовою; у виступах, при організації курсів-з'їздів, виданні листівок, стінних газет, кіноплакатів, в роботі шефів на селі і т. д.». «В губкомівських журналах матеріяли, що стосуються до роботи на селі, як офіційні, так і статейні, давати українською мовою» («Культурне будівництво» 231 і далі, підкреслення моє — Ю. Ш.), з чого ясно випливає, що в партійному житті, поза контактами з селом, послуговуватимуться російською мовою, як і давніше.

Тепер таку поставу рішуче відкидають, оскільки вона, мовляв, ховає в собі натяк на нижчий ступінь розвитку української культури й мови і передбачає їхнє зникання при змаганні з будітно вищою культурою й мовою російською, як це сформульовано в «теорії боротьби двох культур», яку офіційно приписувано Д. Лебедєву (див. розділ 5), усуненому з України одночасно з Квірінгом 1925 року.⁵⁶ В 1926 р.

56 «Теорія», в якій його обвинувачують, Лебедь виклав у статті «Некоторые вопросы партийного съезда», «Коммунист» ч. 59 за 17 березня 1923 р. Головна теза така: «Поставити собі завдання активно українзувати партію, а, значить, і робітничу класу (а за цю справу партія не може взятися, не поширивши своєї праці і на робітничу класу) тепер буде для інтересів культурного руху заходом реакційним, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партію і робітничий клас, при теперішньому політичному, економічному та культурному пропорційному розподілі між містом і селом — це значить прийняти погляд нижчої культури села супроти вищої культури міста».

Лебедь пропонував допускати українську мову лише в тих

пов'язування української мови й культури з селом рішуче відкинено («Будівництво» 12), як і твердження про вищість російської культури й мови. Затонський заявляє, що такий погляд виник на підставі помилкового припущення, наче носієм російської культури є пролетаріят, а української — селянство («Будівництво» 16). Мов на глум, коли Скрипникові зробили докір за утиск російської мови на Україні, — явно маючи на думці становище в містах, — він відповів, що це неправда, бо «в районах, на селі» партійна і державна машина послуговуються російською мовою, якщо район чи село російські (Скрипник 55). Ця постава питання ввійшла до резолюції ЦК КП(б)У з 19 липня 1927 р. з вимогою, щоб райони, заселені російською національною меншістю, мали досить «...літератури руською мовою, беручи на увагу особливості сільського господарства руського селянства на Україні...» («Будівництво» 204). І Скрипник і ЦК оминають мовчанкою політику українізації, спрямовану на усунення російської мови в містах, а в загальних настановах з 6 липня 1927 р. (§ 8) прямо сказано, що міста й містечка не можна перетворювати на окремішні «національно-територіяльні адміністративні одиниці» (Дурденевский 146). Мусіли також існувати неопубліковані обіжники. Так з однієї статті ми довідуємося, що в Артемівській окрузі Донецької області була визначена квота для заupu книжок у книгозбірнях: 75% мусіли бути українською мовою (Хвиля 1930, 40).

Програмові партійні документи того часу скупо згадують теоретичні підстави політики українізації. Воно й не диво, бо цю політику справді важко узгіднити з рештою комуністичної програми, для якої національні питання мають лише

випадках, коли цього бажають українські селяни, і вважає, що в майбутньому українську культуру — вкупі з мовою — поглине культура російська.

Першим з різкою критикою Лебедєвих поглядів виступив О. Шумський. Його стаття «По поводу одной формулы», як і відповідь на неї Лебедя «Поменьше поспешности», надруковані в «Коммунисте» ч. 78 за 4 квітня 1923 р.

тактичний інтерес. Так фактичний наглядч над цією політикою, якщо не її творець, Л. Каганович у своєму програмовому звіті на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 р. міг згадати тільки про міжнародне становище і «нашу відповідь імперіялістам та їхнім прихвосням дрібнобуржуазним демократам» («Будівництво» 150). Посередньо це було визнанням українізації як тактичного ходу.

Практичні заходи, що склалися на українізацію, були спрямовані, з одного боку, на запровадження української мови в державному апараті, а з другого — на користування нею в культурному житті в широкому сенсі слова. Зайве згадувати, що в обох випадках це означало дерусифікацію міст та індустріальних центрів і стосувалося виключно до урбаністичних осередків країни: село українізації не потребувало. Вся діяльність була централізована й зосереджена в Центральній Комісії для українізації державного апарату. Комісію очолював голова Раднаркому В. Чубар. Створено Комісію 16 липня 1925 року з відділами в адміністративних центрах країни («Збірник узаконень» 1925, 26, 384).

Українізація була обов'язкова для всіх працівників державних установ. Кожен службовець мав скласти іспит з української мови й культури. Для тих, хто не знав української мови або знав її недостатньо, були організовані спеціальні курси. На початку курси були безкоштовні, але зайняття відбувалися після праці, розтягуючи робочий день на добрих дві години. З 1927 р. особи, що відставали в українізації, мусіли платити за навчання («Правила» з 6 липня 1927, § 65. Дурденевский 153). Тих, що уникали навчання чи після прослухання курсу не могли скласти іспиту, звільняли з праці без права одержувати допомогу на безробіття (там таки, § 72). Ті, що склали іспит, мусіли користуватися українською мовою: письмово й усно, у взаєминах з українськими відвідувачами та організаціями («Українізація» 12, 23 та ін.). Інструкторські курси при установах підлягали Центральним курсам українознавства в Харкові, які складали програми і

надсилали інспекторів перевіряти перебіг українізації в різних установах та інституціях.

Армія в масі лишилася російськомовною. А все ж, окрім двох україномовних шкіл Червоних старшин — у Харкові й Києві, — створено Кінний корпус Червоного козацтва України в Гайсині на Поділлі. Скрипник домагався реорганізації армії у так звані територіальні частини, пов'язані з місцевістю, з якої набирали рекрутів (Майстренко 115 і далі), однак з цього нічого не вийшло.

У ділянці освіти незвичайний успіх мала українізація початкових шкіл. Якщо 1922 року українських шкіл було 6.105, а частково українських (тобто російсько-українських) — 1.966, то 1925 року їх стало відповідно 10.774 і 1.128 (загальне число: 12.109 у 1922 р. й 15.209 у 1925 році. «Українізація» 62). На 1930 рік кількість українських початкових шкіл зросла до 14.430, російських — до 1.504, для семирічок відповідні числа були — 1.732 і 267 (Скрипник 210 і далі). У всіх неукраїнських школах українську мову викладали як предмет. За Сірополком (25) на кінець 1927 року 77% людности навчалося в цих школах, що майже дорівнювало відсоткові українців серед населення — 80,1%.

По інших типах шкіл зріст не був таким динамічним, але також помітним. Серед профшкіл число українських становило 65,8%, на двомовні українсько-російські припадало 16%, а на російсько-українські — 5,3% (стан на 1 листопада 1927 р. Сірополко 61). Щодо фабзаучів, то навіть найсуворіший закон про українізацію — правильник з 6 липня 1927 р., — що вимагав української мови для всіх типів шкіл, був обережніший, наполягаючи тільки на «рідній мові» учнів (Дурденевский 149). Не зважаючи на це, навіть тут — у той самий час — було 42 українські школи, 48 російських і сто двомовних (Сірополко 72). Так званих робітфаків було тоді ж 48 українських, 7 російських і 18 двомовних (Сірополко 77); інститутів — 14 українських, 2 російських і 23 двомовні (Сірополко 92). За спеціальністю інститути ділилися так: сільськогосподарські — 3 українські, 6 двомовних; педагогіч-

ні — 6 українських, 4 двомовні; але технологічні й медичні мали всього 2 українські, 2 російські і 7 двомовних (Сірополко 204). Скрипник (184) згадує, що 1929 року інститути були українізовані десь на 30%. Оцінюючи наведені цифри, зокрема для вищих та виробничих шкіл, слід пам'ятати, що в двомовних школах найважливіші предмети здебільшого викладали російською мовою, а українською читали такі другорядні дисципліни як політосвіта тощо.

Українізація преси досягла 68,8% 1930 року, 87,5% — 1932 р. (Сірополко 191). Великою подією була українізація центрального органу ЦК КП(б)У газети «Комуніст» — 16 червня 1926 р., видання з того ж року української газети для робітників «Пролетар» та українізація обласної одеської газети «Известия», що з 31 серпня 1929 р. почала виходити під новою назвою «Чорноморська комуна» (Скрипник 134 і далі, 142, 148). Згідно з Майстренком (112), на 1930 рік лише три великі газети ще виходили російською мовою: «Вечерние известия» в Одесі та газети в Сталіному (тепер Донецьк) і Маріуполі (тепер Жданов). Наклад «Комуніста» досяг 1930 року 122 тисячі примірників, «Пролетаря» — 79, «Вістей» — 90. Зате газета для селян «Радянське село» мала наклад 600 тисяч (Скрипник 24). Заводські багатотиражки 1930 р. на 63,4% були українськими. В деяких випадках українізація призводила до зменшення накладів, в інших навпаки — до збільшення, як, наприклад, у Кривому Розі (Косіор 27).

Швидко зростало число журналів і ставали вони різноманітніші. Якщо 1923 року єдиним літературно-політичним «грубим» журналом був «Червоний шлях», то тепер можна було похвалитися місцевими виданнями: «Життя й революція» в Києві, «Зоря» в Дніпропетровському, «Металеві дні» в Одесі, «Літературний Донбас» в Артемівську — Сталіному. З'явилися журнали окремих літературних організацій: «ВАПЛіте», «Літературний ярмарок» і «Пролітфронт» групи, очоленої Миколою Хвильовим; «Нова генерація» групи футуристів М. Семенка; «Західня Україна», «Молодняк» і «Гарт» — ВУСППу та інші. Стали виходити журнали політичні, технічні, наукові,

ілюстровані, театральні, музичні, журнали, присвячені літературній критиці, кіну, гумористичні. Загальне число в 1929 році сягнуло 326 назв (Сірополко 191).

Українські книжки в загальній книжковій продукції становили 45,8% 1925-1926 рр.; 53,9% 1927-1928 і 76,9% 1931 року (Сірополко 184). Скрипник (212) говорить, що в 1931 році українські назви видань вносили 65,3% загального числа, але наклад їх був 77%, що ясно вказує на масові тиражі пропагандивних брошур. Наукові видання були українськими на 50%, підручники для вищих шкіл на 79,4%.

Російські театри, включно з оперою, були фактично витиснені з України. Театральні приміщення в центральних дільницях міст перейшли тепер до українських труп, які в минулому тулилися переважно по околицях і нерідко грали на погано пристосованих сценах. Часом це викликало спротив, як у випадку Одеської опери з її довголітньою італійською, а згодом російською традицією. 1931 року в країні існувало 66 українських, 12 єврейських і 9 російських стаціонарних театрів (ЕУ 2, 3328). Міцніла українська кінематографія (36 фільмів, 1928), у роках 1924-1925 з'явилось українське радіо.

По довгих роках убогства шугнув догори бюджет Всеукраїнської Академії Наук у Києві. Хоч технічна база її видавництва не була ще належною, Академія протягом 1925 року видала 46 книжок («Звідолення» за 1926 р., 5, 11), число видань зросло до 75 в 1926 році (там таки, 125 і далі), до 93 в 1927 р. («Звідолення» за 1927 р., 15), лишилося на рік незмінним: 90 у 1928 р. і підскочило до 136 в 1929 р. (ЕУ 2, 3336). Приблизно в такому відношенні зростали й штати Академії.

Українізація перехлюпнулася поза межі Української РСР і досягла тих мільйонів українців, що жили по інших радянських республіках, зокрема в Росії. Особливого розмаху набула вона на Кубані. Але не тільки там, а і в інших місцевостях відкривалися українські школи та клуби, починали виходити українські газети.

Проте, найістотніше завдання українізації явно полягало в дерусифікації великих міст і промислових центрів України.

Вперто, навалньо, часом наосліп, тяжка машина державного тоталітаризму була у ці твердині російської мови й культури. На першій порі чулися окремі голоси, що одаерто говорили про українізацію робітництва (напр., В. Затонський 1926. «Будівництво» 13 і далі; Хвильовий 1926. — Шевельов 1978, 40), але такі вимоги було ризиковано висувати як гасло: з нього бо легко випливало б, що українізація проводилася не пролетаріяттом, а поза ним і навіть всупереч його бажанню. Однак, у провінційній пресі такі гасла надидбуємо. Так, наприклад, в обласній газеті «Диктатура труда» (що виходила російською мовою!) в Сталіному, читаємо про «пришвидшення українізації мас» і «просування справи дійсної українізації пролетаріятту Донбасу» (цитую з Хвилья 1930, 49 і далі).

На допомогу прийшов Скрипник з теорією двох типів російськомовних робітників на Україні: одні, українського походження, зазнали часткової русифікації й розмовляють мішаною мовою; другі — справжні росіяни. Першій, численнішій групі, українізація допоможе вийти з непевного стану «ні тут, ні там»; національні почуття другої групи слід шанувати, а пюдей з її середовища прихилити до української культури й української мови, що є засобом вияву тієї культури. Іхнім блиском, привабою, без будь-якої примусовости («Будівництво» 31, 61 і далі; Скрипник 151). Цю досить сумнівну тезу включено у програмовий партійний документ тези пленуму ЦК КП(б)У в червні 1926 року «Про підсумки українізації».⁵⁷

Загалом, у теорії дозволялося стосувати примус тільки до державних службовців і лише в ті години, коли вони виконують службові обов'язки. Одначе, на практиці українізацію провадили (а, мабуть, і запланували) як фронтальний наступ проти мови та культурних навичок і звичаїв міста. Українізуючи ту чи ту газету, запроваджуючи в життя

57. Скрипникова теорія українських робітників, що забули рідну мову, разюче схожа на «теорію» румунів, що втратили матірну мову, якою румунське законодавство виправдувало румунізацію буковинців. Див. розділ 8, частину 2.

якийнебудь захід, неможливо було розрізнити дві групи робітників, та й взагалі ніяк було їх розмежувати (адже навіть російська мова робітників-росіян мала в собі певну домішку українізмів), і ніхто й не питав робітників-неросіян, хочуть вони чи не хочуть повернутися в лоно незайманого українського раю.

Косіор (1929, 25) наводить дані опиту робітників Артемівська (тепер Донецька область). До 81 осіб звернулися з запитом, яке їхнє ставлення до українізації. Вступні питання виявили, що 49 з них розуміють українську мову добре, а 11 погано, з чого можна зробити висновок — хоч про це ясно не сказано, — що 21, або 25%, не розуміли української мови зовсім. Читати по-українському могло 35, писати — 19, говорити — 18, слабо говорити — 2. Українську пресу передплатувало 18, українські книжки й журнали читало 21. Відповідаючи на головне питання, ймовірно не без впливу напутніх виступів преси й радіо, 59 сказали, що бажано організувати для робітників гуртки, де викладали б українські предмети; 14 хотіло, щоб українські книжки були дешевшими. Ці відповіді начебто повинні означати, що 73 особи підтримували українізацію. Чи справді воно було так? Шість висловилося проти, п'ять ухилилося від відповіді.

Хвиля (1930, 54) наводить фразу комсомольського активіста: «Потрібна мені українізація, як вам єврейський талмуд...» та інші подібні і протиставить їм вислови на користь українізації. Прихильники могли бути щирими, противники без сумніву були такими, але немає способу оцінити, скільки людей дійсно підтримувало українізацію. Як-не-як, це була офіційна лінія, кампанія велася завзято, а в комуністичній системі немає нічого простішого, як забезпечити бажаний відгук.

Світова історія знає випадки, коли в процесі індустріялізації, під натиском села, мова міста мінялася. Прага віднімечилася, так само Рига і Таллін. Але такі процеси вимагають часу, принайменше віку одного покоління. Можна гадати, що з огляду на гасло індустріялізації, кинуте на XV

конференції ВКП(б) в листопаді 1926 року, до якого рік пізніше — у грудні 1927 р., на XV з'їзді ВКП(б) — допущилося гасло колективізації, промотори українізації з українців відчували, що не можна гаяти ні хвилини. Вони хотіли бачити індустріальні центри України українськими ще до початку масової міграції селян до міста, щоб новоприбулі не розчинилися в новому для них російськомовному оточенні. Керуючися давнім більшовицьким переконанням, що маси податливі, а страх і тиск — основи політики, вони в своєму запалі виявляли запопадливість, яка межувала з насильством, а інколи, може, й з наївністю. Як зразок останньої, можна навести звернення Косіора до членів партії: «На зборах, засіданнях, при зустрічах з товаришами — розмовляйте українською мовою» (Косіор 23). Трудно не пригадати подібний заклик С. Петлюри у червні 1917 р., наведений вище в розділі 3 (Петлюра 2, 372).

Вплив політики українізації на становище української мови і ставлення до неї був складний і не раз унутрішньо суперечливий. Заява Хвильового: «Українізація... є результат непереможної волі тридцятимільйонної нації» (Шевельов 1978, 17) є — в найкращому випадку — вислів прагнення. Започаткована в Москві, підхоплена і впроваджувана комуністичною партією звичними для партії методами, українізація викликала прихильність і підтримку одних прошарків населення та сторожке вичікування інших. У самій партії вона була бажана для меншості і нею проводилася. Згідно з офіційними даними в 1925 році українці становили 37% членів партії, а в 1926 р. — 47% («Тези ЦК КП(б)У», червень 1926. «Будівництво» 61). До даних про зростання числа українців у партії треба ставитися обережно: тоді українців нерідко просували вгору швидше, ніж неукраїнців, тому не один кар'єрист міг назватися українцем, не будучи ним справді. А скільки з отих старих і нових українців щиро підтримували українізацію? Є досить свідчень про сильний спротив українізації і в середині партії (напр., Чубар, «Будівництво» 37), і в профспілках (див., приміром, Косіор 1929, 26), і в

державних установах; про те, що навіть у добу українізації до українців у партії інші партійці часто ставилися недобре (напр., Шумський 1927. «Будівництво» 134). Звідси — закиди, що українізація — це тільки позірна політика, і то часто проваджена неукраїнськими руками (напр., Шумський 1927. Чубар 1926. «Будівництво» 135. 37). І, нарешті, російська меншість — а по великих містах і промислових центрах вона часто-густо становила більшість — за невеликим винятком, де тільки могла, намагалася ігнорувати чи бойкотувати українізацію.

Отже, наслідки політики були далеко не прості. З одного боку, більше, ніж будь-коли, людей опанувало українську мову, ознайомилося до певної міри з українською літературою й культурою, дехто навіть почав розмовляти по-українському. На вулицях великих міст українська мова лунала частіше, ніж перед тим, хоч і не заступила російську як засіб щоденного спілкування. З другого боку, притаманний політиці елемент примусовості й штучності збуджував почуття ворожості до української мови. З'явилася маса анекдот, на жаль, не зібраних і не виданих, що брали українську мову на глум.

Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво й середня класа були в кращому випадку байдужі. Не збереглося жадних відомостей про якийсь ентузіазм селянства. Тут слід застерегтися. На ділянках, вільних від партійного впливу, українізація проходила скоро і бурхливо. Однією з таких ділянок була Церква. Заснована після кількарічної підготовки в жовтні 1921 р. Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) швидко набувала впливу й зростала — не тільки на селі. 1927 року вона нараховувала 1.050 парафій (Власовський 151) супроти 8.324 традиційної Російської Церкви (Curtiss 223). Більшість українських парафій розвинули жваву діяльність і втішалися підтримкою населення.

Правда, найміцніше стояла УАПЦ на Поділлі та ще в Київській, Полтавській і Чернігівській областях, а Харківщина мала всього 12 парафій, Дніпропетровськ—Запоріжжя — 29, Одеса—Миколаїв—Херсон — 6 (Власовський 152). Питома вага парафій УАПЦ досягала лише 11% загального числа (там таки, 154). Треба, однак, не забувати, що період існування УАПЦ був короткий, постанови її неканонічне, серед єпископів були одружені, а до всього уряд безнастанно її переслідував (там таки, 155 і далі). Кількість українських парафій збільшиться, коли врахувати, що тоді існували ще дві українські церковні організації: Українська Автокефальна Церква на чолі з Феофілом Булдовським (там таки, 194) і так звана Діяльна Христова Церква, яку підтримував радянський уряд у боротьбі проти УАПЦ (там таки, 164).

Другим річищем, у яке спрямовували свою енергію селяни, була кооперація. На 1928 рік працювало 11.734 кооперативи, і в них зосереджувалося 74% роздрібною торгівлі (ЕУ 2, 1126). Такі кооперативні союзи, як Вукопспілка, Сільський господар та інші були дуже міцними.

Ні УАПЦ, ні сільська кооперація українізації не потребували. Вони були українськими в своїй істоті, бо селяни говорили українською мовою «спонтанно». Підтримуючи й розвиваючи свою Церкву й кооперацію, селяни мало цікавилися офіційною українізацією. Їх не обходило, чи лист Наркомфіну до Наркомюсту писано по-українськи чи по-російськи, так само як не дуже боліло, котрою мовою ведеться комуністична пропаганда.

Імовірно підтримка українізації могла б прийти від української інтелігенції, не пов'язаною з партією, передусім від учених, учителів, письменників. Повернення на Україну в 1924-1926 роках М. Грушевського, М. Вороного, В. Самійленка та інших вказувало на добру волю тих груп співпрацювати в здійсненні нової політики. Але радянська влада сприймала хворобливо-підозріло всяку не контрольовану нею ініціативу на полі українізації. Вивчаючи події в хронологічному порядку, не можна позбутися враження, що за кожен здобуток

українізації довелося платити втратою української сили або потенційної української сили.

Перші удари прийняли на себе ширі прибічники українізації з-поміж партійців. Обвинувачення в «націоналістичному ухилі» М. Равича-Черкаського — першого офіційного історика КП(б)У, єврея з походження, — в роках 1923-24 (Майстренко 101); переслідування М. Хвильового, з ініціативи самого Сталіна, у 1925 році; розгром редакції «Червоного шляху», члени якої майже всі були партійні, в 1926 році («Будівництво» 101); вислання Шумського і Гринька в Росію 1926-27 років; ліквідація історика М. Яворського та його школи в 1930 році (Полонська 1, 66), — це тільки деякі заходи, застосовані державою, а було їх багато більше. 1930 року Скрипник заявив, що викрито — ні більш, ні менш — як дев'ять «контрреволюційних організацій» (Скрипник 222).

З 1927-1928 років починаються атаки на неупартійну інтелігенцію. Ці процеси найдокладніше описані в випадку науковців, згуртованих коло Всеукраїнської Академії Наук у Києві, та в випадку письменників. Побіжний перегляд становища в Академії такий. До 1926-1927 років академіки і співробітники одержували платню від уряду, але були розмірно віпні у своїй праці. Зміни запровадив особисто Скрипник. Відвідавши Академію 1927 р. й познайомившись ближче з її працею, він наказав усунути двох академіків: К. Харламповича і Ф. Мищенка (Полонська 1, 53). Приблизно в той самий час (березень 1927 р.) П. Любченко вимагає повної советизації Академії («Будівництво» 131 і далі), а дещо пізніше П. Каганович висловлює бажання бачити Академію «визвоп[еною] з-під буржуазної ідеології» (там таки, 152). З'являються перші аспіранти-комсомольці, що їх призначали академікам, навіть не питаючи згоди останніх (Полонська 1, 51). 1928 року до складу Спільного Зібрання Академії введено сім партійних діячів (там таки, 54), а одного з фундаторів Академії А. Кримського, щойно переобраного на неодмінного секретаря, усунуто з цього становища (там таки, 55). 1929 року Раднарком оголосив, що відтепер кандидатів в академіки

висуватимуть «маси», а не самі академіки. В наслідок цього, 28 червня 1929 року на відкритій для відвідувачів сесії, під безоглядним тиском, при явному голосуванні, сім партійців високого рангу, включаючи Скрипника, обрано на академіки́з (там таки, 61). Ще в липні 1928 року Академія декларувала готовість включитися в виконання п'ятирічки (там таки, 56), а 1929 року вступила у «соцзмагання» з Білоруською Академією (там таки, 63).

Тепер, коли в жилах Академії циркулювала «нова кров», пробилася година вицідити стару, «буржуазно-націоналістичну». Влітку 1929 розпущено всі наукові товариства, пов'язані з Академією (Полонська 2, 119). Одночасно заарештовано десятки співробітників Академії, включно з головою Президіа та її *spiritus movens* С. Єфремовим. Слідом за тим виварештувано, правдоподібно, кілька тисяч осіб, лише посередньо зв'язаних з Академією, зате безпосередньо з Визвольними Змаганнями 1917-1920 років. Так створено тло для широко розголошеного судового процесу «зрадників», «агентів буржуазії» й «націоналістичних шкідників», начебто об'єднаних у «контрреволюційний» Союз визволення України (9 березня—19 квітня 1930 р.). Із сорока п'яти експонентів, вибраних для процесу (решті виносили присуди без суду), двадцять дев'ять були співробітниками Академії (Полонська 1, 71). В суті речі це означало розгром Академії, а разом з нею всієї інтелігенції, що брала участь у боротьбі за самостійність десять років тому. Ту саму політику проваджено й далі. На початку 1931 року заслано до Росії — де він помер за неясних обставин — другого велетня Академії — М. Грушевського; остаточно усунено й заарештовано А. Кримського. Видавничу діяльність Академії припинено, а на всю її працю в царині гуманітарних наук накладено тавро «буржуазного націоналізму». Представників точних наук поставлено на виконання технічних проблем, що обслуговували плян індустріялізації Радянського Союзу.

В літературі змушено замовкнути аполітичних «неокляси́ків»; доведено до «самоліквідації» (1927, 1929) та «самокрити-

ки» об'єднання найталановитіших письменників — ВАПЛіте в Харкові, МАРС у Києві, — а багато їхніх членів зазнали переслідувань. Щоб зрівноважити вплив ВАПЛіте і МАРСу, творено нові «пролетарські» організації під крилом партії: у 1926 році «Молодняк», що його підкреслено вітав П. Каганович на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 року («Будівництво» 152); у січні 1927 р. ВУСПП — Всеукраїнську спілку пролетарських письменників. Цілковито підпорядковуючи свою творчість пропаганді партійної лінії, члени цих організацій писали багато, але твори їхні не мали літературної вартості. Аналогічні процеси відбувалися в театрі, музиці, мистецтві і т. д. Якщо українська культура з її невід'ємним засобом вияву українською мовою мала приваблювати населення, зокрема міське, своїми великими осягами, — як про це говорив Чубар у червні 1926 року («Будівництво» 39), — то роблено все можливе, щоб запобігти тим осягам, звести їх на рівень дешевої пропаганди. Схожі процеси відбувалися і в Росії, але там нищення передового не було таким послідовним. Чи був це наслідок продуманої політики, чи нижчого культурного рівня комуністичних керівників на Україні, на це питання ледве чи коли пощастить відповісти.

Одночасно з процесом «пролетаризації» української культури безжалюно винищувано всі вияви спонтанної українізації. У церковному житті 1928 рік позначений арештом митрополита Василя Липківського, майже всіх єпископів і численних священників УАПЦ. На 1931 рік Церква як спільнота була цілковито знищена, отже, й українська мова тим самим усунута з церковного життя. В кооперації утиски почалися 1927 року, а під кінець розгляданого періоду розмірно незалежна українська кооперація фактично перестала існувати, задушена надмірними податками й урядовим втручанням (ЕУ 1, 1127). Мовно це означало обмеження вжитку української мови в економічному житті.

Отже, українізація була процесом двобічним. Рівнобіжно до заходів, спрямованих на поширення української мови, робилося зусилля знизити українську культуру, а з нею й

мову. Ці зусилля, окрім прямих наслідків, породжували страх. Розмовляти по-українському на людях — хоч це офіційно заохочувалося — вважалося серед міського населення ризикованим, хібащо при спеціальних okazіях, які офіційно проголошувалося українськими. У великих містах тавро на українській мові⁵⁸ не зникло, а, навпаки, виросло до нових розмірів. Освічені верстви вдавалися до української мови прилюдно, коли це вимагалось, а не, сказати б, «природно». Ті, що не хотіли ризикувати, складали іспити, але користувалися українською мовою тільки в межах офіційних вимог.

Рівночасно коли-не-коли викривали й прояви російського шовінізму, гостро засуджували їх, накладали на винуватців кару. Так трапилося у випадку М. Романовського, театрального критика російської газети в Харкові, якого звинуватили в ширенні думок про другорядність української культури; у випадку А. Малицького, професора права, що глузував з українізації (Майстренко 138); у випадку Одеського філармонічного товариства (Скрипник 89 і далі, 138), і напевне ще в кількох. Проте, жаден експонент антиукраїнських, проросійських поглядів не був офіційно переслідуваний. В найгірших випадках їх прилюдно критикували, звільняли з роботи, після чого вони виїздили в Росію, де без великого труду влаштувалися цілком добре.

Така доля спіткала зокрема Д. Лебедя, переведеного з України в Росію 1925 року, після того як його справа набула дуже широкого розголосу. Його й далі часто критиковано в українській пресі, а він, на те не зважаючи, використовував своє становище в Росії, щоб звідти, здалеку, підсилювати антиукраїнські погляди на українізацію. У 1928 році він опублікував у органі ЦК ВКП(б) статтю про «теорію боротьби двох культур» (на Україні його офіційно подавано як творця

58. Про це згадується, наприклад, у резолюції Раднаркому з 1 грудня 1925 р.: «...але частина співробітників і знаючи українську мову соромляться її вживати...» («Українізація» 62); 1926 року Затонський помітив те саме серед робітників («Будівництво» 14). Немає змоги встановити межю, де кінчався сором і починався страх, чи навпаки.

цієї теорії), у якій твердив, що на даному етапі головною небезпекою є не прояви русифікаційних тенденцій на Україні, а «що стукає в двері, стихія куркульського шовінізму, сьогодні потребує особливої уваги» (Лебедь 1928, 87).

Відірвана від своєї єдиної потенційної суспільної основи, насаджувана неукраїнською партією й державним апаратом, позбавлена широти й безпосередності, постійно врівноважувана антиукраїнськими заходами — українізація в очах пересічного російського чи проросійського міщуха виглядала на комедію, вряди-годи з драматичними нотками, але все таки комедію. Міщанин вивчив, коли і в яких межах треба зважати на офіційну лінію, він також довідався, що межі ті досить тісні і що краще ніколи їх не переступати. Він знав, що закон вимагає звільнити з праці службовця, який не опанував української мови, і що дійсно час від часу звільняли друкарку, кур'єра чи секретаря, але ніколи — високого урядовця або спеца, до них українізація на ділі нестосувалася. Для нього не було таємницею, що за українськими вивісками на фасадах установ (резолуція Раднаркому з 3 жовтня 1925 року, «Українізація» 14) по-старому крутиться російська бюрократична машина (це визнає Косіор [29]).

Деякі міські жителі, як уже згадано, справді відкрили для себе українську мову й культуру і щиро поринули в них, але таких була меншість. Для переважної більшості українізація була пристосовництвом, умовністю, маскуванням. Ось один дрібний випадок, що в мініатюрі показує стан справ. В Академії Наук у Києві — здавалося б, у самому центрі української культури і твердині української мови — на першій сторінці багатотиражки «За радянську академію» (1931, ч. 9-11) надрукований заклик п'ятеро академіків вступати у соцзмагання. До тексту додані портрети й автографи підписаних. І текст, і імена під портретами складено українською мовою: Симінський, Е. Патон, Фомін, Плотников. Однак в автографах читаємо: Симинский, Е. Патон (російські форми), Фомин, Плотников (російське «восьмеричное» і замість українського!). Очевидно, первісний заклик був

складений російською мовою і лише для друку перебрався в українські шати (або академіки вважали безпечнішим підписатися по-російськи)

Не в одному промисловому центрі і таке «маскування під українське» зустрічало шалений опір. В Артемівську на Донбасі навіть у 1930 році 14,2% службовців (3.681 з 25.323) цілковито ігнорували вимогу українізації, а 796 осіб домоглися офіційного звільнення від неї. В індустріальних осередках Сталінської округи (нині Донецької області) з 92 початкових шкіл всього дві були українські, а вищих — жодної (Хвиля 1930, 10, 17). Як висловився один робітник: «Ми багато розмовляємо про українську мову, тепер вже час розмовляти українською мовою. Я раджу нашій профспілці перші робітничі збори провести українською мовою» (там таки, 51). Виходить, що до середини 1930 року (про цей рік мова) такого не було!

З наведеного видно, що по великих містах і промислових центрах українську мову здебільша використовували як димову завісу. Коли доходило до дійсно важливих справ, незмінно вживали російської. За таких обставин зневажливе ставлення до української мови було. Ширилися антиукраїнські жарти, на зразок добре відомого запитання: «Ви говорите серйозно чи по-українськи?»

Коротко кажучи, ледве чи якийсь примусовий адміністративний захід міг обернути масу російських і проросійських жителів міст за короткий час на українців. Ще менше ймовірно було це за політики «подвійного дна», яка, з одного боку, вимагала та заохочувала вживати української мови, а з другого — ставила під загрозу кожного, хто щиро захоплювався цим, та підривала розвиток української культури. Шумський влучив у суть справи, коли ще в листопаді 1926 року заявив, що «примусова українізація державного апарату — безглуздя» («Будівництво» 107), а Хвильовий змушує одну з дійових осіб у романі «Вальдшнепи», опублікованому 1927 року, сказати, що Україна «в сьогоднішньому вигляді з своїми ідіотичними українізаціями в соціаль-

них процесах... виконує тільки роллю тормоза» (Шевельов 1978, 14). Успіх українізації, якщо такий був, слід шукати в іншому. Хоч пасивне знання української мови не стало загальним, але його набули значно ширші кола, ніж доти. Ніяких статистичних даних про це, звичайно, немає, однак не підлягає жадному сумніву, що число людей, зацікавлених українською культурою, зросло поважно. Декотрі інтелігенти, що за інших умов трималися б російської культури, перейшли в українську. Прикладом може бути Іван Калянников, що став українським поетом Калянником (і був згодом ліквідований за «український націоналізм!»). Такі випадки слід визбирувати й описувати. В незвичайно складних, заплутаних, а не раз просто небезпечних обставинах творилися визначні твори літератури, мистецтва, науки. Сама літературна мова була нормалізована й піднесена на вищий рівень. Українська культура, зберігаючи народне коріння, жвавіше, ніж будь-коли, всотувала урбаністичні складники.

В добу українізації виходять численні посібники й підручники з української мови, що розходяться великими накладками. Складання й видання таких книжок набирає прибуткового характеру. За неповним переліком у Червінській й Дикого лише протягом 1925-28 рр. на Україні видано 60 підручників та посібників (рахуючи перевидання як окремі одиниці). Були це книжки, розраховані на різні ступені шкільної науки, на самоосвіту і т. п. Чимало з них витримало по кілька видань. Кількість підручників ще збільшилася в роках 1929-31, після публікації правил правопису (1929 р. Див. нижче). Серед авторів були визначні мовознавці: О. Курило, О. Синявський, М. Сулима та інші.

За роки 1925-28 надруковано також два українсько-російські словники і чотири російсько-українські, деякі з них перевидувалися по кілька разів. З українсько-російських словників найцікавішим і найважливішим було видання перегляненого й доповненого Грінченкового «Словаря української мови», над яким працювали С. Єфремов та А. Ніковський. (Вийшло три томи, А—Н, Київ 1927-28). Лишаючи

первісний текст Словника неторканим, редактори додали новий матеріал на основі мови двадцятого століття і ввели чимало позичених слів, до яких Грінченко мав велике застереження. Таким чином Словник мав об'єднати старе й нове. На жаль, видання не доведено до кінця, бо редакторів заарештовано в зв'язку з процесом СВУ.

Академічний «Російсько-український словник», перший том якого з'явився 1924 року, доведено до кінця літери П. Протягом 1927-33 років редакторами видання були А. Кримський (З—Н) та С. Єфремов (О—П). Спосіб редагування, порівнюючи з першим томом, набагато покращав, частково усунуто надмірне «народництво», і словник став репрезентативною, надійною і достатньо повною збіркою українських слів та ідіом. Основні поліпшення, за словами самих редакторів, заторкували «удосконалення в диференціації значень російських і українських слів, уточнення тлумачних пояснень, виразніше розмежування стилістичних відтінків у значенні українських слів і зворотів» (II, 1054).

Велику увагу приділено складанню термінологічних словників. Робота над ними зосередилася в ВУАН, де з 1921 року існував Інститут української наукової мови, що поділявся на п'ять відділів (природничий, технічний, сільськогосподарський, соціально-економічний і мистецький) і 33 секції (Полонська 1, 80). 1926 року Інститут zatrudнював 11 редакторів, 2 філологів, 3 науково-технічних працівників, 21 нештатного постійного працівника та 250 членів-співробітників; керівником Інституту був Г. Холодний («Звідолення» 1926 р., 14). Після процесу СВУ, на якому Холодного звинуватили в «термінологічному саботажі» й засудили, Інститут зліквідовано. На ділі він став з 1931 року частиною Інституту мовознавства. За 1926-1932 роки Інститут української мови і його наступник видав понад 27 термінологічних словників (Gregorovich [10 і далі] нараховує 27, але цей список неповний. В ньому, наприклад, немає «Російсько-українського словника військової термінології» С. і О. Якубських [1928], «Словника антропологічної термінології» А. Носова [1931],

«Російсько-українського словника правничної мови» за редакцією А. Кримського [1926] та ще деяких. «Славянское языкознание» [1, 252 і далі] згадує, що число термінологічних словників, виданих у той час на Україні, дорівнювало 49), а Інститут, крім того, мав договори на видання ще 34.

Фактично всі словники, що з'явилися протягом 1925-32 рр., були російсько-українськими або українсько-російськими. Єдиним винятком, здається, був «Німецько-український словник» І. Шаровольського (1929).

Приватна ініціатива в складанні термінологічних словників великою мірою занепала, праця тепер велася централізовано. У цьому виявилось те, що можливо було найважливішою рисою доби: стремління нормалізувати мову. В Академічному словнику воно відчувається головним чином у редакційних стилістичних заввагах до поданих слів. Термінологічні словники були, як правило, прескриптивні, хоча й мали в більшості підзаголовки «Проект». Терміни з них живцем переносилися в шкільні підручники та інші видання. За цим мусіли слідкувати редактори мови й коректори, про що сказано в декреті Раднаркому («Збірник узаконень», Відділ II, 31 грудня 1927 року, 183). Усна професійна мова з тих термінів засвоювала небагато, якщо взагалі їх засвоювала. Це був наслідок загального характеру українізації, про що згадувано раніше.

Далекосяжний і тривкий слід лишила праця над устійненням українського правопису. Старі «Найголовніші правила», видані Академією, були і недостатні, і спірні. Певні додатки зробили до них М. Грунський та Г. Сабалдир у своєму «Українському правописі» (1925), але потреба ґрунтового перегляду відчувалася гостро. 23 липня 1925 року Раднарком видає постанову про створення при Наркомосі Державної комісії для розробки правил правопису української мови. У Комісію увійшло (з пізнішими кооптаціями) 36 осіб, серед яких було десять співробітників Академії, десять чільних партійних діячів та інші. Формально першим головою Комісії був Шумський, нарком освіти, згодом його наступник М. Скрип-

ник, але фактично керував роботою Олекса Синявський, видатний мовознавець. Приймавши за основу «Найголовніші правила українського правопису» Всеукраїнської Академії Наук, затверджені Наркомосом УРСР 1921 року, Комісія мала скласти свій проєкт, що після загального обговорення мусів бути прийнятий спеціально скликаною конференцією, а відтак затверджений урядом. Комісія одностайно визнала, що перед нею стоїть питання, ширше за впорядкування самого правопису в вузькому значенні слова, що належить упорядкувати й морфологію (визначити закінчення відмінюваних слів), пунктуацію й деякі елементи ортоепії та наголосу (Синявський 94). Нормалізація мала відбуватися «на базі традиції й природи української мови», враховуючи її історію (там таки, 95 і далі). Опрацьований членами Комісії матеріал передано на редакцію А. Кримському, В. Ганцову й О. Синявському. Орфографічний словник доручено складати Г. Голоскевичеві. Остаточну загальну редакцію мав зробити О. Синявський.

В серпні 1926 року проєкт правопису надруковано, почалося широке публічне обговорення. Одержано понад 60 листів з заувагами й побажаннями (Синявський 98). Після дискусії Комісія скликала в Харкові правописну конференцію, розіславши особисті запрошення. Відкрилася конференція 25 травня 1927 р. і тривала до 6 червня. Серед присутніх були: 4 високі урядовці Наркомосу, 5 академіків, 28 університетських професорів лінгвістики й філології, 8 учителів, 7 журналістів і 6 письменників (Синявський 109). Брало участь також три представники з Західної України: К. Студинський, І. Свенціцький та В. Сімович.

Перед Конференцією стояло складне завдання погодити дві правописні традиції: центральнуукраїнську і західноукраїнську. У питанні, як передавати *l* та *g* у чужих словах (*л* чи *ль*, *г* чи *r*) Конференція згоди не дійшла. Остаточні вирішити цю справу доручено президії Конференції, у склад якої входили: М. Скрипник, А. Приходько (заступник наркома освіти), Кримський, Синявський та С. Пилипенко, письменник. По десятиох засіданнях і довгих дискусіях президія ухвалила

остаточний текст, підготований Синявським. На передавання європейських / та *g* запропоновано компромісне вирішення: слова грецького походження (або посередництва) слід передавати в українському письмі через *л* і *г*, слова з латини або інших європейських мов з середнім чи пом'якшеним / перед *a*, *o*, *u* і в кінці складу та *g* передавати *л* м'яким та *г*. 6 вересня 1928 року М. Скрипник підписав текст «Українського правопису», надавши йому обов'язковості. Після того, як правопис був надрукований 1929 року, всі школи й видавництва УРСР мусіли його дотримуватися. Новий «Український правопис» був книжкою на 103 сторінки, тоді як попередні короткі правила ВУАН уміщалися на 8-20 сторінках. Ще ніколи правопис і морфологія української мови не були впорядковані так точно й детально.

Понад трирічна робота Правописної комісії аж ніяк не була простою і легкою. З дискусії про те чи те орфографічне правило проступали дві відмінні культурні традиції, дві лінгвістичні школи. Поєднання їх у правописно-мовній компромісовій нормі не задовольняло ні одну, ні другу. Що гірше, нова норма не відповідала жадній традиції, жадній школі і запроваджувала деякі форми вимови й правопису, що ніде не вживалися. Тут не місце обговорювати всі спірні питання правопису, та й потреби в цьому немає. Для ілюстрації спинимось на двох правилах: як передавати чужомовне / та *g*. Назагал, як уже згадувалося, на Західній (підпольській) Україні іншомовні слова писали з *ль* і *г*, на Центрально-східній (підросійській) Україні — з *л* і *г*; і там і там були винятки. Синявський пояснює цю розбіжність впливами головне західноєвропейської або візантійської традиції. В більшості випадків, однак, це не так. Політично залежні (колоніальні) народи звичайно засвоюють основну масу чужих слів через посередництво панівної нації. Такою були поляки для Західної України, росіяни для Східної. Багато слів з західноєвропейських мов, що ввійшли у вжиток по цілій Україні з кінця XVI і протягом XVII ст., мали *ль* та *г*, завдяки польському посередництву; однак пізніше, під російським

впливом, ці слова засвоювалися поновно, тепер із *л* та *г*. І навпаки, деякі слова, знані ще в староукраїнській мові (до XV ст.) з *л* та *г* (на кінець XII і початок XIII ст. звук *г* зник був з української мови і в своїх, і в доти позичених словах), на Західній Україні під польським впливом набули *ль* та *г*.

Таким чином, з кількома винятками, всі чужі слова на центральньо-східних українських землях мали *л* чи *ль*, як у російській мові, а російське *g* послідовно передавалося через *г*; на Західній Україні всі чужі слова мали *ль* та *г* (для західного *g*). Вишукування інших джерел може задовольнити почуття власної гідності українців, але з історичного погляду воно безпредметове.

А втім, практичну вагу мало те, що для двох частин України, розділених політичним кордоном, вибір *л* чи *ль*, *г* чи *г* зумовлювався російським або польським впливом, і в кожній частині друга система була невідома в щоденному вжитку. Накидати невластиву вимову та ще і не всім, а тільки деяким чужим словам означало вдатися до нечуваного досі мовного експерименту. Не знати, чи такий експеримент вдався б у незалежній державі; з певністю можна твердити, що при двомовній інтелігенції і невисокому рівні освіти серед решти суспільних прошарків, коли частина мовців щойно проходила українізацію. — шанси на його успіх були невеликі. Іншими словами, не було соціально-політичних передумов, конечних для вдалого завершення експерименту. Правопис 1928-1929 років, дарма що старанно опрацьований видатними мовознавцями, був нереальний, приречений на невдачу. Від самого початку його прийняли вельми неприхильно, дотримувалися неохоче. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи й могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі.⁵⁹

59. В Білорусі проходив подібний процес і кінчився він так само: 14-21 листопада 1926 р. там відбулася Правописна конференція (на якій були присутні гості з Заходу); 1927 р. опубліковано звіт з роботи

Інакше виглядала справа з лексикою, де йшлося не про корінну зміну наявних мовних компонентів, а про *додаткові* лексичні одиниці. Галицькі елементи, що відігравали таку важливу роль в літературній мові до 1925 року, набрали тепер нової ваги. А Ніковський влучно характеризував становище: «Питання... про вплив „галичанщини“, колись таке живе і гостре в нашій пресі на Україні наддніпрянській, перепадає. Давніше справа стояла так, що через суто галицькі вислови читач української книжки міг опинитися в неприємних клопотах від крутих слів і словечок і кинутися українського читання. Тепер, коли єсть українська школа, українські інституції, багатіша преса та сила словників, галицький літературномовний набуток слід не тільки не відкидати, але й привітати та пускати на загальний вжиток як матеріял вироблений, дуже часто влучний та закрашений європейськими впливами» (Ніковський XV).

Подібні висловлення знайдемо і в інших тогочасних лексикографів, наприклад, З. Висоцького (1926), П. Горещького (1928), О. Курило (1928) (Wexler 153). Г. Холодний, директор Інституту української наукової мови, писав 1928 року: «Праці Верхратського намітили основну дорогу, що нею треба було йти надалі» («Вісник ІУНМ» 1).⁶⁰ В Академічний словник також включено багато галицьких слів і зворотів, декотрі з позначенням, що вони регіональні, декотрі без позначення, отже їх визнано нормальним складником літературної мови. Так головним відповідником до російського *завод* подано *виробня* без жадних поміток, хоч у дискусії про цей вибір є посилення на чотири старіші словники — Ом. Партицького, Ф. Піскунова, Є. Желехівського і В. Кміцикевича, — три з яких

Конференції; 1930 р. надруковано проєкт правопису; 1933 р. декретом Раднаркому цей правопис заборонено (Мауо 26).

60. Тут до речі навести як курйоз оцінку мови Верхратського, дану його студентом-галичанином. За його словами, Верхратський писав «такою важкою мовою», що його дисципліна була з усіх найтяжчою (Шах 36).

галицькі (Shevelov 1966, 119); для слова *завидовати* відповідних *позавидіти* позначено *гал.*

Нове ставлення до галицьких мовних елементів знаходить вияв у спробах налагодити зв'язки з західноукраїнськими мовознавцями. Одною з таких спроб було запрошення галицьких учених на Правосисну конференцію 1927 року. Другою — вибір чотирьох науковців з Галичини в дійсні члени ВУАН 1929 року. (На вимогу уряду їх виключено з членів Академії 1934 року. Полонська 1, 62; 2, 22). В перші роки роботи Інституту української наукової мови проєкти терміно-логічних словників звичайно посилали до Львова для перегляду й зауважень (Shevelov 1966, 119). В період українізації досить поважне число імігрантів з Галичини, що потрапили на схід в революційні 1917-20 роки чи навіть пізніше, брали активну участь у викладанні української мови (Shevelov 1966, 117).

Готовість увібрати галицькі елементи в літературну мову впливала з ширшого розуміння справи. Зіткнувшись з численними новими функціями мови, нормалізатори намагалися заповнити прогалини, використовуючи насамперед внутрішні мовні ресурси. Уважано за доцільне збагачувати літературну мову матеріалом різних діалектів; літературну мову розглядало як «єдину міжговіркову й надговіркову літературну українську мову» (Синявський 100). Саме це й зумовило «правосисний компроміс» між західними й центральнo-східними традиціями, про що говорилося вище. Проте, лексичні галицизми відрізнялися від матеріялу з інших діалектів. Вони входили в мову не безпосередньо з місцевих (переважно сільських) говірок, а як складники львівського койне, тобто були вже піднесені до урбаністичного і — хай і не завжди високого — літературного рівня. Словниковий склад інших діалектів ще зберігав первісну сільську незайманість, у кращому випадку набувши більшого розповсюдження через фолкльор.

Ці міркування не перешкоджали, однак, мовним законодавцям вишукувати діалектизми і вводити їх — бодай на

папері — в літературну мову. Раз-по-раз натрапляємо на згадки про діалектологічні експедиції, про збирання діалектного матеріалу, про використання його в загальних і термінологічних словниках. М. Гладкий писав 1928 року: «Звертаємо увагу наших співробітників... на потребу вивчати... український фолкльор і матеріали діалектологічних та етнографічних збірок» (подано в англійському перекладі у: Wexler 115). Про те саме говорила О. Курило 1925 року: «Українська народня думка, як вона виражена в мові, має в собі багато матеріалу до абстрагування, і це б для літературної мови слід використати; вона має в собі багато фразеологічних зворотів, що їх можна й у науковій мові прикласти замість кувати нові й штучні» (Курило 1942, 9). Отож, вирудаються експедиції в різні місцевості з вказівками збирати матеріал «насамперед від осіб, що, живучи по селах, зберегли досить чисту мову, осіб, що в своїй праці зв'язані з умовами й потребами села: рільників, гончарів, ковалів, слюсарів, тесель, ткачів, рибалок, мисливців, механіків тощо» (подано в англійському перекладі у: Wexler 116). Дані, зібрані діалектологічними експедиціями, записи, зроблені платними й неплатними співробітниками, і витяги з давніших записів, — лягли в основу багатющої картотеки Інституту української наукової мови.

При використанні наявного матеріалу, словам часто надавано нового значення. Так слова, семантично пов'язані з сільським життям — включаючи рільництво й ремісництво, — набували нового «індустріального» значення, як у випадку *виробні* (первісно «майстерня», згодом — «фабрика», «завод») чи *прогонича* (первісно — прут, яким замикали віконниці, згодом — відповідник до російського *болт* *взагані*) (Shevelov 1977, 255). Таке переосмислення слів — процес природний і звичайно відбувається в мові суспільства самоплинно, коли суспільство стає індустріальним. В даному разі його застосовано свідомо як засіб плянованого реформування мови.

Окрім використання слів з діалектною чи розмовною мови,

вдавалися і до словотвору — найчастіше з допомогою наростків — на основі вживаних морфем, наприклад: *деиз-ун*, *руш-іа*, *ви-мик-ач* і т. д. Деякі з таких слів, як от *деизун* і *вимикач*, ввійшли до розмовної мови (Shevelov 1977, 255 і далі), але більшість лишилася на сторінках термінологічних словників. Уживали й способу словоскладання слів: *скло-різ*, *вода-збір*, хоч розмірно не часто.

Відновлення архаїчних елементів, звичайний засіб розвитку мови в період національного відродження, широко практикований, скажімо, в Чехії, не було притаманне добі українізації. В науковій мові відновлення давніх термінів подибуємо незвичайно рідко; трохи частіше вживано цієї методи в судівництві; дапеко менше в військовій термінології, бо військову номенклатуру Козаччини XVII-XVIII ст., відновлену в роки Визвольних Змагань (1918-1921), назагал відкинено, залишивши хіба горстку слів (*солня*, *шанці* та ін. — Якубські під відповідними гаслами). На це склалося либонь дві причини: з одного боку, сильна народницька тенденція, що зформувалася ще в XIX сторіччі, а з другого, — бажання відмежуватися від дійсних чи уявних напрямків розвитку в добу Української Народньої Республіки та Гетьманату. А втім, у передньому слові до «Російсько-українського словника правничої мови» (Київ 1926) «редактори» (тобто А. Кримський) заявляють: «свідомо ми повводили в словник багато слів із давньої правничої української мови, щоб з'ясувати зв'язок сучасної мови з давньою, підвести під сучасну правничу мову історичний ґрунт і показати, яку силу слів із давньої правничої мови захоче сучасна мова України й як жорстоко помиляються ті, котрі обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, кованість, галичанізм тощо. Адже показується, що це ті самі слова, котрі іноді, здається, так ріжуть наше зросійщене вухо» (Кримський 1926, VIII). Пізніше, 1931 року, Скрипник гостро критикував цей словник. А справді у словнику з 67 тис. слів лише близько двох тисяч архаїчних, усі вони мають редакторську позначку *стар.* і жадне не подане як обов'язкове для вжитку (Кримський 1926, V).

Вся ця діяльність без сумніву мала за мету очистити українську мову від надмірного взорування на російську. Подібні процеси відбувалися в інших націях, що відроджувалися: чеська мова позбувалася германізмів, болгарська — турецьких впливів, румунська — слов'янізмів і т. д., одначе з тією, вирішальною, різницею, що болгари й румуни мали цілком незалежні держави, а чехи користалися культурною автономією в державі демократичній. Ні того, ні того Україна в той час не мала.

Усі чільні мовознавці погоджувалися, що треба використовувати внутрішні мовні ресурси, а передусім ресурси незіпсованої народної мови, але про те, як далеко слід йти в цьому напрямі, думки розбігалися. Можна говорити про дві основні тенденції.

Одна група вчених уважала, що досить заповнити мовні прогалини, куди дотепер звичайно потрапляли російські слова як своєрідні готові формули. Друга група пропонувала на додаток *замінити* елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на питоменно національні. Останніх можна назвати представниками етнографізму, перших — синтетизму (бо йшлося про синтезу народної й книжної традиції, кутірських та урбаністичних елементів. Див. Шевельов 1962, 314 і далі); або крайніми пуристами й поміркованими пуристами. Чільними представниками етнографічної школи були Кримський, Єв. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, а поза УРСР В. Сімович у ранніх працях та І. Огієнко. До поміркованих пуристів належали О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило в пізніших роботах та інші. Близько до них стояли В. Ганцов, А. Ніковський⁶¹ і ще дехто. Крайні пуристи були

61 «Аж тільки тепер, коли українській мові виставляють свої вимоги держава, урядовий апарат, канцелярське листування, професійні й технічні групи, наука і школа, наша мова разом із пишним квантитативним ростом може зазнати тяжкого знекровлення, відірвання на порожні, зрештою, високості рутини й ілюзорної технічної вдосконаленості» (Ніковський 11).

сильніші в Києві, помірковані — в Харкові. «Норми української літературної мови» О. Синявського хоч і видані в Києві (1931), але написані в Харкові: з Харкова вийшла ініціатива двох колективно написаних і зредагованих Л. Булаховським детальних оглядів нової української літературної мови: «Загальний курс української мови для вчителів-заочників» (1929) і «Підвищений курс української мови» (1931). Ці три праці були великим осягом в описі літературної мови того часу. Для зручності про два напрями в мовознавстві можна говорити як про харківську й київську школи.

Впливи київської (пуристичної) школи сильно позначилися на багатьох термінологічних словниках, в яких пропонувано замінити *екватор* на *рівник*, *паралельний* на *рівнобіжний*, *конус* на *стіжок*, *сектор* на *вигинок*, *штемпель* на *притичку*, *курсив* на *письмівку* і т. д. Мовознавці цієї школи приділяли пильну увагу також синтаксисі. І тут вони вбачали основне в наближенні літературної мови до розмовної, в очищенні її від сліпо перейнятих російських синтаксичних форм. Пуристи відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважалися невластивими українській мові. Кримський заходив так далеко, що навіть слово *зміст* у публікаціях ВУАН замінив на *де що є*. Такий спрощений підхід набирає мало що не гумористичних рис у «Зразках простого слова» (Київ 1929) Олександра Синявського (не плутати з Олексієм Синявським!). Взагалі іменникові конструкції рекомендовано заступати дієслівними.

Мовознавці харківської школи не були такими категоричними. Вони не відкидали конструкції, засновані на європейській традиції й практиці, хоч і вважали бажаним частіше, ніж досі, вдаватися до форм «своїх». Помірковані пуристи чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх під увагу. В синтаксисі помірковані боронили, як і в

лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими. (В лексикографії цей підхід добре ілюструє «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка — 1926).

Цікаво, що етнографічна школа майже не мала послідовників серед письменників. З'явилося кілька творів, писаних місцевими говірками, наприклад, А. Головка й К. Гордієнка, але тут це був радше засіб стилізації, оскільки розповідь велася від першої особи. Потяг до урбаністичної мови виразно переважав. Письменників цього напрямку можна поділити на дві групи: одні плекали вишукану «європеїзовану» мову (напр., М. Зеров, М. Рильський), другі кохалися в міській розмовній мові, що дозволяла на вільне добирання засобів, включно з домішкою русизмів (напр., М. Хвильовий, М. Семенко). Між мовознавством і письменниками зяяла безодня. Показово, що М. Гладкий присвятив окрему книжку критиці — не раз дуже різкій — мови сучасних письменників («Мова сучасного українського письменства», Київ 1930. Спершу друковано в «Житті й революції» 1928, 11-12, і 1929, 1-6). Письменники зустріли книжку вороже. Не так гостро, але в суті речі з тих самих позицій критикує мову Хвильового М. Сулима (1925). Сулима систематично пропонує, «що-найсвоєрідніші, найкардинальніші особливості української народньо-масової фразеології» в протиставленні до «зросійщености великих міст, донецьких заводів, колоній, бараків, санаторійних зон, відповідальних спеців...» (263 і далі) і до «сучасної інтелігентської балачки, письменницької, наукової, газетної та ін. городянської мови» (283).

Незгода між письменниками й мовознавцями (принаймні представниками етнографічної школи) була симптоматична. Вона вказувала, що «ідеальна» літературна мова, як її уявляли вчені, є поняттям абстрактним. Щоб вона перемогла, треба було б — в найкращому випадку — довгих років, а на той час це була утопія (як був утопією правопис, що вимагав переучувати всі іншомовні слова). У взаємодії того, що існувало, і того, що

мусіло б існувати, при обопільних поступках і здобутках поволі витворився б компроміс. Якби українізація протрималася довше, ймовірно, так би й сталося. Але українізація не протрималася. З 1931 року вона втрачає на силі й розмаху: 1933 року її фактично припиняють, про що мова в наступному розділі.

Сказане аж ніяк не означає, що праця українських мовознавців того періоду пішла цілковито намарне. Вперше за свою історію українську мову нормалізовано, вперше нормалізація відбулася на наукових підставах. Багато усталеного мало зійти нанівець, уневажнитися; багато перетривало всі драматичні події наступних років, коли в суті речі всіх мовознавців доби українізації змушено мовчати, а переважну кількість просто знищено.

Те саме стосується до українізації в цілому. Не зважаючи на штучність, необґрунтованість, внутрішні суперечності, трагікомічні надужиття та зигзаги, вона ще раз довела, що українська мова є мовою літературною, а не просто сумою діалектів, поширила знання цієї мови серед різних шарів населення і допомогла зберегти її в наступний період обмежень та переспідувань.

7. Між роками 1933 і 1941: Україна за Постишева і Хрущова

Сповільнена українізація швидко зовсім зникає по приїзді на Україну Сталінового відпоручника Павла Постишева десь відразу після 24 січня 1933 року. Росіянин Постишев відіграв помітну роль в партійному житті України 1923-1930 років, належавши до противників українізації. Можливо, саме з огляду на опозицію до нього українських комуністів (Скрипник?) його 1930 року відкликали до Москви. Тепер він тріумфально повернувся, щоб виконати те, що, мабуть, було його власним бажанням, а тепер і офіційним дорученням — розгромити своїх ідеологічних (і особистих) противників, приборкати українців і в партії, і як націю. З ним приїхав нещодавно усунений з посту голови ДПУ Всеволод Балицький, а також прибуло близько трьох тисяч партійних працівників з Росії, що мали завдання викоренити будь-які вияви спротиву на Україні (Майстренко 147). Призначений першим секретарем Харківського обкому партії і другим — не першим — секретарем ЦК КП(б)У, Постишев, однак, мав необмежену владу на Україні і міг давати накази кожному, навіть генеральному секретареві ЦК Косіорові. Теоретичні підстави діяльності Постишева з'ясовано через рік, коли Сталін проголосив на XVII з'їзді ВКП(б), що на даному етапі основною небезпекою є «місцевий націоналізм», тобто на Україні український. Дотримуючися такої партійної лінії, Постишев залишався необмеженим диктатором України до 1937 року.

На розгром українізації склалися внутрішні й зовнішні причини. Всупереч численним заявам її діячів, що українізація не мала на меті заспокоїти селянство, вона була замислена саме так. На 1933 рік потреба в цьому зникла. Від 1929 року, коли оголошено політику примусової колективізації, Сталін провадив неоголошену війну з селом. У роках 1930-1931 колективізація була фактично завершена, а куркулі «ліквідовані як класа», що вкупі з непомірними хлібозаготівлями, призвело до «малого» голоду 1932 року. Великий штучно створений голод 1933 року, забравши кілька мільйонів жертв, остаточно зламав хребет українського села і поставив селянство навколішки (Одне з головних завдань Постишева на Україні, блискуче доконане). Після 1931 року не було жiadної потреби надто зважати на українське село.

Щодо зовнішньої політики, то надії на встановлення «всесвітнього комунізму» з центром у Москві (як наслідку колоніальних визвольних рухів) не справдилися. А саме вони свого часу зродили політику коренізації, частиною якої була українізація. Натомість, над Європою нависла реальна загроза великої війни. У Німеччині міцнів нацизм. 30 січня 1933 року — того самого тижня, коли Постишев прибув на Україну — нацисти опанували уряд. Головним тереном майбутньої війни мусіла стати Україна, а тому її слід було жорстоко упокорити, перетворити на провінцію Росії. Це було друге завдання Постишева.

Формально політика українізації ніколи не була скасована. Ані Постишев, ані хтось інший з партійної чи урядової верхівки цього не зробили. В резолюції на звіт ЦК на XII з'їзді КП(б)У, що відбувся в січні 1934 року, побіжно згадано про потребу «розгорнути дальше проведення більшовицької українізації» («Резолюції» 559). Завдання полягало, мовляв, лише в тому, щоб безжалісно виправити відхилення від «правильної лінії», спричинені «буржуазними націоналістами» та «іхніми агентами», включно зі Скрипником як головним винуватцем. Відтепер українська культура та її невід'ємна складова частина українська мова повинні були суворо

дотримуватися гасла «національна формою, соціалістична змістом», який би сенс не вкладався в цю закливальну формулу. Гасло належало Сталінові. Він зформулював його ще 1925 року, але щойно на XVI з'їзді ВКП(б) в 1930 році воно набирає повної сили і відтоді активно впроваджується в життя (Luckyj 177, Сталін 367). У виступах партійних діячів доби Постишева далі надibuємо згадки про успіхи (або потребу) українізації. Так, М. Попов у листопаді 1933 р. підкреслює тяглість партійної лінії в цьому питанні; одна з резолюцій XII з'їзду КП(б)У в січні 1934 року радить «найшвидший розвиток національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації й колективізації», і навіть у травні 1937 року XIII з'їзд КП(б)У засуджує «недостатню українізацію партійних, радянських і особливо профспілкових та комсомольських організацій» (Костюк 1960, 73, 75, 125).

Кілька жестів у цьому напрямі зробив і сам Постишев: споруджено пам'ятники Шевченкові у Харкові (1933-1935, поет під охороною колгоспника, робітника, комсомольця й червоногвардійця) та Києві (1935-1939); перенесено столицю України до Києва (1934); і, найважливіше, призначено кілька відомих українців на провідні державні — але не партійні! — посади: В. Затонського на комісара народної освіти, А. Хвилю на його заступника і П. Любченка на голову Раднаркому. Два останні — колишні боротьбісти. Хоч по містах стало виходити кілька російських часописів, та офіційні органи ЦК — газета «Комуніст» і журнал «Більшовик України» — лишалися українськомовними. Створено російські театри, але не замість українських, а побічно. Опера лишалася українською.

Однак на ділі розгортання українізації цілковито зламано. Хоча б тому, що всі її провідні кадри в Наркомосі й на курсах українізації були в'язані або заслані в табори, або розстріляні, а надхненник цілого процесу М. Скрипник перед лицем повного розгрому всього, що він зробив, та власної неминучої загибелі 7 липня 1933 року покінчив життя самогубством.

Згубні наслідки політики Постишева виявилися, отож, не в забороні української мови чи формальному припиненні українізації, а в майже тотальному розгромі українських кадрів. У погодженні з гаслом про культуру, національну тільки формою, кожного, хто плекав традиції українського минулого, змушували замовкнути або нищити. Терор досяг нечуваних розмірів. Десятки тисяч безпідставно обвинувачених опинилися у в'язницях. Кинуті в нестерпні умови, піддані тортурам, вони «зізнавалися» до участі в підпільних шкідницьких «організаціях», які в дійсності ніколи не існували, які ніколи прилюдно не суджено і про які лише побіжно згадували в своїх виступах Постишев, Косіор та інші. На підставі цих натяків Костюк (1960, 85-108) реконструював п'ятнадцять ілюзорних організацій, що з них декотрі буцім то нараховували тисячі членів. Час від часу преса повідомляла про виконання вироків над реальними людьми, членами фіктивних організацій, особливо після убивства С. Кірова 1 грудня 1934 року в Ленінграді (убивство не мало, звичайно, ніякого зв'язку з Україною). Але в більшості випадків про виконання вироків мовчали. Арешти й розстріли охопили рішуче всі прошарки української інтелігенції: інженерів і священиків, акторів і кооператорів, агрономів і письменників і т. д. і т. д. Деякі групи вигублено майже дощенту. Така доля спіткала духівництво УАПЦ, кобзарів і лірників (середина тридцятих років, точної дати не подано. Шостакович 214 і далі), викладачів ВУАМЛІНу (Всеукраїнської асоціації Марко-ленінських інститутів. Як наслідок установу закрито 1936 року), істориків, що належали до школи М. Яворського (1933), художників-членів АРМУ (Асоціація революційного мистецтва України), співробітників не одного інституту ВУАН і багато інших. Ліквідація 1936 року таких інститутів Академії Наук як Інститут шевченкознавства, Інститут єврейської пролетарської культури та Інститут польської пролетарської культури теж, імовірно, була викликана арештами геть усіх або трохи не всіх співробітників. Інші групи інтелігенції

постраждали розмірно менше, проте число жертв у кожній з них було високе.

Щодо партійців, то арештом звичайно завершувалося прилюдне викриття в процесі чистки, яка шаленіла в 1933–1934 рр. і наслідком якої викинено з партії 23% членів: 27.500 осіб (Костюк 1960, 61), що з них 2 750 посідали провідні становища («Нариси» 411).

Втрата інтелігенції відчувалася ще гостріше, бо придушене й здезятковане село не було в стані виконати їй зміну.

Не оминули чистки теж періодичні видання (так «Літопис революції» припинив виходити 1933 р., «Історик-більшовик» закрито в першій половині тридцятих років, «Нову [пізніше «Соціалістичну] громаду» — 1933 р., «Життя і революція» — 1933 р., «Червоний шлях» — 1936 р. і т. д.), театри (в жовтні 1933 р. розгромлено «Березіль»), кіно (1933 р. Довженка переведено з України в Москву, що потягло за собою відповідні наслідки).

Потрапляють під удар усі, окрім росіян, національні меншини на Україні: Болгарські, єврейські, молдавські, німецькі, грецькі й польські адміністративні одиниці ліквідуються, якщо не повністю, то частково. Те саме стосується до національних шкіл та преси (Костюк 1960, 94).⁶²

Білі плями, спричинені терором у лавах української інтелігенції, як правило, так і лишалися. Прогалини в

62. На початку 1927 р. на Україні існував 21 національний район: 9 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський, 1 єврейський; пляновано створити ще 6 грецьких, 3 німецькі, 2 єврейські та кілька російських. Правдоподібно, більшість із них створено в роках 1927–1931 («Итоги работы», ст. 23). В кожному районі працювали національні школи. Жадна не втрималася до 1940-их років. По Другій світовій війні офіційні й напівофіційні джерела згадують лише польські, молдавські й угорські школи, тобто школи «нових-національних меншин, що потрапили в склад Радянського Союзу з кінцем війни (див., напр., Білодід 8). З цього напрошується висновок, що шкіл інших національних груп немає. (Сказане не стосується до російських шкіл. Росіяни тепер не вважаються за національну меншину).

партійному та державному апаратах заповнювано. Як уже згадувалося, разом з Постишевим до Харкова прибуло з Москви близько трьох тисяч партійних працівників. У листопаді 1933 року Постишев говорив про 1,340 «товаришів», щойно призначених на керівні посади в районах, про 237 нових секретарів райкомів (всього райкомів на той час було 525), але не згадує про їхню національність. Дуже ймовірно, що серед новопризначених більшість були росіяни. При машино-тракторних станціях (МТС) та радгоспах засновано «політичні відділи» «з допомогою Всесоюзної комуністичної партії, що прислала 4.500 партійців» (Костюк 1960, 28; «Нариси» 402). Немає жадного сумніву, що величезна більшість присланих мусіли бути росіянами. Мабуть так само виглядала справа і в індустрії, зокрема на Донбасі, з новоствореною (червень 1933) посадою «партійних організаторів» («Нариси» 399 і далі).

В добу Постишева на Україні — правда, не з його ініціативи — відбувався процес незвичайної ваги: централізація адміністративних установ Радянського Союзу. Грубо порушуючи конституції СРСР і його складових республік, різні республіканські наркомати один за одним замінені всесоюзними або мішаними наркоматами, зосередженими в Москві. Досить нагадати, що при створенні СРСР було всього п'ять всесоюзних наркоматів, а на 1935 рік число їх зросло до 12 (Садовський 103). Нова Конституція Української РСР, прийнята в січні 1937 року, вираховує лише вісім республіканських наркоматів, таких як: автотранспорту, житлобудівництва, комунального господарства, деревообробної промисловости, місцевого палива, освіти (з компетенції якого були випучені вища освіта, мистецтво й культура) та соціального забезпечення («Конституції» 79). Це означало, що «уряд» УРСР зведено в правах і обов'язках на рівень муніципального управління. Нові закони й укази про суто українські справи складалися в Москві і звідти впроваджувалися, отже, початково визнані конституційні права, цілковито нехтувано. Таким був, наприклад, закон про утворення на Україні шістьох нових районів (ч 19, 1935. Садовський 98), про підвищення

видобутку вугілля на Донбасі (з 31 березня 1940 р.: «Нариси» 443), щорічні директиви про розмір засівної площі під різними культурами і безліч інших. Тільки за один 1935 рік Садовський (98) нарахував 526 подібних законів. Сама Конституція мала параграф 16, де сказано: «Закони СРСР обов'язкові на території УРСР». Такий пункт дозволяв необмежено втручатися у внутрішні справи України.

Все це разом, а зокрема антиукраїнський терор, виправданий фразою Сталіна про «місцевий націоналізм» як головну небезпеку (для самого існування Радянського Союзу) та безоглядна централізація влади не могла не вплинути на статус і на вживання української мови. У великих і середніх міських центрах українську мову тепер було чути тільки на спеціальних офіційних церемоніях. Осяги українізації, якими б малими вони не були, в царині запровадження української мови як засобу щоденного спілкування по містах зведено нанівець. Російська мова знов повністю перейняла на себе цю функцію. Навіть у стінах Академії Наук розмови тепер велися звичайно по-російськи (Полонська 2, 37). На додаток, офіційні дані показують, що відсоток українців в Академії на 1937 рік упав до 51,9. Зміна назв Академії наче відбиває цю еволюцію: до 1935 року Академія була Всеукраїнською, потім Українською, а з 1936 року — Академією УРСР.

Пряма підпорядкованість державного апарату Москві негайно потягла за собою перехід урядового діловодства на російську мову.

На позір, однак, українська мова ще виглядала панівною. Відсотково українські школи, органи преси, театри, видавництва і т. п. переважали над російськими, хоч число останніх і зросло.

На статусі української мови терор доби Постишева-Балицького відбивався ще й побічно. Осяги української культури в ділянках літератури, театру, кіна і т. д. допомагали б зберегти українську літературну мову. Але переслідування мистців — письменників, режисерів, артистів, композиторів, — підтинали таку можливість. Як правило, жертвою падали

найталановитіші. Творця новітнього українського театру Леся Курбаса заарештовано й знищено. Подібна доля спіткала й чимало видатних акторів. Чільного кінорежисера Ол. Довженка змушено покинути Україну. Миколу Хвильового, можливо найвидатнішого українського прозаїка того часу, доведено до самогубства. Сотні талановитих письменників, здатних бачити світ по-своєму і експериментувати, — серед них високообдарованого романіста Вал. Підмогильного та провідного драматурга Миколу Куліша, — розстріляно. Інших заслано, і вони ніколи не вернулися. Малоталановиті кар'єристи, як правило, вціліли; решта тих, що лишилися живими, мусли до них достосовуватися. Загнані у тісні рамки «соціалістичного реалізму» й політичних кампаній, література й мистецтво скотилися на такий низький рівень, що нікого не могли привабити. Цікаві твори з'являлися дуже рідко, вони були винятками (наприклад, «Вершники» Юрія Яновського 1935 р.). Такий стан — прикметна риса всіх радянських літератур того часу,⁶³ але людські втрати української літератури розмірно були вищі, ніж, скажімо, російської. Однак ще більше важило те, що українська література втратила притягальну силу. Навіть дореволюційна, класична література й мистецтво зазнали чистки. На одні твори накладено заборону, інші просто не перевидавалися.

1937 року Постишевська ера раптом скінчилася. Десь 17-19 березня без будь-яких пояснень Постишева нагло відкликано до Росії. Там його незабаром заарештовують, і слід по ньому зникає. Те саме чекало на Балицького. Можливо, однією з причин, що спонукали Сталіна до розправи, могло бути неприховане намагання Постишева здобути особисту популярність на Україні. Цього було б досить, щоб збудити в Сталіна підозру. Проте, ця причина,

63. Постановою ЦК РКП(б) з 23 квітня 1932 р. всі добровільні літературні організації розпущено, а письменників зведено на становище державних урядовців під орудою централізованої Спілки письменників.

коли так справді було, не важить для даної розвідки. Другою причиною могло бути загострення міжнародної ситуації. 1936 року Німеччина односторонньою військовою дією повертає собі Надраїня; заносилося на дальші воєнні дії. Знову виринуло питання про долю України в майбутній війні. Москва відчувала потребу нової пацифікації країни. Можна припустити, що Сталін мав на думці відібрати в Україні державний статус, яким би фіктивним він не був. Постишев не вкладався в таку схему.

Якщо це припущення правильне, то Косіор, що позірно знову став першою особою в КП(б)У, хибно витлумачив причини усунення Постишева. XIII з'їзд КП(б)У, скликаний 27 травня 1937 року, у своїх резолюціях наново підносить питання українізації. Не називаючи ймення Постишева, з'їзд звинувачує його «в недостатній українізації партійних, радянських і, особливо профспілкових і комсомольських організацій, в недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарчу і профспілкову роботу» (Цитоване з: Костюк 1983, 88). Це твердження виглядатиме ще знаменніше, коли пригадати, що в Конституції 1937 року взагалі немає згадки про мову на Україні, окрім такого речення: «громадяни УРСР мають право на освіту. Це право забезпечується... навчанням у школах рідною мовою» («Конституції» 122, 75). Як відомо, в українській мові слово *школа* найчастіше вживається на означення початкової школи).

Реакція Кремлю й описані нижче події не розголошувалися, певною мірою вони відтворені згодом. В числі з 9 липня «Правда» заатакувала ЦК КП(б)У. У серпні до Києва прислано спеціальну комісію з трьох осіб — В. Молотов, М. Єжов, М. Хрущов; скликано пленарну сесію ЦК. За непотвердженою інформацією Авторханова «одночасно до Києва прибуло кілька поїздів „спеціальних військ“ НКВД з Москви» (Костюк 1960, 127). Є підстави припустити, що комісія з Москви висловила недовір'я ЦК КП(б)У та урядові УРСР. Далі події

розгорталися так (здогади про боротьбу між комісією й ЦК оминаємо) 30 серпня 1937 року П. Любченко, голова Раднаркому УРСР, вчинив самогубство; в наступні дні заарештовано двох Косіорових: помічників, М. Попова й М. Хатаєвича, а самого Косіора відкликано в Москву, де він зник. Решту членів Політбюро, всіх членів Оргбюро та Контрольної комісії, сто із ста двох членів та кандидатів у члени ЦК, повний склад українського уряду, включно з комісаром освіти Затонським і його заступником Хвилею, численних відповідальних працівників обласного й місцевого урядування — фізично знищено. Державний апарат був цілковито зруйнований. Немає сумніву, що відбувся справжній переворот. Протягом наступних п'ятьох місяців нікого ані вибирали, ані призначали на вакантні місця. Цей разючий факт змушує думати, що саме легальне існування УРСР було під загрозою. Тим часом на Україні хазяйнувало кілька російських «товаришів» без визначених офіційних посад, такі собі Старигін, Лемков, Смірнов, Лютавін, Шніпеловой, Телешов (перелічені в: Костюк 1960, 131).

Нарешті, очевидно, непевність і вагання скінчилися, перемогло рішення формально зберегти Українську Республіку. 28 січня 1938 року оголошено, що М. Хрущова, росіянина, «обрано» на першого секретаря ЦК, а М. Бурмістенка, теж росіянина, на другого; 22 лютого повідомлено про нового голову Раднаркому Д. Коротченка; наркомом освіти став Гр. Хоменко, політичне ніщо, про якого педве чи хтось чув до того — і після того. «Реорганізація» скінчилася, коли на XIV з'їзді КП(б)У — у червні 1938 року — вибрано новий ЦК.

Не тяжко уявити, як впливали ці події, непевність самого існування України, на становище української мови в містах, на її активне вживання. Терор 1937-1938 років був набагато страшнішим, ніж терор попередніх років 1933-1934. Цілковита непевність та розгубленість, що йшли поруч із терором, діяли як могутній додатковий фактор. Якщо могли ще бути сумніви щодо нового політичного напрямку, два заходи виявили

політику Хрушова ще до його «обрання». 1 січня 1938 року орган ЦК КП(б)У, щоденна газета «Комуніст», що виходила українською мовою з 1926 р., одержав молодшу посестру — російськомовну «Советскую Украину». Це було рівнозначне тому, що партія визнала на радянській Україні російську мову рівноправною з українською. Якщо шукати якоїсь специфічної події, що могла б свідчити про кінець українізації, то саме цей захід і дата вповні відповідні. Вона приблизно збігається з датою ліквідації в партії українських елементів старого гарту колишніх боротьбістів, включно з П. Любченком та А. Хвилюю, і ще дореволюційних українців-більшовиків, разом із В. Затонським та Гр. Петровським. (Останній вижив, але в Росії і на більше, ніж скромній посаді)

Далекосяжні практичні наслідки ховав у собі другий захід, постанова Раднаркому з 20 квітня 1938 року про обов'язкове викладання російської мови у всіх неросійських школах, починаючи з другої класи: від чотирьох до п'яти годин тижнево мали бути виділені на цей предмет (Майстеренко 160). Досі навчання російської мови починалося з третьої класи і відбувалося по дві-чотири години тижнево (Сірополко 48). У червні 1938 року XIV з'їзд КП(б)У наголосив: «...необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх і середніх школах, а також у вузах». У світлі, мовляв, загрози «відрив[у] радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік» («Резолюції» 601 і далі).⁶⁴

Старі пропагандивні гасла або достосовано до нової лінії, або замінено на інші. Деякі з них приходили безпосередньо з Москви, інші — через Київ. Так у Постишевську еру було поширене гасло, що закликало не допускати до виникнення штучних бар'єрів між українською й російською націями й

64. Часто цитована фраза Хрушова — «Тепер всі вчитимуть російську мову» («Правда» з 16 червня 1938 р.) — двозначна: неясно, чи він мав на увазі нову політику, чи взагалі користь із знання мови якою, мовляв, писали Ленін і Сталін.

культурами. Тепер безнастанно повторювали, що Україна є невід'ємною частиною Радянського Союзу, що дружба радянських народів вічна і що велика російська культура благотворно впливає на всі інші (Костюк 1960, 140; «Нариси» 428). Такий підхід перенесено й на історію. Правда, основне положення про те, що українська нація (так само, як і білоруська) виникла щойно після татарської навали XIII століття, а до того існувала єдина і неподільна «староруська народність», спільний предок українців, білорусів і росіян, остаточно сформульовано пізніше, аж по Другій світовій війні. Але ще в серпні 1931 року від радянських істориків вимагали, щоб вони створили «такий підручник історії СРСР, де бі історія Великої Росії не відривалася від історії інших народів СРСР» (И. Сталин, А. Жданов, С. Киров, «Замечания по поводу конспекта учебника по истории СССР» — «К изучению» 24). На ділі це означало скасування історії України (як і інших неросійських народів) і підміни її «історією СРСР», іншими словами, Росії. Такий принцип послідовно проведено в «Истории СССР, краткий курс» (перше видання 1937) під редакцією А. Шестакова, книжці, яка стала обов'язковим підручником історії по всьому Союзу. Ця новостворена «історія СРСР», що сягала, ні більш, ні менш, як півміліонна років у глибину, витиснула, особливо по школах, історію України. В концепції Сталіна-Шестакова прозирала теза, що українські культура й мова не мають глибокого історичного коріння, що вони виникли випадково як наслідок татарської навали і що вони приречені на загиб.

За передвоєнної диктатури Постишева, а згодом Хрушова практична мовна політика в освіті й видавничій справі зазнала істотних змін.

В ділянці освіти починається деукраїнізація чимраз більшого числа шкіл по великих містах та промислових центрах. За Затонського школи ставали двомовними, а пізніше одномовними російськими. Хоч про це є чимало свідчень, але ілюструвати процес статистичними даними, на жаль, неможливо, бо від цього часу відомості про число

українських та російських шкіл не публікуються (див., напр., гасло про освіту в «Українській радянській енциклопедії» т. 17, 412), а те, що коли-не-коли прослизало в пресу, настільки розрізнене і уривчасте, що немає змоги його перевірити. Наприклад, Хрушов у своїй доповіді на XIV з'їзді КП(б)У твердить, що в республіці працює 17.736 українських шкіл, в яких навчається 4.319 тисяч учнів («Правда» з 16 червня 1938 р.). Напівофіційне видання Академії Наук УРСР («Радянська Україна за 20 років», Київ 1937, ст. 98) додає, що українські школи складають 82,8% усіх шкіл. Цифри викликають недовіру. Навіть 1930 року, в період найбільшого розмаху українізації, число українських шкіл — як уже згадувалося — було 16.162, що складало 77%! Засекреченість даних про мову викладання (те саме стосується й до інших ділянок культури: театру, кіна, радіо, виступів партійних та державних діячів і т. д.) вказує, що деукраїнізація освіти провадилася нишком і дуже поступово, а проте, додаймо, вповні послідовно і безоглядно. У вищих навчальних закладах перехід на російську мову прискорився після створення 1936 року союзно-республіканського комітету в справах вищої освіти (з 1946 року — Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти), якому стали підлягати відповідні установи.

Статистичних даних про пожвавлення діяльності російських театрів на Україні теж немає. Однак, якщо 1933 р. відкрито «сорок нових театрів» («Нариси» 407), то можна з певністю припустити, що з них більшість — коли не всі — були російські.

Книжкова продукція за Постишева й Хрушова йде на спад. 1930 року українською мовою видано 6.394 назви, 1933 р. — 3.472; 1936 р. — 3.232; 1937 р. — 2.566; 1938 р. — 2.159; 1939 р. — 1.895 (ЕУ 1. 977). Це складало відповідно 79, 69, 59, 59, 52 і 43 відсотки загального числа назв книжок, виданих усіма мовами. Знов таки не буде надто ризикованим твердити, що основна маса неукраїнських книжок з'явилася російською мовою. На додаток, ще й російські книжки, друковані в Росії,

довозилися на Україну вільно й необмежено. Головною причиною відносного зменшення числа українських видань була, звичайно, політика уряду. Зниження абсолютних чисел пояснити важче. Тут, очевидно, відіграла роль і відразу читача до творів, перейнятих офіційною пропагандою, та ще, як правило, й низького художнього рівня, і помітне зменшення самих читачів внаслідок розгрому інтелігенції та освіченіших кіл селянства.

За Постишева число російських газет почало зростати. За Хрушова вже кожна область мала російську газету поряд української («Нариси» 127). Якщо 1933 року вага російських газет становила 10,1%, то на 1940 рік вона досягає 22,2% (ЕУ 1, 993). Окрім того, велика кількість російських газет довозилася з-поза України, а деякі з них навіть друковано спеціальним виданням на Україні (напр., «Правду»). В багатьох випадках знову виринає доукраїнізаційний двоподіл село—місто, існування якого, підмічене Д. Лебедем, так палко заперечували в Скрипникові часи. Інколи він проглядав навіть у назвах газет: «Соціалістична Харківщина» і «Харьковский рабочий» у Харкові, «Чорноморська комуна» і «Знамя коммунизма» в Одесі і т. д.

Всі згадані явища відбивали, з одного боку, політичний курс, спрямований на поступове підривання ролі української мови в житті країни, а з другого, певні настрої серед частини населення, що говорила по-українському: люди вважали непрактичним триматися мови, комунікативні функції якої дедалі вужчали, соціальний престиж якої невпинно падав. За цих обставин дивує не те, що українська мова змушена була відступати, а те, що вона розмірно цупко трималася. Можливо, саме тут слід шукати пояснення, чому деукраїнізаційні заходи стосовано так обережно й поволі, а русифікаційні — то й зовсім таємно. Навіть лютий терор проти української інтелігенції провадився тихцем. За винятком перших місяців Постишевської ери, про нього або зовсім не згадували, або згадували тільки побіжно. На це, безперечно, мусіло впливати

також небажання збудити відгомін за межами Радянського Союзу. В кожному разі головною метою Скрипникової політики — щоб нові робітники з селян, потрапивши в українські міста, зберегли свою мову — зведено нанівець. Прибулі з сіл опинялися в російськомовному оточенні, де їхня мова не була в пошані й виконувала лише найпростіші комунікаційні функції. Вони були приречені на денационалізацію. Ще більшою мірою це стосувалося до тих, хто піднісся на вищій щабель соціальної драбини: техніків, адміністраторів, пропагандистів. Повернувся давній ненормальний стан: українською мовою говорило лише село та інтелігенція гуманітарного профілю.

Політичний курс тридцятих років сильно вплинув і на внутрішній розвиток української мови. Ніколи досі мова не зазнавала такої суворої регламентації. Великою мірою це був прояв загальної для всіх ділянок життя тенденції того часу до централізації й однотипності; частково відіграли роль настанови років українізації, коли впроваджувано сувору упорядкованість правопису (в широкому розумінні, включаючи морфологію й орфографію), термінології, синтаксису й лексики. Це тенденція нормалізаторів української мови Скрипникової доби, але тепер їхні засади обернено проти них самих.

На процесі «Спільки визволення України» С. Єфремов, коли йому закинули «шкідництво на мовному фронті», слушно відповів: «Я гадаю, що взагалі шкідництво таке просто фактично неможливе через те, що коли шкідник затоплює шахту, він своєї візитної карточки не залишає, а тут, як чоловік складає словника, він ставить своє ім'я. ... Кожний, хто пише, хоче, щоб його читали якомога найширші кола. На мою думку, тут неможливе шкідництво» (Цит. з Смоль-Стоцький 102 і далі). Не зважаючи на це, обвинувачення мовників двадцятих років в шкідництві повторювано до відрази.

Кампанія проти «шкідників» шаленіла понад два роки. Не лише мовознавці, а й політики брали в ній участь, включно з

Постишевим, Затонським і найактивнішим з усіх Хвилею, що забирав голос понад десять разів. Сигналом до наступу була стаття Наума Кагановича «Проти „народництва” в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?)», вміщена в першому числі «Прапора марксизму» за 1930 рік. Журнал був органом ВУАМЛІНу, партійної інституції, що протиставляла себе приборканій, але все ще неблагонадійній Академії Наук в Києві. Єврей з походження, росіянин культурою, автор корисної розвідки з історії активних діеприкетників у російській мові, єдиної його наукової праці, Н. Каганович присвятився питанням українського пуризму ще в той час, коли за спиною мовознавців стояв Скрипник, хоч його становище на Україні виглядало тоді ще ніби стійким і певним. У названій статті Каганович виступає ще з позицій, в головному близьких до позицій Синявського та інших представників протинетнографічного напрямку, але в набагато гострішому тоні і з апеляцією до так званого марксизму в мовознавстві. Каганович писав:

Для пінгвіста, а надто соціолога, марксиста, очевидно, що такий шлях [рекомендований Курило й Сулимою] неможливий. Гасло "назад до народньої мови" по суті консервативне й шкідливе

І він кінчає:

Ця мова [українська літературна мова майбутнього] буде створена, звичайно, на ґрунті так званої "народньої" мови, та остання правитиме тільки за ґрунт, та ні в якому разі за всю будівлю. Ця будівля, ця справжня літературна мова являтиме синтез різноманітних елементів. Для цієї мови поживні й народні елементи, і "язичіє" [мова москофілів у Галичині], і газетна журнальна мова тощо. Такий є шлях усіх мов. Отакий є шлях і української мови (63, 64).

Не згадуючи прямо російської мови — тоді це не було ще прийняте — Каганович у суті речі обстоював звичні йому

форми російської літературної мови під виглядом протесту проти максималізму «народників».

Кілька місяців пізніше у тому ж «Прапорі марксизму» (1930, 3) надруковано статтю того ж автора під невинним заголовком «Кілька слів про словники». Спрямована проти Академічного словника, стаття побіжно нападає також на термінологічний словник з механіки. Каганович мав рацію коли говорив, що Академічний словник спирається на дореволюційні джерела й нерідко нехтує нові слова радянського періоду та що деякі нові слова доби українізації є «псевдонауковими сурогатами» (124). Тон статті в порівнянні до пізніших писань самого Кагановича та до виступів його протектора Хвилі чи його підлеглих сприймається радше як стриманий. Однак в тексті знаходимо два вирази явно донощицького характеру: «наукове шкідництво» (124) і «українське буржуазно-національне [sic] хуторянство» (126). Останнє слово, вжите як синонім до *куркульства*, було в обставинах того часу серйозним політичним обвинуваченням.

За яких два-три роки, коли «викриття» Скрипника й українських мовознавців потрапить на порядок денний, смілива вилазка молодого героя відкриє перед ним двері до блискавичної кар'єри. Зненацька він опиниться на чолі підтримуваного владою походу проти пуристів, стане директором Інституту мовознавства в Києві, головним редактором новозаснованого журналу «Мовознавство», членом-кореспондентом Академії Наук (травень 1934, Полонська 2, 32), іншими словами — диктатором у ділянці української мови. А 1937 р. його заарештують і розстріляють. Правда, після падіння Скрипника спокійний, здебільша витриманий у стилі наукового обговорення тон політичного дебюту Кагановича видавався занадто м'яким. Тому автор вдається до самокритики, картає себе за недостатність (але не за невідповідність) підходу в 1930 році. Він тепер визнає, що мусів би тоді говорити не про «народництво», а про агресивний буржуазний націоналізм і що повинен був починати не дискусію, а просто погром.

Так з'являється третя стаття Кагановича в журналі «За марксо-ленінську критику» (1933, 10) з відповідним заголовком «Мовна теорія українського буржуазного націоналізму». Тепер автор твердить, що представники етнографічної школи в українському мовознавстві — Курило, Тимченко та ін. — «продовжували традиції СВУ» (37), що слово *народ* у їхньому розумінні рівнозначне слову *куркульство* (у чому, на превелике диво, вони нібито йдуть слідом Потебні й Фосспера — 34, 32), а праця Смеречинського — «розгорнена атака класового ворога на розвиток української літературної мови, що відбувається під керівництвом партії за вказівками Леніна і Сталіна» (39). Нападкові на «буржуазний націоналізм» надано форми справжнього обвинувального акту з переліком сімох пунктів: 1) відкидання неологізмів революційної епохи; 2) відкидання «інтернаціональних» слів; 3) відкидання мовних складників, спільних з іншими мовами інших радянських республік, особливо російською; 4) намагання прищепити мовні складники класово ворожого характеру; 5) намагання через мову розповсюдити февдальну й буржуазну ідеологію; 6) намагання запровадити штучні новотвори; 7) викривлене тлумачення багатьох понять, зокрема політичних, економічних тощо.

Безпосереднім приводом до третьої статті Кагановича був збірник «На мовознавчому фронті», виданий в Києві 1931 року. Це була перша публікація Інституту мовознавства Академії Наук, створеного 7 березня 1930 року замість Інституту української наукової мови та різних мовознавчих секцій і комісій Академії («Вісті ВУАН» 1930, 2, ст. 1 і далі). Директором Інституту і редактором збірника був Г. Ткаченко, член партії. Переважна частина статтів збірника була присвячена критиці попередньої роботи Академії в ділянці мовознавства з позицій нових політичних вимог (і фразеології, як видно з самої назви видання).

«Програма» Ткаченка мало чим відрізнялася від «програми» Кагановича. Як подано у «Вістях ВУАН» (1930, 4) Ткаченко писав:

Пролетаріят, забравши на Україні владу до своїх рук, приніс із собою й свою мову, свою фонетику, лексику, фразеологію. Широко користуючись з надбань попередніх клас, пролетаріят, починаючи з правопису, розуміння окремих слів, — усе пристосовує до своїх потреб, до потреб найширших мас трудящих (ст. 12).

Звідси його обіцянка, що Інститут мовознавства «на заводах перед робітничою масою [...] періодично даватиме звідомлення про свою роботу» (ст. 16) Ткаченкову програму, одначе, тепер визнано помилковою (отже, буржуазно-націоналістичною за фразеологією того часу), бо його критиці, як говориться, бракувало гостроти, а в нього самого не вистачало відваги вигнати з Академії старих мовознавців та знищити їхні праці. У згаданій деклярації Ткаченко говорив про потребу «відібрати з старого складу мовознавчих установ тих, що мають кращу кваліфікацію та широ беруться будувати радянську науку» (ст. 17). Відповідно до такої постави надруковані томи (1-3) Академічного словника рецензували О. Курило (т. 2), В. Якимів, М. Калинович та О. Синявський, а дослідження з діалектології — Курило. Також, відкидаючи погляди Смеречинського, Ткаченко вважав його книжку з синтакси корисною збіркою матеріялів. Такий підхід і такі співробітники викликали безоглядний гнів Кагановича. Він бажав — як того бажала партія — всю роботу мовознавців при Академії спалплюжити й викинути геть, усіх співробітників звільнити й ліквідувати (що тоді зрештою й трапилось).

Третя стаття Кагановича, на відміну від двох перших, не була вже ізольованим голосом зухвальця. Вона була частиною вміло організованого фронтального наступу проти «націоналізму» й «шкідництва» в мовознавстві. Якщо оминати брутальну лайку виступів Постишева, то кампанію на трохи вищому професійному рівні розпочав Хвиля статтею в «Комуністі» з 4 квітня 1933 року «За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури» (передрукована в «Мовознавстві» 1934, 1). 25 квітня 1933 р. при

Наркомосі створено Комісію для перегляду роботи «на мовному фронті» під головуванням Хвилі (Дві резолюції Комісії — одна загального характеру, друга присвячена термінології — надруковані в «Мовознавстві» 1934, 1, ст 15-21). Два дні пізніше, 27 квітня, у «Правді» з'явилася далеко не професійна кореспонденція якогось Бор. Левіна з Києва «Так орудували буржуазні націоналісти», яка безоглядно напала на «групу петлюрівської інтелігенції. Олену Курило, проф. Тимченка, Драй-Хмару, Шелудька та інших», які діяли, мовляв, «в зоологічній ненависті до всього, що прийшло з російської мови». Відповідальність за це кореспондент «Правди» покладав на нового директора Інституту: «Це під крильцем комуніста Ткаченка зібралася буржуазно-націоналістична група». Протягом того самого 1933 року Хвиля оголосив ще одну статтю: «На боротьбу з націоналізмом на мовному фронті» (в «За марксо-ленінську критику», ч. 7) і видав книжку «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті» (Харків). З 1934 року кампанію перебирає «Мовознавство», новозаснований орган (піврічник) Інституту мовознавства, до п'ятого числа його редактором був П. Мустяца (молдаванин), з п'ятого Н. Каганович (Г. Ткаченко зник безслідно). Після редакційного звернення перше число відкривалося передруком статті Хвилі, двома резолюціями Комісії при Наркомосі та статтею Ст. Василевського «Добити ворога», тон і спрямованість якої мало чим відрізнялися від статті Хвилі.

І Хвиля, і його Комісія, і Василевський радили ті самі практичні заходи: провести чистку серед мовознавців і в мовознавчих установах; вилучити з ужитку всі праці «буржуазних мовознавців» у ділянці термінології, лексикографії й синтакси; переглянути правопис; підготувати нові словники, загальні й термінологічні. Головну хибу дотеперішньої роботи Хвиля вбачає в тому, що «особливо велику шкідницьку роботу провели українські націоналісти на мовному фронті, намагаючись відірвати розвиток української мови від мови російської» («Знищити....», 4). Основний удар був спрямований проти

представників етнографічної школи в українському мовознавстві: Курило, Тимченка, Смеречинського й Шелудька, а також Сулими, яких названо «посіпаками буржуазії в її боротьбі проти пролетарської революції», які плекають «фашистсько-інтервенціоністські плями» (Василевський 29, 36), але згадано й багатьох інших. (Дивись довгий список «шкідників» у «Мовознавстві» (2, 41), до якого потрапили й деякі представники поміркованого напрямку: О. Синявський, Л. Булаховський. Список склали П. Горещький та І. Кириченко). Хоч закиди були безглуздими, але спростувати їх не було змоги. Обвинуваченням не дозволялося прилюдно виступити в самообороні, а ті їхні праці, що мали б бути об'єктом оборони, негайно вилучувало з ужитку. Вчених, не оголошуючи, звільняли з роботи, заарештовували і, дуже часто, розстрілювали. Редакційний вступ до «Мовознавства» закликав лінгвістів «раз назавжди покінчити з старими буржуазними філологічними традиціями в праці і вийти з кабінетів на заводи, в цехи, на колгоспні лани». Ближче до фаху був закид наміру впровадити у широкий вжиток те, що названо льокалізмами, регіоналізмами, архаїзмами та невдалими неологізмами (Резолюції НКО, «Мовознавство» 1, 18).

За статтями загального характеру, де закликалося нещадно викорінювати зло, ішли статті конкретнішого змісту. П. Горещький обстоював наростки *-нн(я)*, *-тт(я)* і *-н(а)* у віддієслівних іменниках; *-чик* і *-щик* у назвах дійових осіб; *-видний* у прикметниках з ознакою подібності; *-ур-* в запозичених дієсловах, — з яких усі, крім перших двох, перенесено з російської мови («Мовознавство» 1, 37-57). Г. Сабалдир виступав проти архаїчних синтаксичних конструкцій, які пропонував відновити Смеречинський («Мовознавство» 1, 53-67). Д. Дрінов пропонував уживати деякі географічні назви в російській формі («Мовознавство» 5, 43-51). О. Бабенко домагався того самого для фізичної термінології («Мовознавство» 5, 53-57). Частина статтів була присвячена критиці мови окремих письменників або, щоб показати, як не треба писати (В. Бабак про Остапа Вишню в «Мовознавстві» 3-

1, 49-60; Каганович про переклади Ленінових творів, там таки, 9-24), або, навпаки, щоб піднести «пролетарського письменника» (В. Масальський про І. Кириленка, там таки, 25-47). Інститут мовознавства випустив у тому самому дусі кілька брошур: «викриваючи буржуазний націоналізм» (напр., Н. Соподкий — «Із спостережень над синтаксою сучасної української газетної мови»; К. Німчинов — «Проти націоналістичного шкідництва в синтаксі української літературної мови», обидві в Харкові 1934), і невелику збірку статей («За якість художньої мови», Харків 1934, 94 ст.) Кагановича, О. Фінкеля, М. Тетієвського, О. Матвієнка про мову декотрих «пролетарських» письменників (Микитенка, Корнійчука, Головка, книжок для дітей). Одночасно громили істориків української мови й етимологів, розправлялися з «буржуазним націоналізмом» в мові молдавській і в мовах тюркських, але ці питання виходять за межі цієї праці.

Теоретичний рівень тодішніх виступів був низький, вони нічим не збагатили загальне мовознавство. Єдиним істотним пунктом у них було намагання наблизити українську мову до російської, але це справа політична, не наукова. На додаток ще й сама ціль критичних сальв, етнографічна школа двадцятих років, не була сильна в теорії. Її напрям визначило романтично-емоційне та народницько-патріотичне наставлення; воно заступало послідовну філософію чи теорію, а це не давало ґрунту для теоретичних дискусій. Єдина спроба такої дискусії — у статті О. Фінкеля «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння» («Мовознавство» 2), скерованій головне проти Т. Секунди й Ф. Калиновича, — не склала іспиту в теоретичній частині. Згадавши теорію Гумбольдта й Потєбні про внутрішню форму слів (69), Фінкель пробує довести, що терміни без виразної внутрішньої форми мають перевагу, бо вільні від зайвих асоціацій (70). Це питання спірне, але автор навіть не зумів його правильно поставити. В дійсності як етимологічно прозорі, так і етимологічно непрозорі терміни мають і переваги і вади. Звичайно, однак, коли слово стає терміном, воно розриває свої етимологічні

зв'язки. Так *комету* по-словінськи називають *geratica* (від *ger* — «хвіст»), але ледве чи астроном, вживаючи слова, згадує про котячі й собачі хвости. Коли угорець називає *етнографію* *pérajz* (від *pér* — «народ» і *rajz* — «опис»), що буквально означає «опис народу», то «конкретність» слова не перешкодить цьому мовцеві бути добрим ученим. У Фінкелевій статті наведено деякі порівняння з чеською й польською мовами, але вони вихоплені з праці Секунди і не систематизовані, випадкові. Зовсім не згадуються термінологічні проблеми в таких країнах як Латвія, Литва, Фінляндія, Югославія, Індія, арабські країни тощо. Раз-по-раз автор зривається з наукового тону і впадає в дешевий журналізм, що межує з політичним доносом.

Навіть кількісно писання такого типу не були великі. Мабуть, якби зібрати докупи все написане, то вийшла б одна книжка звичайного розміру. Але ці виступи передруковувала кожна газета, кожен журнал, їх видавали масовими накладами, їх безнастанно цитували, на них безперестанку посилювалися. Так творилася гнітюча, задушлива атмосфера.

У своїй позитивній програмі «Мовознавство» орієнтувалося на марризм. Але оскільки послідовників теорії Марра на Україні не було, навіть сам Каганович до них не належав, то прогалину заповнювали переклади з російських марристів. Єдиною спробою оригінальної роботи була слабенька доповідь В. Бабака на конференції молодих учених «Про деякі питання історичного розвитку української мови» («Вісті АНУкр.РСР» 1936, 1, 185-195). Та ще 1935 року Інститут мовознавства опублікував антологію Маррових текстів «Нариси з основ нового вчення про мову», що її уклали М. Сугак та І. Зборовський, не додавши нічого власного. Низький рівень перших п'ятиох чисел «Мовознавства» найкраще можуть проілюструвати статистичні дані. Якщо поділити вміщений матеріал на три категорії: політичні доноси, теорія Марра й наукові розвідки, то виявиться, що першій приділено 333 сторінки, другій — 71, а третій — 37 (хроніку і списки фахових термінів не враховуємо). Оскільки за керівництва Кагановича

наукові книжки не друкувалися, а «Мовознавство» було єдиним органом, де мовознавці могли вмістити свої праці,⁶⁵ то не буде жадним перебільшенням сказати, що розвиток мовознавства на Україні цілковито загальмовано.

Без сумніву, Хвиля вважав перегляд правопису за найнагальніше й найважливіше завдання. Його виконано в дуже короткий час. У відміну від попереднього новий правопис прилюдно не обговорювали, тільки Хвиля зробив з цього приводу кілька заяв. Хто переглядав правопис, не відомо. Найімовірніше це був Каганович. Газети й інші видання перейшли на новий правопис негайно — у травні 1933 року, — ще до його публікації і невідготовані читачі опинилися перед доконаним фактом. Вражені викладачі й студенти раптом виявили, що правила, яких вони дотримувалися, не дійсні, а які дійсні, — не знати. Спочатку правила опублікували в малопоширеному журналі «Політехнічна освіта» 1933, 6 (див. Гольденберг і Королевич 180). Окремою книжкою вони з'явилися наприкінці 1933 року: «Український правопис»⁶⁶.

65. Кілька брошур, спрямованих проти націоналізму в мовознавстві (Солодкого та інших, згаданих вище), не відрізнялися ні тоном, ні науковим рівнем від статей у «Мовознавстві». Своєрідним був збірничок «Мова робітника» під редакцією Н. Кагановича (автори: Каганович, П. Догадько, В. Невзорова, З. Веселовська й І. Журба). Це поверхові спостереження мови начебто робітників харківського Паротягобудівельного заводу. Там, де увагу скупчено на українській мові, а не на загальних проблемах мови в Союзі, можна припустити, що зібрані дані в дійсності мали за основу мову тих селян, що в ті роки масово прибували на виробництва (щось на зразок «призову робітників-ударників у літературу», як його описує В. Гришко в журналі «Сучасність» 1980, 2, 70-95). 64-сторінковий збірничок не освітлює рис, притаманних мові робітництва на Україні. Риси ті не уклалися б у радянську ідеологічну схему, де пролетаріятові приділено провідну роллю в політичному й культурному житті.

66. Сьогодні це видання мені неприступне. Радянські бібліографії його не подають, можливо, через передмову Хвилі, а подають тільки наступне видання 1936 р., що, здається, не мало істотних змін. Хвиля в

Як каже Хвиля («За марксо-пенінську критику» 1933, 7, 18), у старий правопис внесено 126 поправок, багато з них суттєвих, а розділ про чужі слова переписано в цілості. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської мови. Наприклад, закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку однини змінено з *-и* на *-і* (*радості, солі*). Такі форми зустрічаються переважно в південносхідних діалектах, отже, якоюсь мірою мінялася говіркова база літературної мови. В деяких випадках запроваджено форми, яких немає в жадному більшому діалекті (напр., *імені* в родовому однини замість *імени*, як було). Прикметники, творені наростками *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-* так підтягнуто до російських норм, що неможливо було зформулювати правило на українській основі. Сказано тільки, що слід дотримуватись «узвичаєної» вимови, а що ця вимова не українська, а російська, промовчано.

Правопис іншомовних слів майже повністю змінено на російський. Літеру *г* усунуто цілком, так що, скажімо, Goethe перетворився на Гете. Правило, коли писати *л* чи *ль*, скопійовано з російського з усіма непослідовностями, зумовленими історичними впливами (Ісландія, але Фінляндія). Як згадано в попередньому розділі, на центрально-східній Україні позичені слова потрапляли до мови переважно в їхній російській формі, отже для мовців тієї — більшої — частини країни це була бажана іновіація (чи радше повернення до старої практики). Але для західних українців, що здебільша засвоювали чужі слова в польській формі, це означало цілковите відкинення їхньої мовної традиції. На радянській Україні в ті роки розпалювано ворожнечу до всього галицького. Так Всеукраїнську Академію Наук перейменовано на просто Українську і всіх академіків галичан з неї виключено (див. розділ 6). Галичан, що жили в УРСР, майже

СРСР належить до категорії неіснуючих осіб. Див., напр., Гольдєнберг, Королевич 181; «Славянское языкознание» 1, 267.

без винятку заарештовано й фізично знищено. Хвиля («За марксо-ленінську критику» 1933, 7, 21) заходить так далеко, що обвинувачує «галицьку мову»(!) в тому, що вона просякнена чужими елементами, зокрема є в ній «багато впливів польської буржуазної культури».

Але новий правопис сягав далі, ніж це виправдувала мовна традиція будь-яких земель України. Навіть для тих слів, що мали форму, відмінну від російської ще до змін 1928-1929 рр., наприклад, *хемія, лампа*, впроваджено російську форму, і тепер вони стали *хімія, лампа*. Хоч визнаючи наявність звука *г* у вимові деяких українських слів (звуконаслідуваннях, зукраїнізованих середньовічних запозиченнях), Хвиля («Знищити...» 69) викинув літеру *г* з української абетки. (Здається, до цього його спонукав Постишев). У кінцевому наслідку поспіль запроваджено або повну ідентичність українських і російських форм, або відповідність у відношенні один до одного. Єдиним істотним винятком було збереження узвичаєного так званого «правила дев'ятки». (Це правило вимагає, щоб після дев'ятьох літер — *д, т, з, с, ц, ж, ш, ч, р* — перед приголосною західноєвропейське *і* передавати українським *и*, а в решті випадків як *і*. Правило є в первісному правописі 1919 року, див. § 10). Загалом не набереться, мабуть, і десятка іншомовних слів, що зберегли звичну українську форму, як от *адреса, пошта, Європа*, тоді як поросійськи *адрес, почта, Европа* ([Еврôпа]).

Щодо лексикографії, то новий Інститут мовознавства одержав завдання підготувати заміну Академічному російсько-українському словникові та всім вилученим тепер з ужитку термінологічним словникам. У хроніці «Мовознавства» часвід-часу згадувалося про роботу над новими словниками, їх мало з'явитися одинадцять (2, 143; 3-4, 165). І мали вони бути не тільки російсько-українські, а й англійсько-, французько- та німецько-українські. Жаден з них не з'явився. З термінології за Кагановича друкувалися лише так звані «термінологічні бюлетені», тобто списки українських відповідників до найрозповсюдженіших російських термінів, і коротенькі

словнички для шкільного вжитку. Термінологічних бюлетенів протягом 1934-1935 рр. вийшло п'ять (з ботаніки, математики, фізики, технології і медицини), їхні розміри коливалися від 24 до 82 сторінок, приблизно п'яту частину об'єму заповнювали теоретичні вступи, спрямовані проти «буржуазних націоналістів». Шкільних словничків за той самий час видано десять (з біології, ботаніки, географії, математики [два], хемії, анатомії, природознавства, зоології), мали вони від 35 до 212 сторінок. Єдиним термінологічним словником децю вищого рівня був «Словник медичної термінології» (1936), на 220 сторінок.

Брак словникових видань завжди є безсумнівною ознакою, що мову придушено. У часи Хвилі, окрім словників, бракувало теж монографій і посібників з української мови для дорослих. Крім «Порадника з українського правопису та пунктуації» О. Бондаренка і Й. Кудрицького, не видано нічого.

Обіцяний в заміну старого загальний Академічний словник не з'явився. Інститут мовознавства спромігся лише на «Російсько-український словник» С. Василевського та Є. Рудницького, за редакцією Василевського і П. Мусяци (Київ 1937). Цей словник аж ніяк не відповідав вимогам, які ставлять до академічних словників. Розмір його обмежений — 890 сторінок малого формату, розмежування значень слів недостатнє, фразеологія подана скупо, а посилань на джерела немає, отже вибір слів довільний. Ясно, що упорядники дбали насамперед за те, щоб викинути всі «клясово ворожі» слова, а включити всі слова «революційні» і так оминуть можливість закиду в «українському буржуазному націоналізмі», де тільки можна, вони вибирали (або запроваджували) слова, близькі до російських, і пропускали синоніми, що могли такому виборові перешкоджати. Це було тим легше, що впорядники взагалі не виявляли замишування до синонімів, щоб не творилося враження, що українська мова може бути багатша на слова й семантичні відтінки, ніж російська. Чимало слів живцем перенесено з російської мови, надавши їм тільки відповідної фонетичної форми, напр., *грузовик*, *чужак*, *пригород*, *рисистий*; часто з кількиох синонімів подано

лише ближчий до російського слова, напр., *двор* — *dvir* (немає *подвір'я, обійстя*); коли двом російським словам *рыбак* і *рыболов* в українській мові однаково відповідає *рибалка*, то упорядники залишають його відповідником до *рыбак*, а для перекладу *рыболов* запроваджують в українську частину словника суто російське слово *риболов*.

Отже, словник майже ідеально відповідав ідеологічним вимогам. Хибою словника показалося одначе те, що він побачив світ у невідповідний час. Його поява збіглася в часі з падінням Постишева і новою хвилею терору, яка поглинула голову Ради Народних Комісарів П. Любченка, керівників Народного комісаріату освіти В. Затонського і А. Хвилю, а тепер мала поглинути їхніх помічників і поплічників. Наум Каганович теж підпав під хвилю нищення так само, як багато «пролетарських» письменників, яких він підносив, як от І. Микитенко, І. Кириленко та інші. Треба було ще і ще козлів відпущення. І словник став одним з них. Московська «Правда» відрядила до Києва спеціальних кореспондентів Т. Лільченка та Д. Вадімова. Вони дістали спеціальне завдання виявляти й викривати український націоналізм у Комуністичній партії України і навколо неї. Кампанія, яку 1933 року інсценував був Андрій Хвиля, тепер повторювалася, але цього разу, 1937 року, її вістря було спрямоване проти нього, А. Хвилі. Лільченко й Вадімов вислали кореспонденцію про український націоналізм, який нібито безперешкодно розпаношувався в українських музеях («Правда», 25 вересня 1937 р.), а далі вони виявили цей таки націоналізм у київській опері («Правда», 4 січня 1938 р.). Між цими двома кореспонденціями, 4 жовтня 1937 р., в «Правді» був опублікований допис, спрямований проти Інституту мовознавства, приводом до якого став саме «Російсько-український словник» 1937 р. Цей допис з'явився з підписом *Н. Кошевой*, правдоподібно псевдонім (і невідомо, чи під ним не ховалися ті самі Лільченко й Вадімов).

Допис Кошевого з'явився під назвою «Как „очищали“ украинский язык». Можна думати, що напад на словник був

тільки приводом для загального нападу на Інститут мовознавства. Але поскільки наукова продукція інституту майже дорівнювала нулеві і поскільки Кошевой, явно, розумівся аж надто мало в мовознавстві, а свіжо виданий словник був на похваті, саме він опинився під зосередженим вогнем. Репортер писав: «Українські націоналісти доклали чимало зусиль до того, щоб відірвати українську культуру від братньої російської культури і орієнтувати український народ на капіталістичний Захід, на фашистську Німеччину»; «... ворог народу Хвиля всі свої зусилля спрямував на те, щоб боротися з так званими "русизмами", під якими часто розумілися зовсім законні та потрібні українські слова. Ця лінія Хвилі стала при підтримці ворогів народу Любченка, Попова та Кілперога офіційною. Чотири роки "вичищували" таким чином українську мову» (Кошевой явно не був поінформований про кампанію 1933 року і про «націоналізм» двадцятих років, на його думку, націоналізм почався 1933 року з Хвилею!).

Фактичного матеріалу, що мав би свідчити про націоналізм у словнику, кореспонденція подає дуже мало. Словник перекладав російські слова *управлять, еврховный, батрак, торгаш, благодушие, злонравный, гонка, старейшина, лом, глыба, сюртук, луговой і служебные часы* українськими *керувати, найвищий, наймит, крамар, безжурність і безтурботність, непутящий, гонитва, найстаріший, брукт, брила, сурдут, лучний і урядові години*. Кореспондент «Правди» жадав, щоб відповідні російські слова фігурували також в українській частині відповідних словникових гнізд. Другим закидом проти словника було те, що (ідучи за офіційно затвердженим правописом) словник дозволяв відмінити слова *бюро, дело* і почасти *радіо* (в орудному відмінку одинини), що Кошевой називає «грубейшая вульгаризация». (У російській літературній мові ці слова невідмінні). Таким способом Хвиля і впорядники словника, каже нам Кошевой, прокладали шлях німецькій військовій інтервенції.

Обвинувачення були такі безглузді, що працівники Інституту мовознавства на чолі з Мусяцюю (очевидно,

Кагановича там уже не було) наважилися в чемній формі відкинути їх, випадок винятковий у ті дні. Єдине, що вони визнали, це те, що слово *верховный* мало бути допущене також в українській мові. Суть питання полягала в тому, що до 1936-1937 року це слово в російській мові вживалося в словосполученні *верховный суд*, а це словосполучення в загальній практиці по-українськи віддавано як *найвищий суд*. Конституція 1936-1937 років запровадила новий урядовий орган, рос. *верховный совет*, і цю назву по-українськи віддано як *верховна рада*. У своїх виправданнях Мусяца і його співробітники стверджували, що словник був уже надрукований, коли з'явилася ця назва, і обіцяли виправити це відставання в наступному виданні словника.

Непогодження з «Правдою» в будь-чому було тоді нечуваною річчю. У числі з 29 грудня 1937 р. Д. Вадімов, уже під своїм ім'ям, відповів кореспонденцією «Русско-украинский словарь и его составители». Він повторив закид свого попередника (чи *alter ego*?) Кошевого: «За вказівкою фашистських агентів Любченка та Хвилі буржуазні націоналісти витравлювали зі словника всяке (! – Ю. Ш.) слово, хоч трохи схоже на російське, інтернаціональні терміни, наповнивши словник ворожою нісенітницею». Упорядників словника названо «бандою шпигунів, що окопалася в Інституті мовознавства». Судячи з речення: «Більшість упорядників словника викрито як запеклих буржуазних націоналістів, зрадників батьківщини», слід думати, що впорядники і редактори словника в цей час уже були ув'язнені.

Словник був вилучений з обігу в книгарнях і книгозбірнях.

Десь у той самий час «Комуніст» започаткував напади на «Український правопис» Хвилі. Відшукати антиросійський дух у правописі було ще складніше, ніж у словнику. Фактичні закиди зводилися до написання слова *Європа* (мало б бути *Єврола*, в погодженні з російською вимовою) і до правила про утворення складених слів типу *двоверховий*, *треступневий*, що мали б починатися, на зразок російських, першим

членом у формі *двох-*, *трьох-* (рос. *двух-*, *трех-*). Решту статті заповнили відомі загальники про шпигунів, фашизм, інтервенцію і т. п.

На цей час Інститут мовознавства був розгромлений, його співробітники, майже без винятку, заарештовані й заслані в табори примусової праці, або знищені, «Мовознавство» перестало виходити. Ситуація в мовознавстві нагадувала ситуацію в колах політичного керівництва України, описану раніше.

Тут варто відхилитися від теми і сказати кілька слів про штати мовознавчих інституцій Академії. Після великої чистки 1929 року, коли готувався процес «Спілки визволення України», лише горстку співробітників Інституту української наукової мови, що zostалися на волі, прийнято до Інституту мовознавства, який заступив зліквідовану установу. Ніхто з них не пережив чистки 1933 року. Новий персонал Інституту мовознавства зметено в 1937-1938 роках, з усього складу лишилися двоє: І. Губаржевський і І. Кириченко. Єдине ймення, що згадується у всі три періоди — П. Горецький. Але цьому не можна вірити. Горецького заарештовано десь коло 1932 року, і довгий час він не міг працювати як науковець. (Список співробітників Інституту подає Полонська 2, 169 і далі. На жаль, подані там відомості часто непевні). Тягність розвитку українського мовознавства перервано.

Не було тепер нікого — в буквальному розумінні, — хто міг би переглянути рукопис Хвилі. А мова мусіла бути «очищена» від «націоналістичних перекошень» Хвилі й Кагановича. За таких обставин ініціативу перебрали на себе редактори мови партійних видань. Про цю практику, скільки відомо, не згадує жадне офіційне джерело, але авторові доводилося бачити списки заборонених слів, що виходили від редакторів мови газети «Комуніст». Списки розсилено до всіх періодичних видань, а, можливо, і на інші адреси. Вони склалися з двох стовпчиків. Над першим стояло: «Слова, яких не вживати». У другій колонці давалися замітники: «Слова, яких уживати». Нема що й казати: слова з другого стовпчика були набагато

ближчі до російської мови, ніж слова з першого. Ці слiski ніколи не були друковані, але вони мали силу закону. Другим джерелом інформації про мовні норми були офіційні видання, зокрема офіційно апробований переклад «Краткого курса истории ВКП(б)». Російський текст цієї книжки схвалив, а частково і написав Сталін, а невідомий автор (чи автори) українського перекладу дотримувались оригіналу, наскільки було можливо. Інструкції про те, як виправляти мову, друкувалися тільки в виняткових випадках. Так Гольденберг і Королевич (246) згадують «Мовний бюлетень» (Київ) 1936, 1, складений на основі українських перекладів Ленінових творів (мені неприступний). Переважно такі інструкції розмножували на гектографі.

Хаос у мові сильно впливав на школи. Вчителі були вкрай збентежені й налякані, учні розгублені. Не триматися нового курсу було злочином, а триматися не було як, бо бракувало інструкцій. Складалося враження, що несталість взагалі притаманна українській мові, адже в російській мові нічого подібного не відбувалося, навпаки, вона суворо зберігала нормативність. Престиж української мови, і так уже невисокий, упав ще нижче.

З появою Хрущова й припиненням масового терору становище почало стабілізуватися. Наче символічно, до Інституту мовознавства призначають нового директора. Правда, М. Калинович не був спеціалістом з української мови, його фах був санскрит і романські мови, але бодай він був учений, а не партійний діяч. Та й Хрущова передусім цікавив порядок, а не плекання української мови й культури. Деякі позитивні зміни стали відчутними трохи пізніше, по окупації Галичини й західної Волині у вересні 1939 р., коли ці землі офіційно приєднано до СРСР, а тим самим до Української РСР (за винятком Берестя, що відійшло до Білоруси). 1940 року окупація захопила й Буковину.

Пригадуючи небезпечні наслідки царської політики русифікації в Першу світову війну, уряд СРСР волів грати на патріотичних, тобто українських (і антипольських) почуттях

населення Західної України. Тому треба було створити враження, що за українську культуру й мову дбають і на «старій» радянській Україні, що вони там квітнуть. Полегші носили поверховий, радше символічний характер, ніхто не збирався справді спиняти русифікацію, проте, вони викликали деякі зміни.

Перелік урядових заходів може дати уявлення про те, в чому полягала і на чому кінчалася «нова» національна й мовна політика. Академікам-галичанам, викиненим з Академії 1934 року, повернено їхній статус. Щоб показати, як піклуються вченими й письменниками старшого покоління, розшукано академіка А. Кримського, що роками перебивався з хліба на воду в неласці й забутті, на грані ліквідації. Влаштовано йому в січні 1941 року бучний ювілей з нагоди 70-ліття, нагороджено орденом (але ні до якої праці не допущено, а швидко після вибуху війни замордовано). Інститут мовознавства відновив видання свого органу, правда, під іншою назвою: «Наукові записки»; перше число вийшло 1941 року. Л. Булаховського запрошено підготувати великий колективний огляд сучасної української мови (праця з'явилася як двотомник по війні). Ученому старшої генерації М. Грунському доручено переглянути правопис, і ще 1939 р. «Український правопис», четверте видання, пішов у продаж. Та, мабуть, найзнаменнішим було те, що недвозначно заговорили не тільки про соціальне, а й про національне визнання Західної України, і пропаганда вперше вдається до вислову «великий український народ» (напр., Хрущов у своєму звіті на XV з'їзді ВКП(б) в травні 1940 р., як подано в «Правді»): «Тов. Хрущов закінчив свою промову заздоровним тостом на честь *великого* українського народу, возз'єднаного під керівництвом товариша Сталіна в єдиній радянській українській державі» («Правда», 17 травня 1940 р.). — і в його словах: «возз'єднання *великого* українського народу в єдину радянську українську державу» («Правда», 18 травня 1940 р. — підкреслив я), досі цей епітет належав виключно російському народові, пор. виступ Хрущова на XIV з'їзді ВКП(б) два роки тому: «Український

народ... кровними узами зв'язаний з великим російським народом» («Правда», 16 червня 1938 р.).

Усе це мало декоративний характер і не вносило істотних змін у становище української мови. Правила «совєтської» української мови в оформленні 1939 року накинено галицьким авторам і учням без ніяких поступок (Wexler 153), якщо не брати до уваги, що в останньому «Українському правописі» були усунені деякі непослідовності й недоречності. Варто відзначити, що члени урядових та інших делегацій, які відвідували Галичину, Волинь і Буковину, зверталися до місцевих людей по-українському (але рідко вживали української мови між собою). Проте, навіть таке звернення якоюсь мірою впливало на статус мови. Поодинокі заціліпі мовознавці були такі залякані на той час, що не наслідувалися забирати голос, але дехто з письменників відважилися, хоч спустошення і серед них було загрозливе.

Як згадувалося в попередньому розділі, у добу українізації чимало письменників були незадоволені жорсткими нормами, які запроваджувано в літературну мову під впливом народницько-етнографічної школи. Формуючи правила, мовознавці етнографічної школи часто не враховували потреб сучасності, не зважали на вимоги, які ставило перед мовою життя. На 1937-1938 рр. становище радикально змінилося, але взаємне невдоволення кільчилося далі. І тепер мову безоглядно заганяли у вузьке річище, тільки цим разом ближче до російської, накидаючи спільні мовні елементи. Численні українські слова, фразеологічні звороти й синтаксичні конструкції були заборонені.

Письменники мали змогу протестувати і протестували тим, що вживали заборонених мовних складників. Так робив, наприклад, М. Бажан. Коли не менший авторитет у питаннях українського мовознавства як московська «Правда» наклала заборону на слово *брила* (про що вже була мова), Бажан уживає його в своєму офіційно схваленому перекладі «Витязя в тигровій шкурі» Шота Руставелі. Так чинили й інші і з цим, і з іншими офіційно небажаними мовними компонентами. Побіч

цього мовчазного опору стався принаймні один випадок «голосного» протесту. Ще до окупації Галичини й Волині Юрій Яновський написав, а «Літературна газета» надрукувала його статтю «Народна мова» («Літературна газета» ч. 34 з 4 липня 1939). Письменник відкрито протестує тут проти того, що він називає збідненням мови, коли редактори викидали численні слова й звороти, вживані в народі. Перевертаючи карти, Яновський робить самих «очисчителів» української мови від «націоналістичних» слів націоналістами:

«В їхніх [націоналістів] інтересах було називати різні слова націоналістичними, щоб вибити з літератури народний дух, щоб письменник перестав служити народові».

«З легкої руки літредакторів газет і видавництва — будуємо такі собі мовні курнички та й маємо їх як щось путнє».

«Історія мови — це історія народу. Мова народу — його душа, його гордість, минуле, сучасне й майбутнє. Любімо народну мову. Нема мови — нема письменника. Без сорому казка — ледачі ми до мови. Вона в нас бідна, пісна, безбарвна, неоковирна, глевка.. Мови наших клясиків ми не вивчаємо. Мови народу — кукібної та охайної — не знаємо».

«Вчимося у народу. Вчимося у Сталіна».

Все тут сказано езопівською мовою. Під збідненням мови розумілася русифікація, під редакторами мови — мовознавці-реформатори, під мовою народу — українська мова, вільна від втручання радянських чинників. Ті, хто болів за цю мову, хто загинув за неї у чистках двадцятих і тридцятих років, тут не згадані. Та радянський читач, вихований на суворо контрольованих з центру штампах, умів відчувати найтонші нюанси. Без сумніву, статтю зрозумів не один.

«Літературна газета» спробувала організувати обговорення статті. В ч. 36 за 16 липня 1939 р. надруковано чотири

відгуки, всі позитивні: поета М. Рильського («Давно назріле питання»), вчителя М. Олешка, журналіста Г. Сабати і студента П. Перепелиці. Рильський писав: «Система декретування, заборон і обмежень, система адміністрування ніяк не може бути корисна для розвитку мовної культури». Він не відкидав того, що було спільне для української й російської мов, але боронив також «польонізм» чи в лапках, чи без лапок. Він хотів, щоб словник, який готував Інститут мовознавства, подали для прілюдного обговорення.

Більше відгуків не друкували, а про статтю Яновського відтоді й досі ніколи не згадували. Очевидно, справу наказали замовчати. Але ні Яновського, ні редактора «Літературної газети» не покарали, а це свідчило про деякі зміни, особливо значущі після стількох років лютого масового терору.

Після окупації Галичини, Волині й Буковини населення радянської України мало можливість, хоч і дуже обмежену (для подорожі туди треба було дозвіл НКВД), відчуті цілковито відмінний статус української мови на тих територіях: розмовляти по-українському було ознакою гордості й виклику. Наступні роки показали, що чимало представників радянської, навіть комуністичної інтелігенції «заразилися» націоналізмом цього виду (і іншими видами також, включно з політичним). Досить пригадати, наприклад, драматурга К. Гупала, прозаїка Г. Стеценка, журналіста Й. Позичанюка — кореспондента газети «Комсомолец України». Всі вони відійшли від радянської системи й ідеології, а декотрі активно боролися проти них у роки війни. Такі зміни поглядів не набрали масового характеру, але те що вони взагалі були, є вельми показове.

Дванадцять років тому, в листопаді 1927 р., Лазар Каганович, говорячи про ставлення російського націоналізму до України, підсумував сказане в сімох пунктах. Їх варт навести повністю: Програма російського націоналізму, казав він, полягає —

- 1). У зменшуванні значення України, як частини

СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР, як фактичну ліквідацію національних республік;

2) у проповідуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури, в трактуванні її, як відсталого „селянської“, в протигагу руській „пролетарській“;

3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України;

4) у формальному ставленні до переведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;

5) у практичному повторюванні шовіністичних ве-пикодержавних поглядів про так звану штучну українізацію, про незрозумілу народові „галіційську“ мову й т. д. і в культивуванні цих поглядів в середині партії;

6) у прагненні не проводити політику українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом;

7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекичувань під час переведення українізації і спробах виставляти їх як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (руських, євреїв) («Будівництво» 153).

Це читається як точнісінький опис постишевсько-хрущовської доби, хоч Кагановичеві ніколи не закидали, скільки відомо, ні націоналізму, ні найдрібнішого відхилення від сталінської «генеральної лінії». Справді, у ту добу вівся пляновий фронтальний наступ на українську культуру й мову, так само як на українську інтелігенцію. Те, що відбувалося, можна порівняти хіба до місяців першої радянської окупації України, тільки тепер воно набрало набагато більших масштабів. Наслідки були спустошливі. Багато людей русифікувалося; поширення української мови в містах і промислових центрах затримано; не в одного з тих, хто говорив по-українськи, загніздилося почуття страху й догідливости.

По літах приниження — це був тріумф російського шовінізму. В середині Радянського Союзу прилюдні одверто-антиукраїнські шовіністичні висловлювання не допускалися. За кордонами СРСР такої цензури не існувало. Якщо російські шовіністичні кола в Радянському Союзі лише *розуміли*, що криється за погромом української культури часів Хвилі, то російські шовіністи закордоном могли про це голосно говорити. Так, російський емігрант в Чехо-Словаччині доходить у своїй статті до того, що висловлює задоволення політикою Хвилі й Постишева (Jakobson 335, 341) і називає ідею українізації Кубані «chauvinistische Abweichung». На його думку, польонізми в українській мові небажані, зате побажані русизми (там таки, 341), у нього викликає захват правильно підмічена суть нової політики — «культурне зближення» «братніх народів» (там таки, 342) — чи не тому, що давало підставу уявити, як російська мова в майбутньому поглине українську.

Проте, якщо метою деукраїнізації було завдати смертельного вдару українській мові й культурі, то це не вдалося, бодай у той період. Цьому доказом була реакція частини українськомовної людности на окупацію Західної України. Уряд також це врахував, і в майбутній війні повернувся до патріотичних, майже націоналістичних гасел. Коротко кажучи, проблему двох мов на Україні — української й російської — тоді не розв'язано. Її відсунено на післявоєнні роки, і пересічна людина не знала, як вона розв'яжеться. Успіх радянської політики полягав не в цьому, а в тому, що країну завернено назад до передукраїнізаційного становища: селяни й гуманітарна інтелігенція проти робітників і технічної інтелігенції, дарма що склад кожної верстви радикально змінився, загалом, — не на користь української мови.

Новим у цей період було те, що наступ на українську мову ззовні, русифікаційний тиск на мовця, тепер сполучався з наступом на мову зсередини: саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам і

позикам, а її діалектну основу зрушено на схід. Кількісно оцінити, якою мірою російські елементи справді продерлися тоді до української писемної мови, важко. Враження однак таке, що їх не надто побільшало. Мовна політика періоду більше узаконила старі запозичення, ніж упровадила нові (поминаючи, звичайно, спільні для всіх мов Союзу советизми, які розносила російська мова). Основний склад української літературної мови ґрунтовних змін не зазнав. Це можна бачити, порівнявши літературні чи журналістичні тексти, скажімо, з 1925 до текстів 1935 або 1940 року. Головні здобутки коротких років незалежності чи напівзалежності України в основному збереглися. Куди більша різниця є, приміром, між мовою газет з-перед 1905-1917 років, з одного боку, і мовою газет, скажім, 1925 р. (Це перше враження можна і треба перевірити на конкретному матеріалі). Не спостерігаємо також і різкого спаду галицьких складників у загальній (нетермінологічній) мові 1933-1941 рр.

Було, проте, одне явище, що могло стати вагітне наслідками. Проникання в українську мову церковнослов'янізмів, само собою, за посередництвом мови російської. В ХІХ ст. письменники — Шевченко, Куліш — вдавалися до церковнослов'янізмів, які згодом майже цілковито зникли з мови під впливом народників. Таким чином українська літературна мова оформилася була як мова *монолінгвальна* у протилежність *білінгвальній* російській, в якій церковнослов'янські компоненти грають дуже важливу роль і часто-густо вживаються, щоб досягти певного стилістичного ефекту. (Докладніше про згадані терміни див. у Shevelov 1966, 166 і далі; 1977, 261 і далі). Тепер двомовна українська інтелігенція вдається до спокусливих із стилістичного погляду церковнослов'янізмів і впроваджує їх у мову на російський кшталт. Головним каналом розповсюдження таких слів були газети та твори деякого з видатних українських поетів (напр., *чуждий, обв'язавив, смрад* — у Тичини, 1936-1937; *сивоглавий, вражий* — у Рильського 1940; *звершує, отець, священний*,

істинний — у Бажана 1937-1938). У поезії церковнослов'янізми стали складовою частиною од. жанру, до якого заохочували і який насаджували за сталінських часів. Доплив зросійщених церковнослов'янізмів грозив змінити стилістичну структуру української мови. Але завершення цього процесу припадає вже на післявоєнні роки.

8. Західна Україна між двома війнами (1920-1939)

По Першій світовій війні західноукраїнські землі були поділені між сусідніми державами. В липні 1918 року Румунія окупувала Буковину. У травні 1919 року Польща захопила Підляшшя, Холмщину, українське Полісся й західну Волинь, а в липні того ж року завершила окупацію Галичини Закарпаття, після короткотривалої окупації його різних частин чеськими, румунськими і угорськими військами у вересні 1919 року приєдналося до Чехо-Словаччини. Відповідно до цього поділу розглядатимемо тут мовне питання.

8.1 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

Однією з головних засад польської політики на українських землях було не допустити української єдності. Тому ставилися по-різному до українців-галичан і українців, що жили на територіях, які перед тим належали до Російської імперії. Політика щодо цих останніх теж не була в усьому однаковою. Волинь, Полісся і Холмщина з Підляшшям кожне опинилось у дещо відмінному становищі. Так на Холмщині й Підляшші в тридцятих роках цілком заборонено українську пресу й видання, прилюдні виступи українською мовою, закрито товариство «Рідна хата» і його читальні, поставлено українську кооперацію під польський нагляд. Між Галичиною й іншими українськими землями створено своєрідний кордон. На ті землі галицька преса не допускалася, галицькі

організації не могли мати там своїх відділів, а зв'язок і співпраця з галицькими діячами вважалися нелегальними (ЕУ 1, 555). На Волині, супроти цього, було трохи вільніше. В Галичині теж робилися спроби поділити українців за місцевими й плеємінними ознаками. Особливу напосідливість влада виявляла в стосунку до лемків: до них часто ставилися як до окремишнього плеєми, що не має з українцями нічого спільного. Кінець-кінцем українських учителів не-лемків звільнили з місцевих шкіл, а з 1938 р. в початкових школах запроваджено замість української літературної мови викладання лемківської говірки. Намагання вирізнити гуцулів і бойків мали більш спорадичний характер.

Правне становище української мови в Польщі визначалося частково міжнародними договорами, а частково польською конституцією й державними законами. Найраніші міжнародні договори в цій справі були Версальський, підписаний 28 червня 1919 року між альянтами і Польщею, і Ризький між радянською Росією (вкупі з радянською Україною) і Польщею, підписаний 18 березня 1921 року. В першому договорі, окрім іншого, сказано (§ 7) «Ніякі обмеження не накладатимуться на осіб польської державної приналежності на вживання ними будь-якої мови в приватному спілкуванні, торгівлі, релігійних справах, у пресі, як також у публікаціях будь-якого типу або на прилюдних зборах. Незалежно від того, чи польський уряд запровадить державну мову, польські громадяни не-польської мови повинні мати забезпечені можливості для вживання своєї мови в судівництві, усно або на письмі»; а § 8 читався: «Польські громадяни, що належать до расових, релігійних або мовних меншостей повинні користатися таким самим трактуванням і [такою самою] безпекою, юридично і фактично, як і інші польські громадяни. Зокрема вони матимуть рівне право засновувати, провадити й контролювати добродієнні, релігійні й громадські інституції, школи та інші освітні заклади з правом уживати своєї власної мови і практикувати свою релігію в них вільно», що доповнювалося в § 9: «У містах і

округах, де є значна частина польських громадян іншої, ніж польська, мови, Польща забезпечить в освітній системі для таких громадян достатні можливості так, щоб у початкових школах діти таких польських громадян навчалися своєю власною мовою» (Parry, 417 і далі).

Ризький договір визнавав за українцями в Польщі «відповідно до засади рівності національностей... вільний розвиток культури й мови так само, як практику їхньої релігії» (7, 1 Riga, ст. 10). Остаточного рішення, зокрема в справі майбутнього Східної Галичини, тут не було. Його винесла конференція альянтських амбасадорів 15 березня 1923 року, ухваливши прилучити українську частину Галичини до Польщі, але з деякими особливостями законодавства (Makowski 241; Домбчевський 192).

Згідно з прийнятими зобов'язаннями — але без будь-яких застережень, що передбачали б автономію українських областей, — перша конституція Польщі з 17 березня 1921 року мала такі два параграфи. § 109. «Кожний громадянин має право на збереження своєї національності і плекання своєї мови і національних особливостей, — окремі державні закони гарантуватимуть національним меншостям у польській державі повний і вільний публічноправний розвиток їхніх національних особливостей у [відповідних] товариствах у межах загального самоврядування. Держава матиме право контролю над їхньою діяльністю, а також у разі потреби поповнювати їхні фінансові засоби». А в параграфі 110 читаємо: «Польські громадяни, які належать до національних, релігійних або мовних меншостей, мають рівне з іншими громадянами право засновувати, наглядати та провадити власним коштом добродійні, релігійні і громадські заклади, школи та інші виховні заклади, а також [мають право] вільно вживати в них своєї мови і практикувати свою релігію» (Handelman 128).

В конституції з 23 квітня 1935 року ці параграфи збережено. Крім того, в параграфі 7.2 читаємо: «Походження, віросповідання, стать чи національність не можуть бути

причиною обмеження його (польського громадянина) прав», що однак обмежувалося в § 10: «Ніяка діяльність не може провадитися всупереч потребам держави, як вони зформульовані в законі. У випадку протиставлення Держава має право вдатися до примусу» (Constitution 1935, 58 і далі; 34 і далі).

Ні одна з конституцій не говорить про польську мову як про мову державну. Це однак твердо встановлювали окремі закони. Так у резолюції Сейму з 16 лютого 1923 р. і Сенату з 24 березня того ж року сказано, що виступи в цих установах мусять бути лише польською мовою (Домбчевський 199). 31 липня 1924 р. видано окремий закон про державну (офіційну) мову. В § 1 читаємо: «Державною мовою Речіпосполитої Польської є польська мова. Державною мовою ведуть урядування вся державна та самоврядна влада і адміністративні установи як у внутрішній, так і зовнішній службі, з виїмками, поданими в дальших артикулах» (Домбчевський 199: *Papierzyńska* 220 і далі). 1927 року Міністерство військових справ видало декрет, що починався: «Уся військова влада і установи на всьому просторі Речіпосполитої працюють, як у внутрішній службі, так і в зовнішній виключно і без винятку державною, себто польською мовою» (Домбчевський 213).

Винятки з виключного вживання польської мови допускалися в п'яти воєвідствах: Львівському, Станіславівському, Тернопільському та Волинському і Поліському. В березні 1920 року Східну Галичину перейменовано на Східну Малопольщу (*Małopolska Wschodnia*). Наказом з 3 грудня 1920 р. Галичину розділено на чотири воєвідства: згадані вище три і Краківське. В останнє ввійшла майже вся Лемківщина, що таким чином була позбавлена всіх прав на українську мову. Поминаючи деталі численних і досить заплутаних законів, що діяли в воєвідствах з переважно українською людністю, суть справи можна викласти так. У судах п'ятьох названих воєвідств судді повинні були вислухувати свідчення сторін українською мовою і відповідати по-українському, але все судо-

чинство ведеться польською. На вимогу сторін рішення суду може бути написане двома мовами, українською й польською. Поліція протоколює свідчення сторін лише польською мовою. Всі апеляції до центральних судових інстанцій поза даними воєвідствами мусять бути польською мовою. Боргові зобов'язання можуть бути складені українською мовою, але тоді опротестувати їх можна тільки в межах п'ятьох воєвідств. Листи, що не виходять поза воєвідства, можна адресувати українською мовою, але пакунки — ні. Телеграми мусіли бути складені польською мовою.

Шкільне законодавство було не менш заплутане. У напівофіційній публікації Міністерства освіти, виданій англійською мовою 1928 р., говорилося: «У державних і приватних школах для національних меншин рідну мову, якою провадиться навчання, можна вживати нарівні з польською у внутрішньому діловодстві, на нарадах учителів, в листуванні школи з батьками і на шкільних свідощтвах» («Education» 128). Таким чином українську мову обмежено майже виключно до внутрішнього вжитку, зовнішні функції в неї відібрано. Щоб відкрити українську початкову державну школу — при умові, що українці складали не менше 20% (з 1932 р. — 25%) населення, — треба було заяв від батьків принаймні сорока дітей; підписи мусіли бути нотаріально засвідчені; щоб українську мову викладали в польській школі як предмет, вистачало 18 заяв («Education» 123 і далі; Домбчевський 236).

Дозволялося відкрити українську приватну школу на будь-якому рівні. Процедура для цього встановлював закон з 11 березня 1932 року. В кожному окремому випадку дозвіл мусіла дати польська адміністрація після перегляду статуту, програм і посвідки, що прохач — людина моральної поведінки, не вчиняв жадних злочинів і не має провин супроти держави. Приватні школи перебували під наглядом урядових чинників і могли бути закриті, якби урядовці виявили чи нельояльність до Польщі у викладах, чи нездатність учителів неутралізувати шкідливі впливи на молодь ззовні («Dziennik

ustaw Rzeczypospolitej Polskiej» 1932, No. 38, pos. 343, ст. 545).

Той самий закон приписував, що вчительські семінарії можуть бути або польські, або двомовні. Щоб відкрити двомовну державну семінарію, треба було мати прохання від найменше 150 батьків (Домбчевський 246 і далі); щоб відкрити двомовну технічну школу (szkola fachowa) принаймні 40% учнів повинні були бути українцями; знов таки, треба було зібрати відповідну кількість прохань від батьків (там таки, 248).

Терміни для внесення таких прохань теж були суворо визначені законом. Деякі з них припадали на час задовго перед початком навчального року.

Коротко кажучи, з юридичного боку, відкриття українських шкіл залежало від багатьох формальностей: засвідчення підписів, термінів, узгодження з офіційними даними переписів і досить гнучкого критерію лояльності до польської держави, який не важко було нахилити в бажаному напрямі. Уже наявні українські школи перебували на ласці місцевих шкільних урядовців, що всі без винятку були поляками, частогусто вороже наставленими до поширення української освіти. Хоч міжнародні зобов'язання вимагали від Польщі забезпечити українцям «в законі й на ділі» можливість мати свої школи, та, як показано вище, закони цьому не сприяли. А фактичний стан був гірший.

Згідно з офіційними даними, 1928 року в Польщі на українських землях існувало 804 державні українські школи (початкові), 2.120 двомовних і 1.772 польські, що мали українську мову як предмет. Отже, всього 4.646 шкіл, що давали хоч якунебудь українську освіту («Education» 126). Порівняння з передвоєнним станом дасть уявлення про динаміку розвитку шкільництва. Для Галичини таке порівняння зробити легко. На 1914 рік в Галичині було 2.510 державних початкових шкіл з українською мовою навчання (ЕУ 1, 928). За Польщі загальне число шкіл зросло, але число українських шкіл різко впало (з 2.510 в самій Галичині до 804 на цілу

Польщу). Виникли школи нового типу; двомовні, польсько-українські. Вони переважають, досягнувши числа 2.120, і виступають засобом поступової й повільної, але майже певної польонізації.

Перша половина двадцятих років була критичною для українського шкільництва. В 1922-1923 навчальному році Галичина (точніше три воєводства: Львівське, Станиславівське, Тернопільське) мала 2450 українських шкіл, а в 1926-1927 р. лише 864; 1922-1923 року двомовних шкіл не було, 1926-1927 їх стало 1.339. Співвідношення українських і польських шкіл в 1926 р. було 864 до 2.298 (Papierzyńska 259).

На Волині, Поліссі й Холмщині, як і скрізь на підросійській Україні, українських шкіл перед війною не було. Вони почали з'являтися за німецької окупації. Вважають, що в той час їх було коло 250. 1922-1923 року число шкіл збільшилося до 442 (проти 89 двомовних і 543 польських). Однак на 1926-1927 рік українських шкіл залишилося 2 (проти 392 двомовних і 683 польських). Відповідні числа 1937-1938 року були 8. 520 і 1.459. (У 853 польських школах українську мову викладали як предмет). На Поліссі українських шкіл було зовсім мало: 22 в 1922-1923 навчальному році і жадної в наступному (одна приватна залишилася в Бересті). На Холмщині українських шкіл взагалі не було. Лемківщина 1922 року мала 79 українських шкіл, а 1937-1938 р. жадної, тільки 58 двомовних. Припускають, що по цілій Польщі на кінець тридцятих років 7% українських дітей ходили до українських шкіл, 45% до двомовних, а 48% до польських (Papierzyńska 259; ЕУ 1, 945).

Українських гімназій та ліцеїв у Галичині було 5 і 13 приватних 1931-1932 р., 10 і 35 1937-1938 р., проти 120 і 220 польських шкіл такого типу в ті самі роки. Українських технічних шкіл було всього-на-всього 4 приватних 1931-1932 року і 4 приватних і одна державна 1937-1938 р. Українські землі поза Галичиною середніх та професійних шкіл властиво не мали (ЕУ 1, 945).

Львівський університет був цілковито польський. Навіть курси з сучасної та старої української мови (викладав Й. Янув)

читалися по-польськи. Катедра українознавства існувала тільки в Краківському університеті, далеко поза українськими теренами. Варшавський університет мав катедру греко-православної теології, але всі курси читано по-польськи. У вересні 1920 року польська влада пропонувала відкрити український університет у Станиславові. Важко сказати, чим би це скінчилося, якби українці погодилися, але українці пропозицію відкинули (Мудрий 84 і далі). Справу ще раз обговорювали в 1926 році і знову без наслідків (Papierzyńska 266 і далі). З 1921 по 1925 рік у Львові існував таємний Український університет, але він не міг — з огляду на своє становище — перетворитися на повноцінний, визнаний осередок освіти. В результаті склалося так, що єдиною вищою школою, де навчання відбувалося по-українському, була Греко-Католицька Богословська Академія у Львові, заснована 1928 року.

У межах Галичини змагання за українську школу крім Парламентарної репрезентації провадило ще Українське педагогічне товариство. Засноване 1881 року, воно відновило діяльність у повоєнні роки під польською окупацією, а 1926 року змінило назву на «Рідна школа». Товариством керувала інтелігенція, воно мало доволі добре розбудовану мережу. На 1939 рік «Рідна школа» нараховувала 104 тис. членів, об'єднаних у 2.074 гуртки. Польська влада, як уже сказано, забороняла поширювати діяльність товариства поза Галичину.

Історія української репрезентації в Сеймі й Сенаті доволі складна. На ній позначився загальний розвиток українсько-польських стосунків, що були далеко не прості. Вибори 1922 року в Галичині збойкотовано, виняток становила нечисленна проурядова група «Хлібороби» (Papierzyńska 137). Волинь і Полісся з Підляшшям вислали 20 послів до Сейму і 6 до Сенату (там таки, 149 і далі). Після виборів 1928 р. українських послів у Сеймі стало 48 (з них 8 від Волині), а сенаторів — 11. (Для порівняння згадаємо, що всіх послів у Сеймі до 1935 р. було 444, після 1935 р. — 208; членів Сенату —

96). Після виборів 1930 р. відповідні числа стають 26 і 5, після виборів 1935 та 1938 рр. — 14 (5 з Волині) і 5. Зменшення числа українських парламентарів пояснюється польською політикою терору супроти українців — так званою пацифікацією — в 1930 році і зміною конституції й виборчих законів у 1935 р. З наведених чисел ясно, що українська репрезентація (на додаток часто неоднотайна) була надто мала, щоб помітно впливати на польське законодавство. Але своїми заявами і внесками вона допомагала формувати громадську думку і в цьому відіграла важливу роль. Тримаючи українське питання включно з питанням правного становища мови в колі громадських зацікавлень, репрезентація запобігала дальшим можливим порушенням прав українців та їхньої мови.

Ще один чинник співвизначав статус української мови: взаємний терор між поляками й українцями. Польський терор проти українців загострювався тричі: в 1919 році під час і після польсько-української війни, коли, за обчисленням ЕУ (1. 556), близько 23 тис. українців заарештовано; 1930 року в місяці пацифікації, що особливо буяла по селах, де руйновано читальні «Просвіти»; тоді ж таки розпущено й заборонено організацію молоді «Пласт», закрито кілька українських гімназій; і в 1938 році. Польським терором керував уряд, а активну участь у ньому брали такі парамілітарні об'єднання, як Strzelec та деякі групи польської людности. Плянний український терор розпочався 1920 року, коли створилася підпільна Українська військова організація, і набрав особливої сили після того, як УВО вплилася в щойно засновану Організацію українських націоналістів (1929). Вістря українського терору було спрямоване на окремих польських діячів, яких підозрювали в антиукраїнському наставленні, і проти українських діячів, запідозрених у зраді української справи, а також на саботаж; нищення польського майна, засобів сполучення, промислових об'єктів. Хоч терористичні акти українців були відповіддю на поведінку поляків, вони, однак, зміцнювали протиукраїнські настрої і врешті стали одним з факторів, що спричиняли поступове переродження демокра-

тичної системи Польщі на авторитарну. Тичками в цьому процесі стали: державний переворот Пілсудського 1926 року; «пацифікація» і одразу потому розпуск Сейму й Сенату в 1930 р.; запровадження нової конституції (1935); ще один розпуск Сейму й Сенату (1938).

Такі зміни в політичній структурі Польщі давали можливість легше вдаватися до антиукраїнських економічних і позірно неполітичних заходів, як от заселювати українські терени польськими селянами й городянами (за підрахунком ЕУ 1, 560, таких було близько 300 тис. осіб), не допускати українців до державної служби, переводити урядників українців у Західну Польщу тощо. Все це призвело до явної і неявної українсько-польської війни, яка точилася без фронтової лінії, живила взаємну ненависть і виключала будь-яку надію на компроміс. Не диво, що за таких обставин спроба примирення — так звана політика «нормалізації» — не дала наслідків.

Все таки аж до поразки й розпаду у вересні 1939 р. Польща не стала ще відкрито й послідовно тоталітарною країною. Українські партії існували далі й посиляли своїх представників — хай навіть і з обмеженими правами й можливостями — до законодавчих інституцій, українські школи були в стані занепаду, але їх не заборонили цілковито; Греко-Католицьку Церкву ані зліквідували, ані поставили під державний контроль і вона лишалася bastionом української мови й культури.⁶⁷ Позбавлені можливості виявляти себе на державній службі, українці поринули в господарську діяльність. В приватному секторі народилася кляса українського купецтва; в громадському виникла широка мережа кооперативів, об'єднаних у кооперативні союзи; декотрі союзи стали потужними економічними чинниками (Маслосоюз, Центросоюз), і з ними треба було рахуватися.

67 Чого не можна сказати про Православну Церкву в Польщі. Вона перебувала під досить пильним наглядом уряду (декрети з 30 січня 1922 р. і 10 грудня 1938 р.). На Холмщині число православних парафій зменшилося з 389 в 1914 р. до 51 в 1939 (ЕУ 1, 564).

На українську пресу накладено певні обмеження, але попередньої цензури не заведено. Принаймні в Галичині преса могла відбивати різні політичні погляди й наставлення, включно з націоналістичними й комуністичними. Галицька періодика і кількісно зросла, і набула різноманітності. У міжвоєнний період у Галичині виходили 44 політичні органи (не рахуючи двох, що їх видавали москвофіли), 3 ілюстровані двотижневики, 1 журнал гумору й сатири, 5 дитячих, 5 жіночих, 8 для пластунів, 7 для студентів, 6 для вчителів, 5 для кооператорів, 6 релігійних і богословських, 9 літературних, 1 мистецький, 2 музичні, 1 присвячений кіну, 4 історично-філософські, 1 правничий, 1 з питань бібліографії, 2 популярно-наукові та 2 краєзнавчі, — усього 143 періодичні видання.

Щоправда, наведені числа стосуються до двадцятилітнього періоду, ніколи одночасно стільки видань не виходило. Проте, ефемерність пресових органів, характеристична для початкових стадій розвитку української преси, в ці роки зникає. Тепер середня тривалість видання є 7,7 року. (Підрахунок зроблено на підставі списків, наведених в. ЕУ 1, 933-936. Дані не є вичерпними). Стан був набагато гіршим у інших частинах підпольської України, де вся періодика зводилася до 4 загально-політичних видань, 3 церковних і 3 кооперативних. На Поліссі й Холмщині в тридцятих роках української преси не було зовсім.

Обсяг книжкової продукції був досить поважний. За роками це виглядає так:

1924	195
1928	450
1931	342
1932	288
1934	346
1935	223
1938	476

Пересічна кількість примірників у накладі зросла від 2,204

до 6.524. Знов таки, і тут існувала велика диспропорція між Галичиною та іншими українськими землями. Наприклад, 1930 року в Галичині (Львівське, Станіславівське й Тернопільське воєводства) надруковано 340 книжок, а на Волині — 10 (23 українські книжки були видані в польських воєводствах) (ЕУ 1, 978).

Специфічне поєднання утисків і терору з деякою свободою, а певних правових норм з цілковито довільним поводженням представників влади позначилися на статусі української мови і на психології мовців у підпольській Україні. Українська мова виконувала тут не саму тільки комунікативну функцію між селянами, духовенством та іншими групами інтелігенції; вона набула нового значення як засіб національного самоутвердження, як форма виклику, як вияв зневаги до політичного режиму. В середині XIX століття хтось міг почувати себе українцем і навіть бути українським патріотом, розмовляючи в родині по-польському. В роки між двома світовими війнами це стало немислимим. Недозволена в державних установах і часто-густо відкидана в стосунках з урядовцями чи спіатериторіяльною польською людністю, українська мова широко вживалася на численних масових маніфестаціях як вияв приналежності до нації, зневаги до влади, самонакладеної стигми. Виглядало, наче до нормальних функцій мови: зв'язку, заклику й вияву почуття, додалася ще особлива функція демонстрації. Отже, наявні умови зродили певний психологічний комплекс, що якоюсь мірою виключав з акту мовлення безпосередність, уводячи натомість елементи обміркованості, назагал не властиві мовцям. По більших містах підросійської України суцільний і на позір безликий фронт негачії української мови призвів до скорочення її вжитку. У містах підпольської України в результаті дошкульної, але непослідовної політики приниження української мови витворилося відчайдушне ставлення до вибору мови в кожному окремому випадку з деякими ознаками соціальної гістерії та взаємної майже гіпнози.

У спогадах Степана Шаха є місце, де автор розповідає

(232) наче про справжній подвиг, про поїздку потягом гурту львівських першоклясників. Двоє старших школярів проінструктували молодших, як поводитися. Кожен мав, прибувши на головний вокзал, осібно підійти до каси й українською мовою попросити квиток. Поляки-касири зустріли це глузуванням, образами, але квитки продали. Далі подорож відбулася нормально. Але те, що акт мовлення втратив свою спонтанність, аж ніяк не було нормальним. Цей дрібний випадок, що вривався учасникам у пам'ять на десятиліття, відтворює в мініатюрі і може з деяким перебільшенням становити української мови під польською владою в міжвоєнні роки.

Важко сказати, чи ця масова психоза залобігала польонізації людности. З-помежи суспільних верств цією настановою були найдужче охоплені освічені прошарки, але вона охопила також чималі групи середньої й нижчої середньої класи та перекинулася навіть на село — де, назагал, українська мова вживалася «природно» — зокрема в ті місцевості, де селяни зіткнулися з новими поселенцями-поляками. Довголітній мешканець Львова наводить у своїх уповні об'єктивних спогадах заввагу одного священика, мабуть, слухну, що серед городян Галичини, поминаючи духівництво, той знав лише дві родини, які затримали своє українство — включно з мовою — в трьох поколіннях, хоча і діди, і батьки, і сини мали високу світську освіту (Шах 63). Не влягає сумніву, що підкреслено-показне вживання української мови гальмувало польонізацію. Але ледве чи воно могло її спинити. Польська мова зберігала більший престиж, а саме він, — та ще разом з матеріальною вигодою — вирішує в таких випадках. Проте, міжвоєнна доба була надто короткою, щоб виявити, як далеко могли сягнути наслідки нового ставлення до мови. Ввесь період тривав двадцять років, а «нове ставлення» поширилося вже після стабілізації мовного (й соціального) фронту. Можна, однак, твердити, що «нове ставлення» вийшло поза кола гуманітарної інтелігенції. Не зважаючи на перепони з боку польського уряду, чисельність української не-гуманітарної (технічної в найширшому розу-

мінні) інтелігенції поважно зросла, побільшало лікарів, правників, інженерів тощо. До цієї суспільної верстви якоюсь мірою прилучалися комерсанти, власники, кооператори і т. п. й поширювали її. За словами В. Сімовича, вдумливого спостерігача мови українського Львова: «Після війни... стало нам жити куди важче, алеж рамки нашого життя сильно поширилися» (Сімович 1934а, 90 і далі; передрук: Сімович 1984).

Окремої зауваги потребує церковна мова. Дуже впливова в Галичині Греко-Католицька Церква в богослужбі дотримувалася українського варіанту традиційної церковнослов'янської мови, а в проповідях і стосунках з парафіями української мови (львівського койне чи говірок). Православна Церква поза Галичиною первісно підлягала російському патріархатові. Вищі церковні ієрархи, що пишилися в Польщі, були або росіяни, або проросійськи настроєні особи, богослужби відправлялися по-церковнослов'янськи з російською вимовою. Багато церковних громад на Волині й Поліссі не були задоволені таким станом. У двадцятих роках виникає масовий громадський рух за дерусифікацію Православної Церкви. Вимоги не сходили на заміну російського варіанту церковнослов'янської мови на український. У мовних справах боротьба йшла за те, щоб церковнослов'янську мову взагалі заступила сучасна українська мова. В наслідок довготривалих і не раз бурхливих сутичок церковна влада поступилася. 2 серпня 1928 р. Варшавський митрополит Діонісій офіційно визнав, що українську мову можна вживати нарівні з церковнослов'янською в богослужбі (Papierzynska 112).

Щодо внутрішньої будови, то українська мова Галичини — а вона більшою чи меншою мірою впливала на мову Волині й Полісся — лишалася, як і в часи Австро-Угорщини, місцевим койне, особливо типовим для Львова. Вона не була закрита для діалектних елементів різних говірок, але з поширенням освіти ці говірки поволі витискалися складниками львівського койне. Цей регіональний характер не був наслідком продуманої політики. Навпаки, в принципі підпольські українці хотіли навіть позбутися багатьох особливостей своєї

мови, щоб наблизитися до всеукраїнської, чи, як тоді говорили, наддніпрянської. Висока оцінка літературної мови, усталеної на підрадянській Україні, просвічує з другого вживаного терміну — великоукраїнська. Посередньо цей термін виявляв згоду галичан вважати себе і свою мову «малоукраїнськими» (таке означення ніколи не вживалося). Уважливіше ставлення до «чистоти» мови в середині тридцятих років підмітив Сімович (1934а, 90). Він також спостеріг появу «ультравеликоукраїнізмів»: до західноукраїнської інтелігенції продиралися російські слова й звороти, бо мовці вважали їх за «чисто українські» (1934б, 150).

Тут виявилось те, що зв'язки Західної України з Східною після советизації останньої стали утруднені, а в середині тридцятих років і зовсім урвалися. У розпалі кампанії проти «капіталістичних шпигунів» і «шкідників» кинено й здійснено гасло «граніца на замке». Та й війна, яку провадив Кремль проти селянства, вимагала повного затемнення.

Єдиними дорадниками підпольських українців у питанні «чистої» української мови, тобто київського її стандарту, були нечисленні зацікавлені мовою емігранти з підросійської України, що виїхали звідти десь коло 1920 р. Одним з таких був Модест Левицький з його «Паки і паки» («Воля» 1920) і «Українською граматикою для самонавчання» (третє видання, 1923). Другим був Є. Чикаленко, що видав «Про українську літературну мову» (1920, Перше видання 1907). Мовознавцями вони не були. Левицький — письменник, Чикаленко — давніше землевласник і агроном. Професійним мовознавцем серед мовних дорадників був лише Іван Огієнко, дуже активний у цій ділянці. Він опублікував «Український стилістичний словник» (1924), «Чистота і правильність української мови» (1925), «Нариси з історії української мови» (1927, справді тут мало історії), «Складня української мови», дві частини (1937, 1938) та ін. Особливо впливовим був популярний місячник «Рідна мова», видаваний ним у Варшаві в 1933-1939 рр. В ньому Огієнко поширював погляди київської «етнографічної школи» двадцятих років, розгромленої в роках

тридцятих. В «Рідній мові» знаходимо всі зразки мовної пропаганди. Там друкувалися статті, огляди мови різних видань, поради, відповіді на листи читачів, діалоги, мовні жарту і т. п. Але польські органи влади перешкоджали емігрантам з підросійської України селитися в Галичині та на інших українських теренах, змушували їх жити, як правило, на польських територіях, зокрема у Варшаві, і таким чином обмежували особисті зв'язки.

У Галичині подібного напрямку дотримувався В. Сімович, не доходячи, однак, до крайнощів, як Огієнко. Та після появи книжкою його заміток «На теми мови» (1923) він мало що писав з царини мовних порад і унормування мови, всього кілька статей, розкиданих у періодиці. В таких умовах практичний вплив літературної мови на львівське койне був незначний. Вживані в освітніх установах шкільні граматики були або цілком витримані в галицькій традиції (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, «Грамматика української [руської] мови», четверте видання, 1928), або вносили дуже невеликі зміни («Грамматичні вправи» для вжитку в різних класах і типах шкіл Ом. Поповича, 1924-1928. Детальніша бібліографія в Сімовича 1934в, 39). Після радянської окупації у вересні 1939 р. нова влада відразу, без жадного обговорення, запровадила київські норми (такі, які існували в той час, див. розділ 7) для всіх писаних і друкваних текстів. Це, однак, не справило скількибудь помітного впливу на розмовну мову, бо час був надто короткий, вона лишилася незмінна аж до відступу радянського війська в червні 1941 р.

Якщо «великоукраїнська» орієнтація мовців Західної України була більш теоретична, ніж практична, то впливи польської мови виявилися дуже таки дійсними. Виглядає, що вистачало простих фонетичних заміни, щоб запозичення з неї були сприйнятливими. Миська мова рясніла кальками з польської, починаючи з форм суспільного етикету, таких як звернення й привітання, і кінчаючи технічними поняттями. Про перші писав доволі докладно Сімович (1934г). Сюди належать такі формули звернення як *пане-добродію* (польське *panie*

dobrodzieju) і таке титулування правника як *пане меценасо* (польське *panie mecenasie*) та ін. (Шах [264] пригадує, що учні української гімназії у Львові залюбки читали польські книжки з науки доброго тону). Урбаністичні технічні терміни можна проілюструвати такими зразками з розмовної мови, як назви трамвайних ліній *двійка, чвірка, п'ятка* і т. д. (польське *dwójka, czwórka, piątka*) або назви школярів у залежності від класу: *шестак, семак, восьмак* (Шах 233. Пор. з польським *szóstak, siódmaк, ośmaк*). Коли при Академічній гімназії у Львові організувалася футбольна команда, її названо *кружок гри ніжної пилки*. Колишній гімназист пам'ятає, що учні називали її *футбольний клуб* (Шах 84. Події стосуються ще до 1908 року). Обидві назви мали польський взірць: *piłka nożna, klub futbolowy*. Звісно, запроваджено фонетичні субституції, але польський слівний наголос часто зберігався. Таким чином у львівське койне ввійшов цілковито чужий українській мові наголосовий тип: - ' - ' - (трамвай : трамваю).

Загальна картина співвідношення львівського койне і літературної мови особливо чітко проступає в питаннях правопису та, до певної міри, термінології.

«Найголовніші правила українського правопису», рекомендовані Академією Наук в Києві (1919, 1920, 1921), зустріли деяку критику на підпольській Україні (М. Возняк 1921, В. Гнатюк 1922). В 1920-1922 роках питання правопису обговорювало Наукове Товариство імені Шевченка у Львові. Дебати часто бували гарячими. Як переказують, Ол. Панейко і Ф. Колесса настійливо обстоювали київські правила, і, Зігниський висловлював помірковані застереження, а О. Макарушка завзято і вперто протестував (Шах 175 і далі). Як наслідок цих обговорень НТШ затвердило й видало 1922 р. «Правописні правила» К. Кисілевського (Карпова 130). (Згодом на доручення візитатора українських середніх шкіл Ів. Копача ці правила переглянув Ол. Панейко. Шах 176).

Частину традиційно-галицьких правописних звичок «Правописні правила» відкинули (відокремлене написання дієслівного постфікса *-ся* і форми майбутнього часу дієслів з

«закінченням» -му, етимологічне написання певних сполучень приголосних), деякі зберегли повністю (невживання апострофа; віддання всіх іншомовних *g* як *г*, а не *з*; віддавання *l* у позичених західноєвропейських словах майже виключно паляталізованим *ль* тощо). Деякі «київські» правила запроваджено частково (напр., подвоєні *н*, *д*, *т*, *п* в іменниках середнього роду, але не *с*, *з*, *ш*, *ж*, *ч*: *зілля* але *колося*), інші запропоновано як рівнобіжні до узвичаєних галицьких (напр., в іменниках середнього роду закінчення -я і -є: *життя* і *життє*; *багато* і *богато*, *інший* і *инший*; *мачуха* і *мачоха*; закінчення давального однини в іменниках чоловічого роду на -ові й -ови та ін.).

Після публікації «Правописні правила» НТШ викликали критику і в тих, що хотіли більшого наближення до київського правопису (напр., М. Рудницький, 1923), і в тих, що воліли бачити галицькі традиції більш збереженими (напр., В. Гнатюк, 1923; І. Панькевич, 1923; В. Домбровський, 1925. Бібліографія наведена — не завжди точно — в Карпової 131 і далі, 134; додаткові матеріяли є в Шаха: 175 і далі). Правила, видрукувані так чи так як *проект*, не мали зобов'язуючої сили; не було, зрештою, й установи, яка б їм такої сили надала. Рідко хто їх дотримувався послідовно. Видання й далі різнилися правописом.

Коли відбулася Харківська правописна конференція 1927 року, і наслідком її праці був «Український правопис-1929 р.», 25 травня того ж року Наукове Товариство ім. Шевченка вирішило прийняти в основі нові правила. З доручення НТШ М. Возняк підготував «Український правопис із словничком» (близько 6.500 слів) 1929 р. Але непослідовність правопису, зумовлена намаганням поєднати дві традиції, відчувалася на підпольській Україні не менш сильно, ніж на радянській (див. критичні зауваги С. Смоль-Стоцького, М. Рудницького та ін., на які посилається — неточно: Карпова 136). Щойно після заміни цього правопису правописом Хвилі з його явно русифікаційною тенденцією, ставлення до правопису 1929 року в Галичині зм'якло. У «Правописних правилах» і

«Правописному словничку» К. Кисілевського (1934), в деяких випадках наведено як рівнорядні форми за правописом НТШ 1922 року і за правописом 1929 р.

Навіть оцей побіжний виклад орфографічних проблем, перед якими стояли підпольські українці в міжвоєнний період, достатньо виявляє конфлікт між двома несполучними прагненнями: засвоїти «великоукраїнський» правопис і зберегти, бодай частково, традиційні галицькі елементи. Нормалізатори мови опинилися в глухому куті.

Сказане стосується також до праці в ділянці термінології. Конфлікт, правда, відчувався тут слабше, бо ці проблеми заторкували вужче коло людей і робота велася в малому масштабі з огляду на брак і коштів, і фахівців. Якщо поминути «Німецько-український правничий словник» Костя Левицького (друге видання, 1920), що за принципом і часом укладання належить властиво до австрійського періоду, то можна згадати лише праці Володимира Левицького з термінології математики, фізики й хемії та «Музичний словник» (1933) Зіновія Лиська. Ці роботи теж є компромісом галицької традиції з київськими словниками.

Загальна лексикографія позначена тими самими суперечностями. Обсяг виконаної праці тут дуже незначний, всього кілька практичних словників невеликих розмірів: польсько-українські й українсько-польські І. Свенціцького (1920) та Є. Грицака й К. Кисілевського (1931), німецько-український Г. Наконечної (1939).

З граматики не видано жадної праці, де система літературної мови розглядалася б в цілості. Найважливіші з нових — «Opis fonetyczny języka ukraińskiego» І. Зілінського (1932) і «Значення українських прикметників» Р. Смаль-Стоцького (1926) — опрацьовували тільки левні ділянки, дані літературної мови в них використано поряд з діалектним матеріалом, якому не раз приділено більше уваги.

Загалом, праця мовознавців підпольської України в галузі сучасної літературної мови була важлива як противага повному розгромові українського мовознавства під советами

у тридцятих роках. Сама по собі вона несистематична й невелика обсягом. І все ж вона кидає світло на те, як підпольські українці пробували збороти мовну відокремленість. Не бракувало доброї волі довести до злиття двох мовних потоків, але рівночасно діяли потужні відцентрові сили. А найголовніше, не було зовнішніх обставин, які вможливили б таке злиття. Політичні режими й побут у двох частинах країни були такими кардинально відмінними, що досягти одности мови стало немислимим. Дещо спростивши картину, можна говорити про одну тільки спільну рису: наперекір жорстоким утискам українська мова вижила і там, і там. Форми наступу на неї у кожній країні стосовано інші. У Польщі уряд не намагався змінити внутрішню структуру мови. Але і в Польщі, і в Радянському Союзі — а, фактично, Росії — кінцева мета політики сходила на те саме: знищити українську мову. Під Польщею був можливий і активний, і пасивний спротив, під радянським режимом — тільки пасивний.

Подібності й відмінності в стані й статусі української мови (і становищі українців) на підпольській і на радянській Україні наочно видно з таких двох випадків.

Коли 1933 року почалися атаки на «буржуазний націоналізм» у мовознавстві, викладач харківської Промислової Академії Полонський (його ім'я мені невідоме) наважився виступити в обороні громлених (Хвиля, «Знищити...» 112). Його заарештували того ж вечора. Не відомо, чи його розстріляли, чи він загинув на засланні, але до нормального життя він ніколи не повернувся.

В березні 1923 року у Львові вчитель Михайло Галушинський виступив з протестом проти декрету уряду, який вимагав, щоб в українських середніх школах історію й географію викладали польською мовою та щоб шкільне діловодство теж провадилось цією мовою. Галушинського негайно звільнили з роботи, і його сім'я з чотирьох осіб опинилася в скрутному становищі. На поміч прийшли українські організації. Галушинський набув популярності. В найближчих виборах його

обрано послом до Сейму, а в наступних — членом Сенату, де він навіть став віцепрезидентом (Шах 141 і далі).

Чи треба згадувати, що ні Полонський, ні Галущинський не спинили антиукраїнської політики в двох державах?

8.2 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД РУМУНІЄЮ

Після того, як 11 листопада 1918 року військо Румунії зайняло Чернівці, а незабаром і всю Буковину, на цих землях стали чинними румунські закони. В наступні роки права й статус української мови правно визначалися, з одного боку, міжнародними зобов'язаннями Румунії супроти національних меншин, а з другого — румунською конституцією й іншими законами.

Для нашої теми мають значення два міжнародні договори: Сен-Жерменський, який Румунія підписала неохоче, з великим запізненням (9 грудня 1918 року в Парижі, а не у вересні в Сен-Жермені, де він був поданий їй на розгляд) і Севрський, підписаний 10 серпня 1920 року.

В першому договорі зобов'язання, що їх брала на себе Румунія щодо мов, зформульовані в параграфах 8, 9 і 10. В §8 читаємо:

На вільне вживання кожним румунським громадянином будь-якої мови в приватному спілкуванні, в торгівлі, в релігійних справах, у пресі або публікаціях кожного роду не будуть накладатися жадні обмеження... Якщо румунський уряд устійнить державну мову, румунським громадянам не-румунської мови будуть надані достатні можливості для вживання їхньої мови, — чи то усно, чи на письмі, — в судових органах.

У §9 румунський уряд погодився, що громадяни матимуть право «закладати, провадити й контролювати власним коштом добродійні, релігійні й громадські інституції, школи та інші виховавчі заклади з правом уживати їхньої власної мови». Нарешті, §10 установлює, що «в містах і округах з поважною

кількістю румунських громадян іншої, ніж румунська, мови Румунія забезпечить у державній виховно-освітній системі достатні можливості, щоб у початкових школах освіта давалася дітям таких громадян їхньою власною мовою» («Treaties», III, 3727 і далі) ⁶⁸

В укладеному два роки пізніше Севрському договорі, що вперше визнав за Румунією всю Буковину (§3.6. Materialien, 206 і далі), нічого не говориться про права національних меншин і їхніх мов.

Зобов'язання, що їх прийняла на себе Румунія, підписавши Сен-Жерменський договір, не були включені в конституцію 28 березня 1923 року. В §126 цієї конституції сказано, що «державною мовою Румунської держави є румунська мова» (Constitution 24). У кількох місцях повторено, що румунські піддані — якою б мовою вони не говорили — повинні мати рівні права (напр., у §8: «Піддані Румунії, незалежно від походження, мови чи віровизнання, рівні перед законом» — ст. 6), але ніде не гарантовано ніяких прав жадній мові, окрім румунської. В конституції 27 лютого 1938 повністю збережено §126 (який став тепер §94: Constitution 2, ст. 19), але всі згадки про не-румунські мови випущено, тим самим роблячи їх неіснуючими з правного погляду.

Щодо законів, які визначали становище Буковини та української мови і на ній, і в цілому Королівстві, то слід спинитися на двох. Декрет з 19-31 грудня 1918 р. підпорядковував буковинські землі так званому міністрові для Буковини при бухарештському уряді (а згодом голові регіональної комісії), на ділі диктаторові з неограниченою владою. Щоб краще уявити його всесильність, досить пригадати, що на Буковині двічі запроваджувано воєнний стан (стан облоги): перший раз цей стан тривав з 1918 р. по 1928, а вдруге з 1938 до 28 червня 1940 р., дня, коли радянське військо окупувало Буковину. (Першими міністрами для Буковини були: в уряді лібералів — як звали себе румунські консерватори — І. Ністор;

68. Ці умови загалом тотожні з тими, що на них погодилася була Польща. Див. розділ 8, частину 1.

в уряді націонал-цараністів — інакше партії румунських хліборобів — Т. Савчук-Савяну).

Другим важливим законом був закон ч. 176 (декрет Міністерства освіти ч. 2571) з 24 липня 1924 р., який стосується до тих румунів, що «забули свою рідну мову». У § 8 читаємо: «Громадяни румунського походження, що забули [au pierdut — буквально «загубили»] свою матірню мову, зобов'язані давати своїм дітям освіту тільки в державних або приватних школах з румунською мовою викпадання» (Colecțiune 530). Закон не уточнює, чи мова йде про окремі родини, що живуть поза Румунією, чи про групи населення в країні, формулювання його нарочито двозначне. Це був, однак, секрет полішинеля, що уряд мав на увазі українців. Закон офіційно запроваджував поділ національних меншин на дві групи: тих, що мали право зберегти свою мову (угорці, німці — про них прямо сказано в § 7), і тих, що цього права не мали (передусім українці). Підвести українців під цей закон було тим легше, що румунські історики «доводили», наче українці справді є слов'янізованими румунами. В дійсності закон тільки легалізував повсякденну практику. Практику цю, хоч і пов'язану з загальним напрямом політики центрального уряду, в кожному окремому випадку визначали місцеві обіжники, а ще, либонь, частіше особисті нахили кожного окремого урядовця, байдуже цивільної чи військової влади, поліції чи гіркої слави *сігуранци* (таємної охоранки). Закон відчиняв двері найгіршим формам терору: не виправданим легально арештам, тортурам, тілесним карам; він змушував жити в постійному страху, але разом з тим дозволяв раптові й непередбачені виломи з загальної політики, продинокі вияви сприяння, які, правда, ніколи не тривали довго.

Історія українців і української мови в Румунії між двома війнами виразно ділиться на три періоди. Протягом перших десяти років (1918-1928) на короткий час приходили до влади консерватори чи «народна партія» (Partitul poporului) генерала Ол. Авереску, але, як правило, влада належала «лібералам» (найконсервативнішій румунській партії) на чолі з І. Братіяну.

Не зважаючи на окремі відхилення, завжди можливі там, де панує сваволя, це був час повної негачії всього українського. Дуже швидко по окупації повністю румунізовано суди й державні установи. Скасовано автономію Буковини, крайовий сейм і повітову самсуправу. Всі українські політичні партії розпущено, так що українці не мали змоги виставляти самостійних кандидатів на виборах, українські депутати могли бути обрані тільки за списками румунських партій. Тому українських представників в Асамблеї було дуже мало (один після виборів у серпні 1919 р.; три після травня 1920 р.; чотири з січня 1922 р. на приблизно 390 депутатів Квітковський 340, 343; Піддубний 222), а в Сенаті — жадного. Та й вони рідко забирали голос в українських справах. Закрито майже всі українські товариства, що до окупації мали густу сітку осередків на Буковині (разом 1.763 відділи, Піддубний 131), хоч деякі втрималися, а деякі нові заснувалися згодом. Культурно-освітнє товариство «Руська бесіда», що існувало з 1869 року, втратило все своє майно, його 125 низових клітинчиталень розгромлено (див. перелік у Піддубного 132 і далі, Квітковського 364).

Зліквідувати українське шкільництво забрало кілька років. Чернівецький університет повністю румунізовано, українознавчі катедри відповідно переформовано. Закрито три українські гімназії (в Кіцмані 1920 р., у Вижниці 1921, у Чернівцях до 1925 року), з 1927 року припинено викладати українську мову як предмет. У початковій освіті темпи були повільніші, наслідки — ті самі. Якщо 1910-1911 навчального року на Буковині працювало 216 українських шкіл і 179 румунських, то 1922-1923 р. числа змінилися на 155 і 391 відповідно (Піддубний 144; Квітковський 365). Після закону 1924 року про «румунів, що забули рідну мову» процес пошвидшав, і на 1927 рік українські школи в Румунії цілковито зникли, а українську мову ніде не викладали. Така політика знайшла підтримку румунів, що селилися на Буковині. Аграрна реформа 30 липня 1921 року конфіскувала частину церковних земель для розподілу між селянами. Ці земельні наділи на

Буковині часто припадали селянам-румунам, яких уряд заохочував туди переселятися.

Преса і видавнича діяльність не були повністю заборонені, але вони підлягали суворій цензурі; деякі пресові органи закрито, включно з найбільшою на Буковині українською газетою «Буковина» (1918). Деякі органи після закриття почали виходити знову, під новою назвою. Тому, коли судити з самих назв, кількість періодичних видань не здається надто низькою. Однак, треба враховувати поправку на довговічність і характер видання. За роки 1918-1928 загальне число назв видань було 17, з чого політичних тижневиків і двотижневиків — 14, журналів гумору й сатири — 2, літературний журнал — один. Щоденної газети не було. Середня тривалість існування окремого органу була, однак, всього півтора року, і то нерідко з перервами всередині (підраховано на підставі даних у: Квітковський 635 і далі та Піддубний 137 і далі). Ледве чи коли виходило понад три видання одночасно. Їхній розмір був невеликий, а зміст, мова і стиль змушували бажати кращого.

Книжок за дев'ять років видано 39, себто 3-4 назви на рік.

Працював один український театр, що обслуговував Чернівці й навколишні місцевості. Вистави відбувалися не щоденно (Квітковський 593).

В Басарабії не було ні української преси, ні товариств.

Українці на Буковині в переважній більшості православні, а Православна Церква була повністю опанована румунами. 1921 року назву Греко-Православна Церква змінено на Румунська Православна, 1925 р. п'ять митрополій, а серед них і Буковинську, підпорядковано патріархії в Бухарешті. Митрополичий церковний уряд складався з Єпархіяльної ради, Духовної консисторії й Єпархіяльних зборів, до останніх входило двадцять священників і сорок мирян. Українці могли мати своїх представників лише в останній інституції, отже не могли впливати ні на які рішення, але й тут їх було лише двоє (Квітковський 373 і далі). Від священників

вимагали вести церковні записи румунською мовою, їх теж заохочували казати проповіді по-румунськи (Піддубний 127).

Другий період румунської окупації починається 1928 р. з приходом до влади націонал-цараністів. Сподівалися на деяке пом'якшення режиму і справді, знято стан облоги, менш суворою стала цензура, але не багато більше. Наступні уряди (коаліційні й ліберальні), що змінювали один одного в 1931-1937 рр., цих заходів не скасували. З іншими новинами сталося не так. За цараністів у школах, де переважали українські діти, дозволено викладати релігію по-українськи і запроваджено українську мову як предмет, 8 годин тижнево у нижчих класах, 6 у вищих (декрет 31 грудня 1929 р.). Правда, тепер дозволене законом навчання гальмувала нестача вчителів і підручників. 1933 року ліберальний уряд цей декрет скасував, а спеціальним наказом з 9 вересня 1934 р. звільнено з роботи 24 учителів, які домагалися, щоб курси мови відновлено (Квітковський 369). У другий період українці домоглися ще деяких — хай і незначних — успіхів. Вперше від часу румунської окупації легально створюється українська політична партія: Українська національна партія — УНП, (1927) УНП домагалася, щоб змінено розподіл землі, запровадженій за аграрної реформи 1921 р.; щоб українську мову допущено в державні установи й школи; щоб скасовано закон, який зачисляв українців до румунів, що «забули материнську мову» тощо (Квітковський 347). У виборах 1928 року українці здобули один мандат до Сенату; у виборах 1930 р. — п'ять до Камери, один до Сенату; у виборах 1932 р. — три до Камери; а у виборах 1933 р. — два. Відновлює діяльність Український народний дім у Чернівцях, центральний культурно-освітній осередок на Буковині. На 1937 рік було не менше 15 українських неполітичних товариств різного типу: культурних, жіночих, студентських тощо (Квітковський 359).

1928 року в Чернівцях починає виходити щоденна газета «Час». 1933 р. — журнал для дітей «Ластівка» (Квітковський 650). Використовуючи відносно послаблення цензури, українські націоналісти з-поза Румунії засновують у Чернівцях

місячник «Самостійна думка» (1931-1937) і тижневик «Самостійність» (1934-1937), до складу редакцій яких входять також буковинці. Оскільки ці видання не зосереджувалися на специфічно румунській проблематиці, вони утрималися аж до 1937 року, хоч вряди-годи цензура їх тимчасово закривала (Квітковський 651). Були й соціал-демократичні органи («Нове життя» 1931-1934) і навіть советофільська «Боротьба» (1926-1929). Число періодичних видань, що виходили одночасно, зросло до 7 чи 8. Загальне число назв упало до 10, але це був наслідок того, що середній вік видання збільшився до чотирьох-п'ятьох років — добра ознака. Розмір видань і далі лишався малий, журналістичний рівень не відзначався висотою, накладі були низькі («Час» інколи мав ледве 600 передплатників і ніколи не більше трьох тисяч. Квітковський 645 і далі). Як правило, періодичні видання не були самооплатними, вони потребували дотацій.

Українське культурне життя зустрічало безліч перешкод і невдач. Спроби нав'язати контакти з українцями в інших частинах Румунії, зокрема в Північній і Південній Басарабії, кінчилися нічим. Українському театрові постійно дошкуляла місцева адміністрація всілякими заборонами, як от заборонаю вдягати українські костюми (Квітковський 352). Над українськими кооперативами з 1929 року встановлено державний контроль і швидко доведено їх до занепаду. Вакаційні курси української мови, засновані по селах коло 1926 року, що поволі набирали популярності, заборонено 1933 р. і повторно 1934 р. (Квітковський 676 і далі). Але найважливіше те, що й далі не було української школи, а мовою комунікації по містах була румунська. Православна Церква зоставалася опанована румунами, хоч 1932 р. в Єпархіяльних зборах українці мали вже 14 представників, а 1931 року в Чернівцях заснувалося Українське православне братство (Квітковський 375 і далі).

Коли 1938 року в країні встановлено королівську військову диктатуру Кароля Другого, розпущено представництва, заборонено всі політичні партії — українські й румунські. — прийнято нову конституцію, а на Буковині відновлено стан

облоги. «Поміркований курс» попереднього десятиліття вривається. Стираючи традиційні кордони, Буковину приєднують до новоутвореного Сучавського цінуту (області). У квітні й червні 1937 р. відбуваються два голосні процеси над українськими націоналістами. Націоналістичні видання закривають. Забороняють усі українські товариства, окрім п'ятьох (Квітковський 371). З періодики лишається тільки щоденник «Час». Для нагляду над національними меншинами у травні 1938 року при уряді створено Генеральний комісаріят для національних меншин.

У квітні 1940 року уряд, стурбований радянською окупацією Галичини, побоюючися за долю Буковини й Басарабії, оголосив про недалекі зміни. Українських представників запевнено, що стане вільніше. 28 червня 1940 р. радянська армія перейшла румунський кордон. Українській мові на Буковині, в Хотині й Південній Басарабії надано того самого статусу, що й на радянській Україні.

Протягом двадцятилітньої румунської окупації, здобутки, що їх мала була українська мова, зведено майже нанівець. Її функції звелися до вжитку в родинному колі та в обмеженому обсязі в українських товариствах, театрі й пресі. З міст українську мову витиснено, нею говорило майже виключно село, де послуговувалися не літературною відміною, а місцевими говірками. В церковному житті статус мови був хисткий. Серед освічених верств вона правила за засіб внутрішнього спілкування в суті речі лише в колах інтелігенції гуманітарного напрямку (вчителі, духівництво, журналісти недорозвиненої української преси). Слова на означення нових понять у розмовній мові звучали, як правило, своєрідними цитатами з румунської. Зв'язку з радянською Україною не було сливе ніякого. Ані прямування доби українізації, ані русифікаційні тенденції пізніших років Буковини не торкнулися. Зв'язки з суміжною Галичиною були жвавіші, як не як Польща з Румунією були в союзі. Тією мірою, якою літературної мови вживано, це було галицьке (львівське) койне, навіть якщо Піддубний (99) має рацію, коли говорить,

що буковинці недолюбили галичан і мали тенденцію гримати: Геть з Буковини, заброди!

За зразок тодішньої літературної мови можуть правити два тут подані уривки з тижневиків «Хліборобська правда» (з 6 лютого 1938 р.) і «Самостійність» (з 31 травня 1936 та 17 січня 1937 р.) (фотокопії у: Квітковський 648, 653). Хоч видання репрезентують ідеологічно протилежні напрями, їхня мова майже тотожна, що ясно вказує на спільний взірець: галицьку пресу. Вистачить кількох прикладів. У правописі: *геній, Ленін, Підгір'я* (апостроф взагалі не вживається), *ідеології*; у фонології: *нарід, вілляв, блеску, значіння, взаїмно, дужанне*; у морфології: *святковання, всі здібності*, в синтаксисі: *пятьох підсудних... відповідатимуть, носителями ідеї... люди*; в лексисі й фразеології: *круги, забираємо становище, підло-ження ретарди, п'каз, на днях, румунський горожанин, в цілому світі, під теперішню пору...*

Буковина перебувала в такому стані — і з політичного, і з мовного погляду, — що не могла впливати на розвиток літературної мови ні на радянській, ні на підпольській Україні. Її мовні зусилля були спрямовані на те, щоб тільки не даги зникнути своїй власній українській мові. Це завдання було виконане.

8.3 ЗАКАРПАТТЯ ПІД ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНОЮ

Коли Австро-Угорська монархія розпадалася на частини і 16 листопада 1918 р. Угорщина проголосила незалежність, бо-ціал-демократичний уряд М. Кароль видав закон про «Руську країну» (24 грудня): Закарпаття одержало автономію, окре-мий парламента, право на «вживання власної мови» (Markus 13). Обіцяне не встигло здійснитися. 21 березня 1919 року владу захопили комуністи; вибухла громадянська війна, що призвела до інтервенції сусідніх держав, які спільними силами повалили комуністичний режим. За короткотривалої (кінець березня — початок квітня) радянської влади в Закарпатті

видано декрет ч. 24, яким запроваджувано в школах місцеву мову, як вона була кодифікована в граматиці А. Волошина (Штець 11). Але на цей час Західне Закарпаття було вже окуповане чехо-словацьким військом (з 15 січня 1919 р.), південносхідна частина країни румунською армією, а в центральній ще трималися угорці. До травня 1919 року чехо-словацькі сили захопили всю територію Закарпаття, крім околиць Сиготу.

8 травня 1919 р. представники місцевих народних рад зібралися в Ужгороді на Загальні народні збори (Центральна Руська Рада), щоб вирішити майбутнє краю. Існувало три можливості: лишитися в складі Угорщини, приєднатися до Румунії або приєднатися до Чехо-Словащини. Четверта можливість — з'єднатися з Україною — існувала лише в теорії: Україну від Закарпаття відділяли землі, окуповані поляками й румунами, а до того соціальні й політичні структури країн були надто різні. Народні збори одногоспоно ухвалили приєднатися до Чехо-Словащини. Питання про те, чи постанова зборів дійсно відповідала бажанню людности (делегати не були обрані у прямих виборах) і якою мірою присутність чехо-словацького війська вплинула на рішення, лишається відкритим. Проте, не влягає сумніву, що інші можливості не мали активної підтримки. Таким чином Закарпаття стало частиною чужої держави не в наслідок збройного конфлікту, як це було у випадку радянської України, Галичини і частково Буковини, а чи то з власної волі, чи з байдужости. Паризька Мiroва конференція санкціону-вала передачу Закарпаття Чехо-Словащині Сен-Жерменським договором, підписаним 10 вересня 1919 року.

Сен-Жерменський договір заклав підвалини правного статусу Закарпаття і визначив напрям мовної політики. § 10 договору визначав область як «русинську територію» (the Ruthene territory), що мала бути «автономною одиницею в межах Чехо-Словацької Держави» і говорив, що їй має бути наданий «якнайповніший ступінь самоврядування, припустимий у межах єдності Чехо-Словацької Держави». § 11

твердив, що «русинська територія» повинна «мати окремий парламент. Цей парламент матиме законодавчі права в усіх мовних, освітніх і релігійних справах, у справах місцевої адміністрації і в інших справах, які Чехо-Словацька Держава передасть йому». Область повинна була мати губернатора, призначуваного президентом Чехо-Словацьчини, але «відповідального перед русинським парламентом». У § 12 Чехо-Словацьчина погоджувалася, щоб «усі урядовці Русинської території обиралися, скільки можливо, з мешканців цієї території». Нарешті, § 13 надавав «русинській території» право вибирати депутатів до загальнодержавного парламенту нарівні з іншими чехо-словацькими землями («Treaties», 3708 і далі).

У конституції Чехо-Словацьчини, прийнятій 29 лютого 1920 р., про права мов говорилося в двох параграфах. § 128 гарантував громадянам право «вільно вживати мову їхнього вибору в приватному і діловому спілкуванні, в усіх справах, що стосуються до релігії, в пресі і взагалі в усіх публікаціях або в громадських зборах». § 131 окреслював мову освіти. Він читається: «У містах і округах, де живе значна частина чехо-словацьких громадян, що говорять мовою іншою, ніж чехо-словацька, дітям таких чехо-словацьких громадян буде гарантована в публічній освіті в межах відповідних загальних правил належна можливість діставати освіту їхньою власною мовою. В той же час чехо-словацька мова може вимагатися як обов'язковий предмет навчання» (Constitution 1920, ст. 93 і далі; англійський текст ст. 45 і далі). Конституція пишила відкритим литання про урядову мову і про права інших мов у ділянках освіти й адміністрації.

Ці питання вивчав окремий закон з 29 лютого 1920 р., виданий, як сказано, «згідно з § 129» конституції. Неофіційно закон називали «мовним законом». Він починається з того, що в § 1 проголошує чехо-словацьку мову (політично мотивований лінгвістичний гібрид. У § 4 його визначено як чеську мову на чеських землях, словацьку на словацьких) державною мовою, тобто мовою, «1) якою має провадитися праця всіх

судів, установ, інституцій, підприємств і органів Республіки... 2) Якою має друкуватися головний текст державних та інших банкнот. 3) Якої вживатимуть озброєні сили країн з метою командування і як службової мови» (Sobota III, 140 і далі) з застереженням, що в місцевостях, де 20% населення або більше, говорить іншою мовою, суди повинні приймати заяви й зізнання сторін, а також формулювати обвинувачення тією мовою; і що національні меншини мають право на освіту своєю мовою (§ 5, ст. 49).

І конституція і «мовний закон» мали окремі положення щодо Закарпаття, які в основному переповідали Сен-Жерменський договір. Так у конституції в § 3, 2 Закарпаття названо «автономна територія Карпатська Русь», що їй гарантується «найвища міра самоврядування, що узгоджується з єдністю Чехо-Словацької Республіки» і, відповідно, стверджується, що вона «матиме власний парламент, який вибиратиме її провід (předsednictvo) та інших урядовців». Цей парламент «видаватиме закони в мовних, освітніх і релігійних справах, у справах внутрішньої адміністрації і в таких інших справах, які визначають йому закони Чехо-Словацької Республіки» (Constitution 4, 22, чеський текст ст. 39 і далі). У такому ж дусі «мовний закон» в § 6 твердив: «Парламент, що буде заснований для Русинської країни, матиме виключне право полагоджувати питання мови на цій території згідно з урахуванням потреби забезпечити єдність Чехо-Словацької Республіки» (Sobota III, 148).

Не було певності, як називати несподівано набуту землю, майже подарунок на день народження Чехо-Словаччини. В Генеральному статуті краю вживано назви Підкарпатська Русь, але назва «Русинско» теж була прийнята; говорилося, що перша назва виправдана історичною традицією, друга, правдоподібно, була звичайним перекладом терміну «русинська територія», вжитого в Сен-Жерменському договорі. Вважалось, що обидві назви тимчасові і вживатимуться тільки «до законного полагодження справи» (do právoplatné úpravy); але була певність, що «в школах народна мова (lidový jazyk)

буде мовою навчання, як також урядовою взагалі». Цю мову також називали русинською (rusínský). Зазначалося, що навчання цією мовою у першій класі почнеться так скоро, як тільки можливо, і поступово пошириться на старші класи. Як предмет ця мова мала бути обов'язковою в усіх класах (Sobota I, 132).

Певність похитнулася на самому початку чеської діяльності на Закарпатті. Українські селяни не раз не знали, якою мовою вони говорять. Єдлінська (96) наводить відповідь селян з Пістрялового у 1918 році: «Ми не годні туй ужити, бо од нас школи наші рускі загубили і наш язик од нас ізтерли. Ми тепер ні по-руски ні по-мадярски не знаємо». Що гірше, закарпатська інтелігенція перебувала не в багато кращому становищі. Одні вважали, що місцевою мовою є мова русинська (тоді котрий з кількох відмінних діалектів лежить в її основі?), другі обурено відкидали цю, на їхню думку, нековирну сільську говірку й настоювали на церковнослов'янсько-російській традиції в безлічі її варіацій. Шукаючи неупередженої поради, органи влади звернулися до Чеської Академії Наук у Празі. Академія, тримаючися добрих демократичних засад, відповіла, що це справа самого народу вирішити, яку літературну мову вони вибирають, але одночасно не радила творити нову, русинську, мову на основі котрогось з місцевих діалектів, а вважала за доцільне запровадити українську мову в її галицькій формі: «Через те, що місцевий русинський діалект, що про нього говорить Статут, — незаперечно малоруський, треба літературною мовою тамтешнього громадянства визнати літературну мову малоруську... себто галицьку українську», тільки з етимологічним правописом, звичнішим для корінного населення. Щодо російської мови, то її слід вивчати як предмет в середній школі (Tichý 112 і далі).

Знов таки в добрій вірі, керуючися цього разу і демократичною засадою і порадою найавторитетнішої наукової установи, уряд запросив з Відня молодого ще галицького мовознавця Івана Панькевича (1887-1958) на

посаду мовного дорадника в відділі освіти при крайовому уряді (Штець 19). На правелике здивування Панькевича, йому надано «диктаторські права в справах мови», як він висловився в листі з 25 січня 1920 р. (Мушинка 131). Та коли вчений зіткнувся з дійсністю, ентузіязм його швидко зів'яв. Вже десь по трьох місяцях він пише: «Мені особисто тут надоіло. Треба битися за азбуку так, як то було у нас в 50-их роках. Русофіли не хотять допустити до народного язика і тому розпочали боротьбу проти всего, що не має російських форм. Я тут ніби щось значу, а ніби нічого» (Мушинка 131). Щоб відстояти українську мову, Панькевич змушений був робити поступки одну за одною, особливо в питаннях правопису і абетки. І все одно його граматика для середньої школи — «Граматика руського язика для молодших кляс шкіл середних и горожанських» — не побачила світу аж до 1922 р., а тим часом школи користувалися граматикою А. Волошина — «Методическа граматика карпато-русского язика для народных школ» (1901 і 1919), — що була в суті речі російською граматикою з домішкою певних льокальних рис, як от закінчення *-ти* в інфінітиві, як замість *как* та *ін.*, і призначалася для вжитку в початковій школі. Тим часом у початкових клясах ажivano виключно старих підручників.

У кращому становищі знайшовся другий гість з Галичини В. Бірчак, теж співробітник закарпатського шкільного управління. Йому доручено скласти літературні хрестоматії для шкіл («Руська читанка для I. клясы гимназійної и горожанських школь», 1922 і така сама для четвертої кляси, 1924). Підібрані уривки він не пристосовував до місцевої говірки, а пояснював у примітках незнайомі слова й вирази льокальними відповідниками (Єдлінська 100).

Можна собі уявити, що реакція чехів, які мали справу з місцевими чинниками на Закарпатті, могла бути подібна до реакції Панькевича. Їхня демократична і проукраїнська політика не зустріла загальної підтримки. Кожен захід натрапляв на вороже ставлення якоїсь групи, викликав публічні або приватні доноси. (За Magocsi 140 перший лист

такого характеру вислано до Праги в лютому 1920 р.) Ново-прибулим галичанам і чехам всі ті присідування не могли не здаватися порожніми: дріб'язковими, не вартими ні уваги, ні запалу, які в них укладали.

У таких обставинах чехи не виконали деяких своїх зобов'язань. Сейм не скликано. Першим губернатором краю мусів бути місцевий мешканець. Але, можливо, через брак особи, що на неї погодилася б переважна більшість, у квітні 1920 року губернатором призначено американця закарпатського роду Григорія Жатковича. Становище його, хоч-не-хоч, носило характер декоративний. Практичними справами керував віцегубернатор Петр Еренфельд, чех. Така ситуація була, можливо, однією з причин, чому Жаткович, не відбувши й року, у березні 1921 р., зрікся свого посту. Не менше важливо, що начальником шкільної адміністрації був чех, спершу Йозеф Пешек (до 1924 р.), а по ньому Йозеф Шіmek. В умовах гострої нестачі кваліфікованих учителів, Пешек прийняв на роботу декого з Галичини (більше — російських емігрантів, що не знали ні української літературної мови, ні місцевих говірок), та деяких чеських легіонерів, що, пробувши кілька років у Росії, трохи підучили російську розмовну мову (Штець 16).

Все це виглядало як продумана централізаційна політика пражського уряду в колонії (офіційна причина резигнації Жатковича), а може й справді так було. Брак місцевої політичної еліти, безперечно, сприяв такій політиці і, бодай з погляду чехів, її виправдував. Другою причиною могли бути сильні комуністичні впливи, що давали себе відчутти на Закарпатті в ті роки (Markus 17).

За таких обставин, при невеликій підтримці місцевої людности довелось галичанам починати просувати на Закарпатті справу української літературної мови галицького зразка. Крім складання підручників та дорадчої роботи при школах, дуже важливими кроками в цьому напрямі була організація і провадження «Просвіти» (заснованої 9 травня 1920 року) і редагування кількох періодичних видань, що їх

здебільшого організовувала «Просвіта». Вони охоплювали різні сфери інтересів: від ученого «Наукового збірника» (1922-1938) до популярного щорічного «Календаря» (1923-1938) і місячників для дітей та молоді: «Пчолка» (1923-1934) і «Наш родный край» (1923-1939). 1923 року «Просвіта» мала чотири філії і 82 читальні поза Ужгородом, на 1934 р. — відповідно 10 і 230. При «Просвіті» існував український театр (Руський народный театр, 1921-1929), хор тощо (ЕУ 2, 2371); з 1928 р. «Просвіта» утримувала «Народный дом» в Ужгороді. Швидко розвивалося товариство молоді Пласт. Проте, найзначнішим успіхом було те, що все більше представників місцевої інтелігенції приєднувалося до української «партії» або схилялося в її бік, включно з немолодим і вельми шанованим Августином Волошином (1874-1945 чи 1946). Свою русофільську граматику, що вийшла 1919 року, Волошин переглянув і видав 1923 р. як «Методичну граматику карпато-руського язика». Тут було ще дуже далеко до української літературної мови, якої автор ніколи не опанував, але пороблені зміни говорили про рух у цьому напрямі. Еволюція Волошинових поглядів відбивала нові настрої. Ситуація 1923 року різнилася від ситуації 1919-1920 рр.

Ні Панькевич, ні його однодумці не забули науки попередніх років. На Першому закарпатському з'їзді вчителів (16-17 квітня 1920 р.) ніхто навіть не порушував питання про українську літературну мову, всі віддавали перевагу місцевим говіркам (Єдлінська 98, Штець 18). Обставини того часу змусили Панькевича маскувати українську мову в своїй граматиці під верховинський і мармароський діалекти, з яких він зберіг одначе лише кілька особливостей (те, що інколи вважають діалектними елементами в Панькевича — напр. Єдлінська 101, — є тільки етимологічним правописом), і вдатися до етимологічного правопису, що справді був радше псевдоетимологічним: коли *o* переходило в *i*, його позначали *õ*, але коли *v* переходило в *l*, його позначали не *ê*, а *ë*. Одначе цей правопис був обов'язковим кілька років.

Та все ж не слід перебільшувати успіху Панькевича й

«Просвіти». Українська «партія» лишалася однією з трьох мовних «партій», вона далеко ще не опанувала культурне поле. Уяву про те, як виглядала справа, можна скласти на підставі огляду середніх шкіл (приблизно 1924 р.), що його робить Геровскій (1934. 512): з чотирьох гімназій у двох навчання провадили українською мовою, в одній — російською, а в одній — мішано, з трьох учительських семінарій дві були українські, одна російська — усе це бодай офіційно; на ділі і українська й російська викладава мова (залежно від освіти й здібностей учителя) мала більш чи менш сильну домішку місцевих говірок, а то й церковнослов'янської мови. Навіть 1923 року вчительський зїзд відкинув граматику Панькевича 544 голосами проти 2 (Magocsi 140).

Загалом, однак, знання української мови ширилося, пошана до неї міцніла, а сфера вжитку російської мови й місцевих діалектів зужувалася. Це стривожило російську «партію», вона прийшла в стан бойової готовости й кинулася на боротьбу. У протипагу «Просвіті» в травні 1923 року засновано «Общество им. О. Духновича», товариство, що мало на меті пропагувати російську мову й культуру. Час заснування *Общества* майже збігся з часом зміни чеської адміністрації: губернатором призначено А. Бескида, що підтримував русофільську орієнтацію, віцегубернатором — чеха-централіста А. Розсіпала. Як у випадку «Просвіти» ініціатива виходила від прибульців з Галичини, так тут це були переважно російські імїгранти.

Общество ім. Духновича розвинуло жваву діяльність в організації філій та читалень (274 читальні на 1931 рік. Пор. Геровскій 1927, 514), у видавничій справі (місячники «Карпатській край» 1923-1925, «Карпатській світъ» 1928-1933, 1938; календарі тощо); воно постійно відбувало «Дни русской культуры», надавало літературні нагороди, запобігало підтримки впливових чеських діячів, спритно граючи на традиційному чеському русофільстві. У 1937 р. *Общество* нараховувало 21 тис. членів («Просвіта» — 15 тис.). У своїй антиукраїнській роботі *Общество* ім. Духновича не раз

копіювало заходи «Просвіти», спрямовуючи їх у протилежному напрямі. На противагу українській граматиці Панькевича треба було видати російську граматику. І її видали. 1924 року з'явилася «Грамматика русского языка» за редакцією Євменія Сабова (між іншим, 1923 року він обстоював відрубну літературну мову, сперту на місцеві говірки, виступаючи і проти української і проти російської). Імення автора на «Грамматике» немає. Приховати його вважали за доцільне, бо автор Олександр Григор'єв походив з Росії і не мав нічого спільного з Закарпаттям (жив він у Пряшеві — Тішчу 114 і далі).

Суттєве в пропаганді російської мови найкраще сформулював Геровський, теж стороння особа на Закарпатті, для якого українська літературна мова була «мовою» в лапках. Gerovskij (1927) писав:

На засвоєння цієї „мови“ карпаторуський учень мусітиме витратити не менше зусиль, ніж на вивчення *общерусской* літературної мови, з тією різницею, що в першому випадку він не буде винагороджений доступом до будь-яких значніших цінностей, тоді як *общ-русская* літературна мова одразу відкрила б йому багаті скарби світової російської культури (142).

Войовнича антиукраїнська пропаганда *Общества* імені Духновича найповніше виявилася в серії популярних брошур «Народної бібліотеки» та споріднених виданнях, разом 115 назв (Magocsi 159). Як яскраві зразки, можна назвати такі: «Народный катехизмъ», 1926; Н. Зоркий, «Споръ о языкѣ в Подкарпатской Руси и чешская Академия Наукъ», 1926; А. Волконский, «Въ чемъ главная опасность», 1929; «Национальная и языковая принадлежность русского населения Подкарпатской Руси», 1928 (детальніше — Ніколаєнко 26; Штець 93 і далі).

Обидві «партії» намагалися довести своє місцеве коріння: українська, викликаючи дух Л. Чопея, укладача «Русько-мадярського словаря» (1883), російська, підносячи О. Митрака,

що склав російсько-угорський словник («Orosz-Magyar Szólár», 1881).

«Російсько-українська мовна війна» затягалася, успіх переходив то до одних, то до других, але загалом українська партія втрачала, російська зискувала. У вересні 1924 р. Панькевича й Бірчака звільнено від їхніх обов'язків в шкільному відділі (Мушинка 135). Чеська адміністрація, очевидно, втомлена нескінченною «мовною війною» і звичайно схильна до русофільства, стала поволі відступати від своєї пераїсної проукраїнської політики. В законі з 3 лютого 1926 року сказано, що «русинську (малоруську) мову дозволено вживати» (§100, 2. Sobota III, 173. — Підкреслення мос. — Ю. Ш.), а не що її повинні вживати. 9 червня 1930 р. крайовий президент Підкарпатського Краю Розсіпал видав наказ, яким зобов'язував шкільних інспекторів послуговуватися в офіційному листуванні «чехо-словацькою» мовою, оскільки, мовляв, питання мови на Закарпатті ще й досі не розв'язане. Під тиском широкої хвилі протестів наказ у серпні того ж року уневажнено (Штець 25), але сама поява його дуже знаменна. 7 листопада 1930 р. міністер освіти Чехо-Словаччини дозволив уживати російських підручників у школах (там таки), а 1 жовтня 1936 р. уже рекомендував їх до вжитку (Штець 27). Завершальним виявом цієї тенденції було визнання рівноправності української й російської мов 15 липня 1937 р. (там таки). Вживати прикметник «українське» до Підкарпаття заборонено (1933 р. і повторно 1936 р. — Magocsi 229).

У таких обставинах українська «партія» знайшла несподіваного спільника: комуністичну партію. Комуністична партія спершу провадила роботу місцевою (русинською) мовою. П'ятий конгрес Комуністичного Інтернаціоналу (17 червня—8 липня 1924 р.) вирішив, що існує одна українська проблема в Польщі, Румунії й Чехо-Словаччині і що її можна остаточно розв'язати тільки приєднавши українські землі тих держав до радянської України. Місцеві говірки могли стати на перешкоді цим плянам. Комуністам Закарпаття наказано перейти на українську літературну мову та встановити зв'язки з комуні-

стами радянської України. У грудні 1925 р. відповідальний редактор комуністичної щоденної газети «Карпатська правда» Іван Мондок узяв участь у ІХ з'їзді КП(б)У в Харкові (Єдлінська 104). Саме набирала розмаху українізація і це, очевидно, справило на нього враження. (У 1927 р. він знову приїде в Харків, цього разу на правописну конференцію, де заявить, що беззастережно приймає ще не затверджений правопис). З 14 лютого 1926 р. редагована ним газета перейшла на українську мову (певно, не без домішки льюкалізмів) і навіть на український правопис. Останнє справді було новим і відважним кроком на терені Закарпаття. Так, мабуть, почувала й редакція, коли в грудні того ж року надрукувала резолюцію Сьомої крайової конференції партії під заголовком «Кінець язикового питання» (Штець 56). Кінцем це ще не було, але, можливо, початком кінця.

В «Карпатській правді» знайшлися послідовники: соціал-демократична газета «Вперед» (з 1926 р.), тижневик «Свобода», орган християнсько-народної партії (з 1930 р.), деякі літературні публікації (Штець 58 і далі; Тішу 125 і далі). У третьому виданні своєї граматики, зберігши етимологічний правопис, Панькевич робить деякі зміни в морфології (*вон* замість *он*, *синѣ* замість *сини*, *чид* замість *чид* у називному однини та кілька інших; Штець 74). Згодом школи одержали ще наближеніший до української літературної мови підручник Я. Неврлі (частина 1, 1937; частина 2, 1938), складений на взірць радянських граматики (Штець 73). «Фонетичною» в правописі була грамика Франца Агія «Жива мова» (1936). Після того, як офіційно визнано українську й російську мову рівнорядними мовами краю, сперечатися про український правопис стало недоречним. У 1937-38 рр. «фонетичний» правопис дозволено в школах (Штець 73). Той час, коли цензор викреслював речення, в якому місцевих українців названо українцями (Штець 58), минув.

Закоренілих звичок позбутися тяжко. Закарпатське суспільство, звикле до постійних суперечок про мову, далі жило в атмосфері конфлікту. У більшості випадків перемага-

па російська «партія». Ось кілька яскравих прикладів. У травні 1929 р. конференція вчителів, що належали до *Учительського Товарищества Подкарпатской Руси* розкололося надвоє: після того, як більшість проголосувала за «традиційні» підручники в початкових класах і російські в старших, учителі української орієнтації покинули конференцію й приєдналися до *Народовецького учительського товариства в Ужгороді* (Штець 23, 67). 1937 року проросійські групи заснували «русский блок» (Штець 63). У відповідь українські комуністи взяли участь у з'їзді «Просвіт» (жовтень 1937 р.), що стало зародком «українського блоку» (там таки). На початку тридцятих років по селах то тут, то там спалахували «шкільні страйки» або з вимогою вести навчання російською мовою, або навпаки проти цього (Штець 30).

Восени 1937 р. чеська адміністрація вирішила переглянути питання викладової мови і розв'язати його голосуванням. Людність мала сказати, чи вони воліють граматику Панькевича, чи (псевдо-)Сабова. У шкільному плебісциті перемогла російська «партія» (313 голосували за російську мову, 114 за українську; Magocsi 226). Сьогодні немає змоги перевірити, чи має підставу твердження української «партії», що тут передусім завинила несумлінна пропаганда противників, які зіграли на двозначності терміну російський/руський, що для місцевої людності означало «закарпатський українець». І що адміністрація частково підтасувала наслідки.

Нескінченна «мовна війна» зумовила два цікаві явища. Одним було поживлення інтересу до окремої місцевої мови, якою став виходити тижневик «Недѣля» (1935-1938), підтримуваний Греко-Католицькою Церквою. З 1936 р. Національний театр в Ужгороді почав давати вистави «руською» мовою (Magocsi 223). Другим був різкий зріст чеських шкіл. 1920 року була 321 «русинська» початкова школа проти 22 чеських, а 1931 року 425 проти 158 відповідно. З муніципальних шкіл 1938 р. 21 була «русинська», 23 чеські (Magocsi 358). На зріст чеських шкіл склалося кілька причин. Насамперед, зросло чеське населення краю: від майже нуля в 1919 році до 30 тис.

на кінець тридцятих років (Magocsi 17). Далі, єврейські родини воліли давати дітей до чеських шкіл. Можливо, нарешті, що багато хто з українців теж посилав дітей у чеські школи, щоб не наражати їх на прикроші «мовної війни», невироблену термінологію, неусталені мовні норми. Проявом чеського впливу було й те, що вищі русинські школи масово користувалися чеськими підручниками. Так 1934 р. в мукачівській учительській семінарії з 72 підручників 68 були чеські (Штець 62). Заносилося на перспективу чехізації краю.

На заваді став розпад Чехо-Словацьчини в кінці тридцятих років. Під тиском подій чехо-словацький уряд 26 червня 1937 р. нарешті заговорив про автономію, якої й надав Закарпаттю в жовтні наступного року. Перший автономний уряд Карпатської України на чолі з прем'єр-міністром Андрієм Бродієм виявився проугорським і був розпущений після 18-денної чинності. 2 листопада 1938 р. Угорщина окупувала південні території краю, включно з Ужгородом і Мукачевом. Столицею незайнятих земель став Хуст. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до карпатоукраїнського сейму. Голосування відбулося за єдиним українським списком (від Українського національного об'єднання). Список одержав 86,1% голосів. Це був разючий, ніколи повністю не пояснений контраст до наслідків перепису 1930 р., коли 455 тис. осіб декларували себе русинами, а тільки 2.355 українцями (ЕУ 1, 568; Штець 61. Чи було це демонстрацією перед лицем угорської агресії?). Проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. носило радше символічний характер. Угорське військо швидко просувалося вглиб країни і на 20 березня зайняло всю територію.

Мовна політика угорського режиму, що протримався майже п'ять років — до 27 жовтня 1944 р., — була подібна до політики перед кінцем Першої світової війни. Уряд ставився вороже і до української, і до російської мови та фактично заборонив їх уживати. Але тепер край називався Підкарпатською територією, кілька проугорськи настроєних місцевих

діячів увійшли до угорського парламенту і «русинську» мову визнано другою мовою в адміністрації та початкових і середніх школах (Markus 21). Засади угорської мовної політики викладено в статті Ш. Бонкало «Русинський пите- ратурный язык — A Ruszin irodalmi nyelve», опублікованих у «Зоря-Найна» (Ужгород) 1941, 1-2. Ці засади лежать в основі підручника Ю. Марини «Грамматика угро-русского языка для средних учебных заведений» (Ужгород 1940. Пор. Николаенко 27). Автор говорить, що його мета — відновити етимологічний правопис та місцеву мову, перше, — щоб підкреслити розбіжність з українською мовою, друге — з російською (цитую з: Штець 32). Тим самим духом перейнята «Грамматика русского языка» І. Гарайди (Ужгород 1941).

З жовтня 1944 р., після окупації Закарпаття радянським військом, там стали обов'язковими норми української літературної мови й правопису в їх радянському варіанті. «Мовну війну» припинено.

Хоч період чеського панування був заповнений часто безцільними і майже завжди низького рівня мовними дискусіями, він лишив за собою глибокий слід. На малому терені, без великих міст, де населення — здебільшого малоосвічене — не сягало й мільйона, за 20 років складено й видано, враховуючи перевидання, дванадцять граматик. Періодика процвітала. Політичні органи були диференційовані за виразними партійними напрямками. Неполітична преса мала видання дитячі, пластові, молодечі, гумористичні, педагогічні, релігійні, економічні, наукові, літературні та ін. Gerovskij (1934, 534) згадує, що протягом одного року (1933?) виходило 14 видань русинською й російською мовою (одне щоденне, п'ять тижневиків, два двотижневики, шість місячників) і 8 українською (один тижневик, два двотижневики, чотири місячники). Як подає ЕУ (1, 997) за чеського періоду в краю виходило 62 українські періодичні видання, 39 російських, 34 угорські і 13 чеських. Книжкова продукція нараховувала понад тисячу назв. Ці числа вражають, а особливо, якщо пригадати становище в попередній — угорський — період.

Щось подібне спостерігаємо і в ділянці освіти загалом, а зокрема в шкільництві з «місцевою мовою» викладання, чи то українською, чи російською, чи русинською. Мовна строка-тість не сприяла ширення освіти й друкованого слова.

Мовний хаос, ясна річ, існував, але не слід надавати йому занадто великого значення. Три позірно групи — русини, українці й росіяни — в дійсності не стояли так далеко одна від одної, як може видатися з полемічних статтів. Чистою літературною українською мовою не видавалося майже нічого, літературною російською дуже мало, переважно твори авторів не місцевого походження. Практично все друковане мало в собі елементи місцевих говірок, різниця полягала в питомій вазі тих домішок. З цього погляду відмирання традиційної форми «русинської мови» залежало не від того, що її відкидали, а від того, що вона синтезувалася в різних текстах з іншими мовами. Це був закарпатський спосіб переходу до справжньої літературної мови, чи то української, чи російської.

Ось уривок з «Азбуки» Августина Волошина, складеної після навернення автора до українства:

— *Што маю робити?*

— *Иди, Иване, пообтерай табу, стол, павиць, попозерай, ци є крейда, чернило, ци чиста школа?*

И я не лѣновався, все так ем робив, як мнѣ пан учитель розказали. У попудне отворие ем вызоры и коли'м передав ключ пану учителю, похвалили мене.

Ибо я дуже люблю чистоту и порядок» (73)

(Місцеві діалектні слова й форми подані курсивом, церковно-слов'янські й російські, тобто традиційні, — жирним шрифтом).

З часом число льокалізмів убуває, але, як правило, якась домішка їх завжди є. У суті речі, «русинська мова» не була здатна до «мовної війни» і не потребувала її. Як система вона була мертва; окремі її компоненти вживалися активно.

Конфлікт між українською й російською мовами відбувався в іншій площині. Це був смертельний бій за право вижити. Притягальна сила російської літератури (не надто добре знаної), на яку вказує Гертовський, грапа тут, можливо, меншу роль, ніж уявлення про російську мову як мову «панську». Мов той герой Гоголевого «Одруження», який не міг повірити, що сіцилійські селяни говорять по-італійському (він помилково думає, що по-французькому), закарпатці підсвідомо вважали російську мову атрибутом панства, а вже ніяк не простоплюддя. Подібне ставлення було до угорської мови в часи угорського владарювання, затрималося воно й далі. Гнатюк (24) ще 1924 року спостерігав «погоню за „благородною, панською“ мовою, а такою видається декому лише московська». З цього погляду, по радянській окупації 1944 р. традиційне мовне русофільство зникає не лише в наслідок офіційної політики, а й тому, що розвіюється уява про російську «панськість» після зустрічі з неаристократичними росіянами.

Щодо розмовної мови в чеський період, то можна з достатньою підставою думати, що ніхто з уродженців краю не послуговувався в щоденному житті ні літературною мовою, ні львівським койне. Щоб відповісти на питання, чи творилося льокальне койне на основі одного місцевого діалекту з домішкою угорських, чеських, церковнослов'янських, українських і російських спів, а чи по різних містечках щоденне спілкування відбувалося на базі вузькомісцевої говірки, що, звісно, всотувала в себе слова й форми, які ставали типовими на широкому терені, бракує даних. Підставою другого припущення могла б бути хаотична ситуація з мовою в школах і виданнях, про що говорилося вище. Якщо припущення це слушне, то з нього випливає, що на Закарпатті розмовна мова ще більшою мірою, ніж писана, перебувала на рівні допромислового суспільства. Специфічні ознаки розвитку мови на Закарпатті у міжвоєнні роки зумовлені поєднанням цього рівня з умовами демократії, що їх принесли чехи.

9. Кінцеві заваги

Вдумливий читач зробить власні висновки з поданого матеріалу. Один знайде тут доказ життєздатності української мови, другий — доказ її уразливості і слабкості. Обое вони, можливо, матимуть рацію. В кожному разі немає потреби ставити крапки над усіма і її повторювати вже сказане. Проте, деякі узагальнення до всього періоду 1900-1941 рр. як цілоти не будуть зайвими.

Українське питання — і питання української мови як його складова частина — вийшло на міжнародну арену. Найпереконливіше тут є не так те, що питання це виринуло на дипломатичних конференціях та переговорах, як те, що уряди трьох сильних держав — у Москві, Варшаві й Букарешті, — протягом десятиліть активно переслідували українську мову. Уряд четвертої держави, у Празі, вряди-годи подумував, чи це не була б бажана політика. Форми переслідування запежали від місця й часу. Царська Росія робила ставку на цілковите знищення; не багато чим різнилася політика влади за двох перших окупацій України росіянами: радянської й білогвардійської, а також політика Румунії. Варшава застосовувала політику обмеження й конфронтації. Прага в останні роки зверхності над Закарпаттям підтримувала мову-суперницю. Своєрідну політику провадили росіяни по остаточній (перед Другою світовою війною) окупації України: позірно підтримуючи українську мову, а водночас руйнуючи її соціальну основу й тероризуючи мовців.

Кожна панівна нація намагалася ділити території, де

людність говорила українською мовою, на відокремлені частини. До Першої світової війни наражався на перешкоди зв'язок підросійських українців з українцями в Австро-Угорщині. Після цієї війни деякі кордони стали майже нездоланими (між підросійською Україною та землями в інших окупантів); решта, хоч не такі глухі, теж не сприяли єдності мови. Крім завад, що їх творили політичні межі, не менш серйозними перепонами в досягненні єдності були відмінності в законодавчих системах та самому стилі життя. Окрім того, кожен окупант намагався дробити українські землі на окремі адміністративні одиниці чи бодай відокремити від них якусь частину. У випадку радянської України така доля спіткала в тридцятих роках південні терени Курської та західні Воронізької областей, як також Кубань; у Польщі Лемківщину відокремлено від Галичини, Галичину від Волині, ту й ту від Полісся й Холмщини; в Румунії зведено стіну між українцями Буковини й Басарабії; у Чехо-Словаччині від Закарпаття відгороджено заселені українцями райони східної Словаччини. Заходи ці мали на меті звузити простір, де вживано української мови; виглядає, що в декотрих випадках мету досягнуто (Кубань, Полісся, Басарабія).

В наслідок такої політики контакти через державні кордони й адміністративні межі сповільнилися. Проте, вони не обірвалися цілком. Галичина далі впливала на мову радянської України, хоч і меншою мірою, ніж до радянської окупації (пор. приклади, наведені в Shevelov 1966, 124; а також зв'язки київського Інституту української наукової мови з львівським Товариством ім. Шевченка). Значно пізніше, 1970 року, радянський мовознавець, відповідальний за стандартизацію української літературної мови, так підсумував становище з галичанізмами в урядово ухваленому варіанті української мови: «Усунені з наукових, журналістичних і офіційних текстів, галичанізми збереглися переважно в розмовній мові і в художній літературі, де вони часто зовсім виправдані» (Piliński 366). Цікаво, що автор одверто говорить про офіційну лінію, спрямовану проти галичанізмів (вона

почалася геть у тридцятих роках), і визнає наявність їх у мові ще року 1970! Твердження, що в писемній мові вони зустрічаються тільки в художніх творах, є, звичайно, сумнівне. Вплив Галичини досяг також Буковини (місцеві націоналістичні видання) і Закарпаття (різнобічна праця І. Панькевича).

З другого боку, підпольська Україна зазнала впливів Харкова й Києва, особливо сильних у двадцятих роках. Впливи доходили частково безпосередньо через наукові установи, такі як Академія Наук, частково завдяки партійним зв'язкам КП(б)У з КПЗУ, а частково через політичних емігрантів, що опинилися в Польщі та сусідніх країнах (Ів. Огієнко та ін.).

Таким чином одність української мови збереглася, але оскільки річища взаємозв'язків були дуже звужені, то утрималося й багато регіональних особливостей. Львівське койне не злилося з літературною мовою. Окрема відміна літературної мови, можливо, творилася на Закарпатті.

Це очевидні й незаперечні факти. Говорячи про суспільну основу української мови, ми опиняємося на менше певному ґрунті. До кінця минулого століття над українською мовою тяжіла народницька орієнтація на село. На підросійській Україні цей напрям панував майже цілковито, на півавстрійській — переважно. В перші роки ХХ століття роблено спроби зорієнтувати мову — бодай частково — на інтелігенцію й місто. В літературі це мало успіх (Коцюбинський, Леся Українка, Винниченко). В житті, однак, мова рідко виходила поза сферу діяльності гуманітарної інтелігенції і тільки як виняток пробивалася в верстви промисловців, комерсантів, технічної інтелігенції та промислових робітників. Намагання в добу українізації повернути цих останніх здебільша зазнало невдачі. На підпольській Україні наслідки були дещо кращими. Вимушена конкуренція з польськими і єврейськими підприємцями допомогла оформитися верстви українських підприємців. Поступ до урбанізації відбувався,

але поволі й обмежено. З погляду суспільної структури українська мова лишалася незавершеною.

Тим більше вражає істотне поширення сфери вжитку української мови, яка сягає в такі розмаїті ділянки життя як агрономія й релігія, музикознавство й бухгалтерія, поезія й народне господарство. Щоправда, в царині чистої науки й технології українська мова не зустріла достатньої підтримки, а після кінця українізації стала помітно втрачати надбане. Це, звичайно, було наслідком прогалин у соціяльній базі мови.

Щодо престижу, то українська мова здобула чимало перемог. Не один, хто кінчив російську або польську школу, кого виховано в російській чи польській культурі, повернувся до української. Здатність української мови задовольняти вищі культурні потреби вже не можна було заперечити. Однак, серед неукраїнської міської людности українська мова пошани не набула і зневажливе ставлення до неї аж ніяк не було винятком. Це позначилося досить частими випадками відступництва, переходу українців до інших культур і мов: російської, польської, румунської, чеської. Нерідко головною спонукою тут були вигідна кар'єра, запорука добробуту, але за цим усе таки не важко розгледіти брак замипування українською мовою, а то навіть і пошани до неї!

Ні під однією з чотирьох окупацій українська мова не стала звичайним засобом спілкування по великих містах і промислових центрах.

Відбулася важлива ідеологічна зміна в мотивації вжитку української мови. До ХХ століття головним аргументом, який висували освічені верстви (вони під чужими режимами поспіль були двомовні) в обороні української мови, був той, що українську мову треба плекати й розвивати, бо вона є єдиним засобом зв'язку з народом, який іншої мови не розуміє і був би засуджений на довічну темряву, навіть неграмотність, якби до нього не зверталися і його не просвічували українською мовою. В ХХ столітті цей аргумент втрачає переконливість і відпадає. Робляться спроби заступити його гаслами романтичними, що проголошують мову виявом

народної душі й скарбницею національної культури, найістотнішою ознакою нації, її прапором.

З обережністю вченого, що воліє не мати діла з ідеологічними гаслами, Василь Сімович (1934в, 35; передрук: Сімович 1984) писав:

Коли брати на увагу суцільність ознак, що творять націю, мова буде одна з найважливіших прикмет самостійності народу. Звідси така велика дбайливість — зберігати мову, а то з упадком мови, мовляв, перестає існувати народ тієї назви, яку мав до того часу, доки мова його ще жила. Таке розуміння мови як такого важного чинника для існування нації схрищується з національно-політичною програмою життя народу. Таке розуміння мови — більш емоціонального, почуттєвого характеру, та не лічитися з ним не можна. Ми можемо воювати з таким розумінням, як хочемо, а проте почуватимемо, що щось у ньому таки є.

Двоїсте Сімовичеве ставлення до гасла одночасне відкидання і приймання, вказує на саму суть становища, в якому перебувала тоді українська мова. За нормальних умов мова не потребує мотивації. Виглядало б чудернацьки, якби хтось заходився вишукувати *raison d'être*, скажімо, для французької мови у Франції чи англійської в Англії. Мова там просто є, так як є повітря, що ним люди дихають. Жадному мовцеві там і на думку не спаде пояснювати їхню присутність. Коли люди, що говорять якоюсь мовою, підшукують для цього виправдання, це завжди вказує на ненормальне становище мови. З цього погляду українська мова в першій половині ХХ ст. перебувала в переходовому стані: від умотивованої присутності до невмотивованої. Коли, в середині минулого століття, нею говорили майже виключно на селі, то мотив приступності мови селянам був і конечний, і достатній. Твори Квітки чи Марка Вовчка, стилізовані під оповідання з народних уст, уповні відповідали гаслу. Після П. Куліша, Франка, Коцюбинського й Лесі Українки, після

того, як з'явилася українська інтелігенція, становище різко змінилося. Мова цих письменників, як і мова їхньої суспільної групи, мала ту саму фонетику й морфологію, що й мова хутірська, але в синтаксі й лексиці відійшла від останньої геть далеко. Творам Рильського, Семенка, Бажана і багатьох інших не притаманна «сільська простота». Представники етнографічної школи в пінгвістиці двадцятих років (Курило, Тимченко, Огієнко, Сімович та ін.) намагалися звузити розрив між літературною мовою й мовою хутірською. Марна річ пробувати тепер вгадати, куди повернулася б справа, якби їхні думки й поради переважили, якби ці вчені не впали жертвами радянської державної машини. Є, проте, позначки, що дехто з мовознавців (Курило, Сімович) став відходити від цього напрямку.

Гасло про мову як вияв народної душі було надто романтичне й поетичне у вік науки й технології. Теза про мову як носія національних традицій теж не цілком відповідала дійсності, бо архаїзація не грала помітної ролі в розвитку української мови двадцятого століття. Сучасний мовець з будь-якої суспільної верстви ледве чи зрозуміє, приміром, мову XVII століття. Така «криза мотивації» вела до невмотивованого існування української мови або, що фактично те саме, до вмотивування самою її наявністю. Це збігається з нормальним станом існування кожної життєздатної мови. Проте, у конкретних обставинах двомовності освічених прошарків і постійного — на практиці — змагання з мовами керівних націй: російською, польською, румунською і, до певної міри, чеською, цей нормальний стан, хоч як це парадоксально, обертався ненормальним. Звідси боязке, але часте вертання до романтичного уявлення про мову як виразницю народної душі.

В першій половині XX ст. українська літературна мова зазнала безприкладної нормалізації. Здоровий сам по собі процес не раз набирив у практиці не зовсім здорового нахилу, коли мовознавці, замість вибрати одну з наявних у мові форм, починали накидати мові свої закони, подеколи творячи

штучні, невластиві форми чи конструкції. Правда, в правописі 1928-1929 р. така крайність позначилася тільки в розділі про іношомовні слова, де запроваджено систему, яка ніде не існувала (логіка, але *льозунг* і т. д.). Якоюсь мірою сказане стосується однак і до лексичного фонду взагалі, а термінології зокрема. При наступній зміні політичного курсу ці надужиття дали підставу впровадити в мову інші непритаманні їй елементи, цього разу російські (термінологія і правопис «Хвилі»). Сама можливість таких експериментів доводила, що мова стало перебувала в ненормальному стані: без повної соціальної бази, з деякими недорозвиненими складовими частинами (невиробленість технічної термінології, недорозвиненість урбаністичних форм комунікації, відсутність міського жаргону) ⁶⁹

Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, — у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати української мови прилюдно, цілковито або частково, накидали державну мову через освітню систему, зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української

⁶⁹ Брак українського міського сленгу інтелігенція частково компенсувала тим, що вкраплювала в розмову російські слова й вирази, надаючи їм іронічного відтінку. На це звертає увагу Сулима (264) при аналізі мови Хвильового: «Коли Хвильовий пише паманою мовою, то це такі справді — „для інтелігентів“ — бо цю паманість вони утворили». Справжня причина, чому люди, що досконало опанували українську мову (як Хвильовий), свідомо вдавалися до іронічного вживання русизмів, — потреба запоенити порожнечу на місці українського міського сленгу. За цим також криється приховане бажання принизити російську мову, добре відома звичка залежних народів брати на приховані глузи тих, від кого вони залежать.

мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською й російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові.

Сила спротиву безнастанному тискові міцніла на традиціях недовгочасного (1917-1920) періоду незалежності України при УНР і Гетьманаті, хоч більшість українських мовців цього не усвідомлювала. Мовиться тут не про політичну програму і не про знання історичних фактів доби (які послідовно випікали з народної пам'яті спотворенням, а, головне, замовчуванням), а про фактичний слід, що ті роки залишили на мові: поперше, поширилися функції мови, вона захопила ділянки, в які її давніше не допускали (передусім державної адміністрації й освіти); подруге, мова збагатилася на нові лексичні, а почасти й синтаксичні засоби. Цей процес деякою мірою повторився в добу українізації.

Повний обсяг цих іновацій ніколи не вивчався ґрунтовно й всеохопно. Та вистачить навести кілька вибраних наемання прикладів — обмежимо себе на лексиці, яка нині здається «нормальною» і конечною, — щоб показати, як багато слів виникло в той період. Сучасний мовець буде здивований довідатися, що, приміром, такі дев'ять нейтральних слів з основного словарного фонду української мови не були зареєстровані зовсім або подані з відмінним від теперішнього значенням у найвичерпнішому з передреволюційних словників, словнику Грінченка: *доповідь, голова (зборів), гурток, гуртожиток, листівка, ставитися, уряд, установа, здібний*. М. Коцюбинський у листуванні постійно вживає слова *відкритка*, а не *листівка* (пор. російське *открытка*. Напр., у листі з 24 листопада 1903 р. — Коцюбинський 304). У Винниченковому щоденнику знаходимо «я до всього *відношуся*» (не: *ставлюся*, 1911 р.), *спосібні* (не: *здібні*, 1914 р.),

предсідатель (не: *голова*, 1914, 1915, ст. 35, 119, 130, 167)⁷⁰
Є. Чикаленко 1908 р. теж уживає *предсідатель* (2, ст. 11).

Є досить підстав припустити, що всі наведені слова — за винятком *гуртожитку*, яке, правдоподібно, з'явилося після советизації України, — виникли або набули звичного нині значення в період державної незалежності. Деякі з них знаходимо в «Російсько-українському словникові» С. Іваницького й Ф. Шумлянського (1918): *ставитися, установа, здібний*; є там і *голова* та *уряд*, але поряд них наведено і старіші слова *предсідатель, правительство*, перейняті з російської мови і широко вживані в українській пресі до 1917 року. Інших згаданих слів і там ще немає. Тільки в Академічному словнику 1924 р. й пізніших знаходимо *доповідь, гурток, листівку*, а *уряд* позбувається свого двійника *правительство*. Характеристично, що більшість цих слів не поширилася на галицьке койне.

На кінець двадцятих років багато «незалежницьких» слів так глибоко вкоренилося в мові, що й «чистка» лексики за Постишева і Хвилі їх не охопила. Правдоподібно, їх помилково вважали за «нормальні» і старожитні.⁷¹ У часи, коли велося безоглядне полювання на все «націоналістичне», а також згодом, чимало «незалежницьких» слів зазнало заборони, особливо якщо вони мали дублети спільні з російською мовою, наприклад: *бігун — полюс, підсоння — клімат, людність — населення, низка — ряд, на тлі — на фоні* та ін. Одначе, внесок доби незалежності не вдалося викоренити в тих випадках, коли «давні» слова цілковито вийшли з обігу, і, таким чином, «нові» (не такі вже й нові тепер) стали практично невпізнаними й незаступними. Адже всі оті чистки мови (як і

70. Але в реченні з 1914 р. *гурток* є (66). Слово, мабуть, походить з арго революційних партій і стало загальноновживаним в роки боротьби за незалежність.

71. Українські назви місяців: *січень, лютий* і т. д. теж, виглядає, закріпилися у щоденній мові за доби незалежності. До революції Євг. Чикаленко, приміром, послідовно вживав «міжнародні» назви: *январ, февраль* тощо (а справді перейняті з російської мови).

чистки людей) у тридцятих роках були в певному сенсі боротьбою чи то з привидом, чи з реальними наслідками короткої доби незалежності. В остаточному підсумку спадщина того часу піднесла українську літературну мову на вищій шабель розвитку й допомогла їй там утриматися.

Даючи кінцеву оцінку минулому, треба сказати, що українська мова за 1900-1941 роки зробила швидкий поступ в напрямі збагачення лексичного фонду, поширення сфери вжитку і внутрішньої нормалізації. Проте, існуючи в умовах чотирьох окупацій, вона лишилася неповною в сенсі своєї соціальної бази, як і в сенсі обслуговування сфер життя. Її майбутньому далі загрожувала загальна двомовність всієї освіченої верстви. Добре відомо, що двомовність завжди тяжить перейти в одномовність і, теоретично, в кожному окремому випадку може схилитися до будь-якої з двох мов. На Україні була небезпека, що двомовність переросте в неукраїнську одномовність, оскільки зв'язок з усіма іншими мовами, особливо західноєвропейськими, відбувався за посередництвом другої мови: російської в Російській імперії та Радянському Союзі, румунської в Румунії, угорської або чеської на Закарпатті і, дещо меншою мірою, польської в Польщі (до 1918 р. галицька інтелігенція, як правило, опановувала бодай одну з головних західних мов — німецьку).

На це не раз звертали увагу чільні особи українського культурного й політичного життя, одні з обуренням, інші зі зрозумінням. Ще 1891 року Іван Франко писав про підросійських українців: «Вони знають звичайно тільки одну мову — московську, котрою вчили їх у школах... Отса й увесь їх апарат критичний» (Тимошенко 2, 18). 1910 р. С. Єфремов говорив: «Українець носив та й досі ще носить дві душі в грудях: всі загально-людські емоції діставав і дістає він з російського джерела, в російським убранні... Отже, найбільше пихо нашого недавнього минулого було в тому, що українофільство і само дивилося на українське життя як на провінціалізм, часткову одміну життя загально-російського» (Лотоцький 2, 436). Петлюра 1912 р. робить такий висновок: «Зрештою, думаю,

що для даного моменту в розвитку українства вплив російської культури є єдиноможливий засіб розвинути національну нашу культуру, бо безпосередніх доріг до Європи у нас так мало, що дороги сі скидаються більше на вузьенькі доріжки» (Петлюра 2, 191). Тому й справі перекладання українською мовою класичних творів світової літератури надавав він політичного значення (там таки, 508).

Залежність од мови панівної нації правдиво відбилася в виданні словників. На підросійській Україні — і за царату, і за радянського режиму — виходили майже виключно російсько-українські та українсько-російські словники. (Так, для проміжку часу від 1918 до 1961 року бібліографи подають, окрім невеликих шкільних, усього п'ять — п'ять! — інших українсько-чужомовних словників: один українсько-французький, два українсько-німецьких і два українсько-англійських — Гольденберг і Королевич 125 і далі). На півдавстрійській, пізніше підпольській, Україні виходили німецько-українські й українсько-німецькі, польсько-українські й українсько-польські словники, а на Закарпатті до 1918 року — угорсько-українські й українсько-угорські. Така залежність від мови панівної нації була великим гальмом для нормального розвитку мови української, та, зрештою, й не тільки самої мови. Тут маємо справу з ще одним виявом неповности української мови в першій половині ХХ століття.

Нью-Йорк

січень-листопад 1981

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В. Твори. 1. Київ (Академія Наук) 1932.
- Азбука карпато-руського и церковно-славянського чтенія. Зложив Августин Волошин. Ужгород (Unio) 1924.
- Бабій Б. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925). Київ (Академія Наук) 1958-1961.
- Бармеґ І. (ред.) Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. Київ ("Наукова думка") 1967.
- Беллєва Л., М. Зинов'єва, М. Никифоров. Библиография периодических изданий России 1901-1916, том 1-4. Ленінград 1961.
- Білодід І. Творча основа дальшого розвитку радянського мовознавства. — Мовознавство 1981, 3.
- Бойко І. Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст. Библиографічний покажчик. Київ ("Наукова думка") 1967.
- Borys Jurek, The Sovietization of Ukraine 1917-1923, Едмонтон (Canadian Institute of Ukrainian Studies) 1980.
- Будівництво радянської України. Збірник. Вип. 1. Харків (ДВУ), без року видання.
- (Василєвський С. і Є. Рудницький). Академія Наук УРСР, Інститут мовознавства. Російсько-український словник. Київ (Академія Наук) 1937.
- Васильченко Степан. Твори в трьох томах, 3. Київ ("Дніпро") 1974.
- Wexler Paul N. Purism and Language. A Study in Modern Ukrainian and Belorussian Nationalism (1840-1967). Блумінгтон (Indiana University) 1974.
- Верхратський Іван (псевдонім Лосун). У справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду. — Зоря (Львів) 1892, 7 (7-9).
- Вечерницький А. Українська преса. — Книгар (Київ) 1917 (жовтень), 2.
- Винниченко В. Відродження нації, 1-3. Київ—Відень 1920.
- Твори, 19. Київ ("Рух") 1928.

- Щоденник, 1: 1911-1920. Едмонтон—Нью-Йорк (Канадський Інститут українських студій і УВАН у США) 1980.
- Вісті з Української Центральної Ради (Київ), ч. 1, 19 березня 1917,
— ч. 2, 21 березня, 1917.
- Власовський Іван. Нарис історії Української православної церкви. 4. Нью-Йорк—Бавнд-Брук 1961.
- Handelsman Marceli. Konstytucje polskie 1791-1921. Варшава 1921.
- Гнатевич І. Крип'якевич, В. Гнатевич. Історія українського війська. Львів (Ів. Тиктор) 1936.
- Гнатюк В. В справі літературної мови підкарпатських русинів. Музей української культури Свидник. — Науковий збірник, 3. Пряшів 1967.
- Гольденберг Л., Н. Королевич. Українська мова. Бібліографічний показник (1918-1961 рр.) Київ (Академія Наук) 1963.
- Грабовський Павло. Зібрання творів у трьох томах, 3. Київ 1960.
- Грінченко Б. Тяжким шляхом. Харків 1907.
- Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ 1913.
- Геровский Георгий (Рецензія) Іван Панькевич. Граматика руського языка — Slavia 1927, VI
— Jazyk Podkarpatske Rusi — Československa vlastivěda, 3. Прага ("Sfinx") 1934.
- Giterman V. Geschichte Russlands, 3. Гамбург (Europäische Verlagsanstalt) 1949.
- Gregorovich Alex. A List of Dictionaries 1918-1933. Торонто 1957.
- Dareste F. R. et P. Les constitutions modernes. Recueil des constitutions en vigueur dans les divers états d'Europe, d'Amérique et du monde civilisé, 1. Париж 1910.
- Двенадцатый съезд РКП(б), 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва (Гос. издат. полит. литературы) 1968.
- Десятый съезд РКП(б), март 1921 года. Стенографический отчет. Москва (Гос. издат. полит. литературы) 1963.
- Дзендзелівський Й. Заходи петербурзької академії наук щодо впровадження українського правопису. — Мовознавство 1971, 1.
- Домбчевський Р. За право мови. Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів. Львів 1934.
- Дорошенко В. Моподь на Полтавщині в 90-х роках. — Краківські вісті 1944, 90.
- Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр., 1 і 2. Ужгород 1932, 1930.

- Мої спомини про давнє минуле (1901-1914 роки). Вінніпег ("Тризуб") 1949
- Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920). Мюнхен (Українське видавництво) 1969
- Драгоманов Михайло. Вибрані твори, 1. Прага—Нью-Йорк 1937
- Дурденевский В. Н. Равноправие языков в советском строе. Москва (Институт советского права) 1927
- Education in Poland 1918-1928. Варшава (Ministry of Education) 1928
- ЕУ — Енциклопедія українознавства в двох томах. 1. В. Кубійович і З. Кузеля (ред.), Мюнхен—Нью-Йорк 1949;
 - том 2. Словникова частина. В. Кубійович (ред.). Париж—Нью-Йорк 1955.
- Едлінська У. З історії боротьби за єдину літературну мову в Закарпатті в 1919-1938 рр. Академія Наук Української РСР. Український комітет славистів. — Філологічний збірник. Київ (АН УРСР) 1958.
- Ефремов (Ефремов) С. Бюрократическая утопия. — Русское богатство (Петербург) 1910, 3.
- Животко А. Історія української преси. Без місця видання (УТГІ) 1946 (на правах рукопису).
- Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). Київ ("Наукова думка") 1970
 - Єдина літературна. — Українська мова і література в школі (Київ) 1964, 10.
- Жученко М. Про українську літературну мову. — Дніпрові хвилі (Катеринослав) 1912, 22-24, 1913, 1.
- Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Без місця видання, 1919-1932 (= Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины).
- Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві, за 1920 рік. Київ 1921;
 - ... за 1921 рік (1923).
 - ... за 1922 рік. Прага 1925.
 - ... за 1923 рік. Київ 1924.
 - ... за 1924 рік. Київ 1925;
 - ... за 1925 рік. Київ 1926.
 - ... за 1926 рік. Київ 1927.
 - ... за 1927 рік. Київ 1928. (З деякими різницями в заголовку)

- Ігнатієнко В. Бібліографія української преси 1816-1916. Стент коледж (Пенсільванія) 1968
 — Українська преса (1916-1923 pp.) Харків (ДВУ) 1926
- Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. Харків 1927.
- К изучению истории. Сборник. Москва (Партиздат) 1937.
- Карлова В. З історії українського правопису в Галичині (1917-1939 pp.). Академія Наук УРСР, Інститут суспільних наук — Дослідження і матеріали з української мови, 2. Київ (АН УРСР) 1960.
- Квітковський Д., Т. Бриндзан, А. Жуковський. Буковина, її минуле і сучасне. Париж—Філадельфія—Детройт ("Зелена Буковина") 1956.
- Киевский краснознаменный. История краснознаменного Киевского военного округа 1919-1972. Москва (Военное издательство Министерства обороны СССР) 1974.
- Кокорудз Ілля. Причинок до спору язикового. — Зоря (Львів) 1891, 24.
- Colectiune de legi și regulamente, 2 (I. I. 1924 — 31. XII 1924). Editiune oficial. Букарешт 1925.
- Constitution de la République de Pologne du 23 avril 1935. В. Commission Polonaise de coopération juridique internationale. Варшава 1935.
- The Constitution of the Czechoslovak Republic, With introduction by Jiri Hoetzl and V. Joachim. Прага (Société l'effort de la Tschecoslovaquie) 1920.
- Constitution. Ministère des affaires étrangères [Румунії]. Букарешт 1923.
- Constitution du 2 février 1938. (Constitution 2) Royaume de Roumanie. Букарешт 1938.
- Конституція (основний закон) СССР — Конституції (основні закони союзних радянських соціалістических республік). Москва (Гос. Издат політическої літератури) 1951.
- Конституція (основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Проект. Київ 1937.
- Короленко В. Г. Собрание сочинений в десяти томах, 8. Москва 1955.

- Косиор С. Итоги ноябрьского пленума ЦК ВКП(б) и задачи культурного строительства на Украине. Київ (Гос. Издат. Украины) 1929
- Костюк Григорій (Hryhory Kostjuk). *Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939)*. Лондон (Atlantic Books) 1960
- У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930-1980. Без місця видання (В-во "Сучасність") 1983
- Костяковський (Кістяківський) Б. (псевдонім Українець). К вопросу о самостоятельной украинской культуре. — *Русская мысль* (Петербург) 1911. 5
- Коцюбинський М. Твори в семи томах. 5. Київ ("Наукова думка") 1974
- Крипов І. Система освіти в Україні (1917-1930). Мюнхен (Інститут для вивчення СРСР) 1956
- Кримський А. (ред). Російсько-український словник правничої мови (проект). Київ (Академія Наук) 1926.
- Твори в п'яти томах. 3. Київ ("Наукова думка") 1973
- Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр. — Збірник документів. 1. Київ (Держполітвидав) 1959.
- Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови⁴. Київ—Львів (Українське видавництво) 1942.
- Curtiss John S. *The Russian Church and the Soviet State 1917-1950*. Бостон (Little, Brown and Co.) 1953.
- Лебедь Д. Внимание идеологическому фронту. — *Большевик* (Київ) 1928. 7.
- Левинський В. Єдина недіпима Світівська Росія? Київ—Відень 1920 (на правах рукопису)
- Левіцький Модест (псевдонім М. Пилипович). Дещо до справи про українську письменницьку мову. — *Літературно-науковий вістник* (Київ) 1909, VIII.
- Дещо про сучасну стадію розвитку української літературної мови. Київ 1913 (і 1918)
- Лейтес А. М. Яшек. Десять років української літератури (1917-1927). 1 і 2. Харків (ДВУ) 1928.
- Ленін В. Полное собрание сочинений. 38 і 39. Москва 1963. 51. Москва 1965.

- Дотоцьким О. Сторінки минулого. 2. Варшава 1933. 3. Варшава 1934 (Праці Українського наукового інституту. XII. XXI)
- Lucky, George. *Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917-1934*. Нью-Йорк (Columbia University Press) 1956.
- Magoss, Paul Robert. *The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus' 1848-1948*. Кембрідж [Массачусетс] — Лондон (Harvard University Press) 1978.
- Мазепа І. Україна в огні и бурі революції 1917-1921, ч. 1. 2. Мюнхен ("Прометей") 1950, 1951.
- Мазлах Сергій і Василь Шахрай. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною. Нью-Йорк ("Пролог") 1967.
- Mayo P. J. *Byelorussian Orthography: From the 1933 Reform to the Present Day* — *The Journal of Byelorussian Studies* (Лондон) 1978, IV, 2.
- Майстренко Іван. Історія Комуністичної партії України. Без місця видання (В-во "Сучасність") 1979.
- Makowski Julian. *Umowy międzynarodowe Polski 1919-1934*. Варшава 1935.
- Markus, Vasyi. *L'incorporation de l'Ukraine Subcarpatique à l'Ukraine Soviétique 1944-1945*. Лювен 1956.
- Materialien. *Deutsches auswärtiges Amt*. — *Materialien, betreffend die Friedensverhandlungen, XII. Die acht Verträge von Sevres*. Берлін 1921.
- Мирний Панас. Твори в п'яти томах, 5. Київ (Держ вид худ літератури) 1960.
- Михальчук К. Демкі уваги щодо редагування українського словника — Словник української мови Б. Грінченка (ред. С. Єфремов і А. Ніковський), 3. Київ ("Горно") 1928.
- Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. Львів (Українська красава студентська рада) 1923.
- Мушинка Микола. Кореспонденція Володимира Гнатюка з Іваном Панькевичем. Музей української культури Свидник. — Науковий збірник, 3. Пряшів 1967.
- Нариси історії Комуністичної партії України. Київ (Держполітвидав) 1961 (Інститут історії партії ЦК КП України).
- Националисты в 3-ей Государственной Думе. Санкт-Петербург 1912 (не вказано авторів, редакторів і видавця).
- Нечуй-Левицький Іван. Криве дзеркало української мови. Київ 1912.

- Сьогоднішня часописна мова України (Київ) 1907. 1-3.
- Нікопашенко З. Боротьба навколо мовних питань на Закарпатті в 30-х роках ХХ ст. — Українська мова в школі (Київ) 1959. 5.
- Ніковський А. Вступне слово. У книзі: Б. Грінченко. Словник української мови, 1 (ред. С. Єфремов і А. Ніковський). Київ ("Горно") 1927.
- Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Варшава 1927.
- Papierzynska-Turek Mirosława. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. Краків (Wydawnictwo literackie) 1979.
- Parry Clive. The Consolidated Treaty Series, 225. Edited and Annotated by — Нью-Йорк (Oceana Publications) 1981.
- Петюра Симон. Статті, листи, документи, 2. Нью-Йорк (УВАН) 1979.
- Пыпин А. (Рецензія) Известия XI археологического съезда в Киеве. — Вестник Европы (Петербург) 1899, 11.
- Піддубний Г. Буковина. Її минуле й сучасне. Харків (ДВУ) 1928.
- Piński (Пилинський) М. O kulturze języka na Ukrainie. — Poradnik językowy (Варшава) 1970, 6.
- Pipes Richard. Peter Struve and Ukrainian Nationalism — Harvard Ukrainian Studies (Кембрідж, Масс.) 1979-1980. III/IV, 2.
- Политика советской власти по национальному вопросу за три года (1917 — XI — 1920). Москва (Наркомат по делам национальностей) 1920.
- Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії, ч. 1. Мюнхен 1955, ч. 2. Мюнхен 1958 (Інститут для вивчення історії та культури СРСР. Дослідження і матеріали, серія 1, ч. 21, 43).
- Полов М. Нарис історії комуністичної партії (більшовиків) України.⁵ Харків ("Пролетар") 1931.
- Преса Української РСР 1918-1975. Харків (Книжкова палата УРСР ім. І. Федорова) 1976.
- Пчілка Олена. Товаришки. — Перший вінок. Жіночий альманах. Львів 1887. Передрук. Нью-Йорк 1984.
- Резолюції — Інститут історії партії ЦК КП України. — Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій 1918-1956. Київ (Держполітвидав) 1958.
- Riga Traktat pokojowy między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w

Rydze dnia 18 Marca 1921 roku, Official edition. Без місця і року видання.

- Романович-Ткаченко Н. Манівцями. — Літературно-науковий вістник (Київ) 1914, 65.
- Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Мюнхен (W. Fink) 1970
- Садовський В. Національна політика совітів на Україні. Варшава 1937 (Праці Українського наукового інституту, XXXIX)
- Самійленко Володимир. Твори в двох томах. 2. Київ (ДВХЛ) 1958
- Синявський Олекса. Коротка історія українського правопису. — Культура українського слова, 1. Харків—Київ 1931
- Сімович Василь. [1] Великоукраїнські вислови. — Життя і знання (Львів) 1934, VII. Передрук у книзі: В. Сімович Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
- [2] Дещо про нашу купецьку мову. — Життя і знання (Львів) 1934, VII. Передрук у книзі: В. Сімович Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
- [3] Огляд лінгвістичних праць української еміграції. — Український науковий з'їзд у Празі. Прага 1934. Передрук у книзі: В. Сімович Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
- [4] Наша товариська мова. — Назустріч (Львів) 1934, 5. Передрук у книзі: В. Сімович Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
- [5] Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини. — Шлях виховання й навчання (Львів) 1934, VIII. Передрук у книзі: В. Сімович Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
- (ред.) Листування Леси Українки з Йосипом Маковеєм. Львів 1938.
- Українське мовознавство. Розвідки й статті, 2. Упорядкував Юрій Шевельов. Оттава 1984.
- Cinquième congrès de l'Internationale communiste (17 juin — 8 juillet 1924). Compte rendu analytique. Париж (Humanité) 1924.
- Сірополько С. Народня освіта на советській Україні. Варшава 1934 (Праці Українського наукового інституту, XXII)
- Скрипник Микола. Статті й промови з національного питання. Без місця видання (В-во "Сучасність") 1974

- Славянское языкознание. Библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 гг. Москва (Акад. Наук СССР) 1963.
- Смаль-Стоцький Роман. Українська мова в Советській Україні. Нью-Йорк (НТШ) 1969.
- Sobota Emil, JuDr (sestavil). Ústava republiky Československé, 1-4. Praha (J. Otto) 1927.
- Собрание узаконений... див. Збірник узаконень...
- Соловей Дмитро. Розгром Полтави. Слогади з часів Визвольних Змагань українського народу, 1914-1921. Вінніпег ("Тризуб") 1974.
- Сталин И. Сочинения, 12. Москва 1949.
- Стеногр.: Государственная Дума, Третий созыв. — Стенографические отчеты. 1910 г. Сессия четвертая, часть 1 Санкт-Петербург 1910.
- Государственная Дума. Четвертый созыв. 1913 г. Сессия первая, часть 2, Санкт-Петербург 1913. Четвертый созыв. 1914 г. Сессия вторая, часть 2. Санкт-Петербург 1914.
- Шешенко Ів. Про українську літературну мову — Літературно-науковий вістник (Київ) 1912, XI
- Струве П. На разные темы — Русская мысль (Петербург) 1911, 1
- Общерусская культура и украинский партикуляризм — Русская мысль 1912, 1
- Сулима М. Фразеологія Миколи Хвильового. — Червоний шлях (Харків) 1925, 1-2
- Тимошенко П. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови, 1. Київ ("Радянська школа") 1959, ч. 2, 1961
- Tichý František. Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi. Praha 1938.
- Ткаченко Г. Перебудувати мовознавчу роботу ВУАН. — Вісті Всеукраїнської Академії Наук 1930, 3
- Törvénytar: Magyar törvénytar 1907 évi törvénycsikkei. Jegyzetfelekkel ellátta Dr. Márkus Dezso. — Будапешт 1908.
- Treaties, Conventions, International Acts, Protocols and Agreements between the United States of America and other Powers. 1910-1923, 3. Вашингтон 1923.
- Украинец (= Б. Кістяківський). К вопросу о самостоятельной украинской культуре. — Русская мысль (Петербург) 1911, 5
- Українізація радянських установ (декрети, інструкції й матеріали). Харків (Народний комісаріат освіти) 1926

- Українка Леся. Твори, 12. Нью-Йорк (Тищенко і Білоус) 1954
- Феденко Панас. Дмитро Чижевський. Спомин про життя і наукову діяльність. Мюнхен ("Наше слово") 1979.
- Франко Іван. Твори в двадцяти томах, 16. Київ 1955.
- Хвиля А. Пролетаріат і практичне розгортання культурно-національного будівництва — Більшовик України (Харків) 1930, 13-14
- На боротьбу з націоналізмом на мовному фронті — За марксо-ленінськ / критику (Харків) 1933, 7.
- Знищити коріння націоналізму на мовному фронті. Харків 1933
- Холмський Іван (= І. Крип'якевич) Історія України. Мюнхен 1949
- Холодний Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні — Вісник Інституту української наукової мови, 1. Без місця видання 1928
- Христюк П. Замітки і матеріали до історії української діалектики 1917-1920. чч 1-4. Відень 1921-1922
- Червінська Л., А. Дикий. Показчик з української мови. Матеріали по 1929 рік. Харків (Державна бібліотека ім. Коропенка), без дати видання (1931?)
- Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк (Українська Академія Наук) 1955
- [2] Спогади, щоденник та листування (1907-1917). Неопублікований манускрипт зберігається в Архіві Української Академії Наук у Нью-Йорку
- Шах Степан. Львів — місто моєї молодості. З Царсько-королівська академічна гімназія Мюнхен 1956.
- Шевельов Юрій (= George Y. Shevelov) П'якопіння двадцятих років в українському мовознавстві — Записки Наукового товариства ім. Шевченка 173. Чикаго 1962
- Die ukrainische Schriftsprache 1798-1965. Вісбаден (Harrassowitz) 1966.
- Language Planning and Unplanning in the Ukrainian S.S.R. У книзі: George Thomas (ред.) The Languages and Literatures of the non-Russian Peoples of the Soviet Union. Гаміптон [Онтаріо] (McMaster University) 1977.
- Про памфлети Миколи Хвильового — Сучасність (Мюнхен) 1978, 2.
- Shostakovich D. Testimony. Memoirs of... as Related to and Edited by Solomon Volkov. Нью-Йорк (Harper and Row) 1979.
- Shtepa Konstantin F. Russian Historians and the Soviet State. Нью-Бранзвік (Rutgers University Press) 1962.

- Штець Микола. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918). Братіслава (Словацьке педагогічне видавництво) 1969.
- Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Київ 1912.
- Jakobson R. Slavische Sprachfrage in der Sowjetunion. — Slavische Rundschau (Прага) 1934, VI.
- Чкубський С. і О. Російсько-український словник військової термінології. Київ (ДВУ) 1928.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН

- Авереску Ол. — 233
Австралія — 8
Австрія — 11, 18-20, 27, 32, 38-39, 67, 69, 71-73
Австро-Угорська монархія — 239
Австро-Угорщина — 11, 20, 32, 69, 224, 258
Авторханов — 179
Агій Франц — 250
Аджарістан — 135
Азія — 136
Александров А. — 66
Александров В. — 65
Алексєєв М. — 71
Америка — 8
Англія — 136
Андрійчук М. — 68
Антонов-Овсієнко В. — 87
Антонович Володимир — 45
Антоновичі — 16
Аппонья — 33
Аркас Микола — 17, 48
Артем дів. Сергєєв Ф.
Артеміаськ — 143, 146, 155
Артеміаська округа — 140
Африка — 136
- Бабак В. — 191, 193
Бабенко О. — 191
Бабій Б. — 110
Багмет І. — 125
Бажан Микола — 204, 209, 262
- Балицький Всеволод — 171, 177-178
Балкани — 135
Басарабія — 89, 102, 235, 238, 258
"Батькове віщування та інше" — 13
Бахмут — 13
Белоусенко О. — 66
Берест — 202, 217
Берестейська (Брестська) область — 8
Бескид А. — 247
Беляєва Л. — 51
Білоловський К. — 13
Білодід І. — 175
Білорусь — 8, 114, 161, 202
"Більшовик" — 118
"Більшовик України" — 173
Бірчак В. — 244, 249
Блажкевич І. — 96
Блакитний Василь — 120, 129
Бобринський В. — 66, 69
Богачевська-Хом'як Марта — 10
"Богословський вїстник" — 20, 29
Боико І. — 13
Болдвін С. — 136
Бондаренко О. — 197
Бонкапо Ш. — 253
Борис Юрій — 110, 112, 114-115
Боровський М. — 13
"Боротьба" (Катеринослав) — 47

- "Боротьба" (Київ) — 71, 93
 "Боротьба" (Чернівці) — 237
 Бош Євгенія — 110
 Братіяну І. — 233
 Брацлав — 96
 Бродій Андрій — 252
 Букарешт — 235, 257
 Буковина — 11, 17-19, 21-24, 29-32, 35, 69-72, 102, 202, 204, 206, 211, 231-232, 234-240, 258-259
 "Буковина" — 21, 235
 "Буковински вѣдомости" — 21
 Буковинська митрополія — 235
 Булат А. — 65
 Бупаховський П. — 167, 191, 203
 Булдовський Феофіл — 149
 Бунін І. — 67
 Бурмістренко М. — 180
 Бур'янов А. — 67
 Бузарін М. — 126
 Бученко Опанас — 134

 Вадімов Д. — 198, 200
 "ВАПЛіте" — 143
 Варшава — 226, 257
 Василевський Ст. — 190-191, 197
 Василенко В. — 56
 Васильченко С. — 67
 Вашенко В. — 53
 Великокорсія — 182
 Верхратський Іван — 26, 100, 162
 Веселовська З. — 194
 "Вестник Европы" — 13
 "Вечерние известия" — 143
 Вечерницький А. — 94
 Вижниця — 234
 Винниченко В. — 68, 70, 80, 94, 106, 114-115, 128, 259, 264
 "Вир революції" — 119

 Висоцький З. — 162
 Вишня Остап — 191
 Відень — 21, 24, 71, 243
 "Вік" — 13
 "Вільна Україна" — 47
 "Вільна українська школа" — 98
 Вінниця — 17
 "Вірна пара та інше" — 13
 "Вісник ІУНМ" — 182
 "Вісти" — 47
 "Вісті АН Укр. РСР" — 193
 "Вісті ВУАН" — 188
 "Вісті ВУЦВК" ("Вісті") — 118, 134, 143
 "Вісті з Української Центральної Ради" — 84, 94
 "Вістник законів" (Відень) — 20
 "Вістник законів" (Львів) — 20
 "Вістник Української Народної Республіки" — 118
 Вітте С. — 44
 Власовський Іван — 148-149
 Воблий К. — 128
 Вовк див. Волков Ф.
 Вовчок Марко — 28, 261
 Воєнський Константин — 43
 Возняк М. — 227-228
 Волинська губернія — 86
 Волинське воєвідство — 214
 Волинь — 202, 204-206, 211-212, 217-219, 222, 224, 258
 Волков Ф. — 11
 Волконский А. — 248
 Волошин Августин — 34, 240, 244, 246, 254
 "Воля" (Відень) — 225
 "Воля" (Львів) — 20, 29
 Вороний Микола — 13, 41, 80, 128, 149
 Вороніж — 134

- Вороніжчина — 86, 94
 Воронізька область — 258
 "Вперед" — 250
 Гайсин — 142
 "Галичанин" — 20
 Галичина — 18-26, 29-33, 35-37, 45, 50, 62, 69-73, 76-78, 80, 99, 100-102, 163, 202, 204-206, 211-214, 216-218, 221-224, 226, 228, 238, 240, 244-245, 247, 258-259
 Галушинський М. — 230
 Ганцов В. — 126, 159, 166
 Гарайда І. — 253
 "Гарт" — 143
 "Гасло" — 39
 Герцогство Буковинське — 19
 Герцогство Краківське — 19
 Гладкий М. — 164, 166, 168
 "Глобус" — 119
 Гнатевич Богдан — 99
 Гнатейко Тиміш — 10
 Гнатюк Володимир — 44, 78-79, 227-228, 255
 Гоголь Микола — 255
 Головка Андрій — 168, 192
 "Голос юга" — 94
 Голоскевич Г. — 125-126, 159
 Гольдєнберг Л. — 194-195, 202, 267
 Гомель — 134
 Гордієнко К. — 168
 Горецький П. — 162, 191, 201
 "Господарь" — 20
 Грабовецький А. — 64
 Грабовський Павло — 25, 40
 Греков О. — 92
 Гринько Г. — 111-112, 116, 125, 150
 Грицак Є. — 229
 Гришко Василь — 194
 Гринченки — 16
 Гринченко Б. — 13, 27-28, 38, 57-58, 74, 77, 98, 100, 157
 Гринченко Марія — 57, 126
 "Громадська думка" — 47, 49, 75, 77
 "Громадське слово" — 93
 "Громадський голос" — 20
 Грунський М. — 158, 203
 Грушевський Михайло — 47-48, 50, 56, 58, 63, 68, 75-76, 78, 84, 95, 100, 149, 151
 Грушевський Олександр — 52
 Губаржевський І. — 201
 Гумбольдт А.-Ф.-В. — 192
 Гуцало К. — 206
 Гурська Лєся — 10
 Гартнер Ф. — 26, 33, 226
 Геловані В. — 66
 Геровський Г. — 34, 247-248, 253, 255
 Гете — 195
 Глазов В. — 39, 46, 52
 Горемикін — 47
 Горький Максим — 67
 Григор'єв Олександр — 248
 "Гроно" — 119
 Далекий Схід — 8, 135
 Денкін А. — 89, 114
 Джиджора Іван — 50
 "Дзвін" — 46
 "Дзвінок" — 14, 20
 Дзєндзєлівський Й. — 58, 98
 Дзюбінський В. — 66-67
 Дикий А. — 96, 124-125, 156
 "Диктатура труда" — 145

- "Діло" — 20-21, 50, 77
 Діонісій — 224
 "Дніпрові хвилі" — 48-49
 Дніпропетровськ — 143, 149
 "Добра порада" — 47
 "Добрі ради" — 21
 Довженко Олександр — 175, 178
 Догадько П — 194
 Домбровський В — 228
 Домбчевський Р — 213-216
 Донбас — 17, 90, 123, 145, 155, 176
 Донецьк — 143
 Донецька область — 140, 146, 155
 Донецький басейн — 86
 Донцов Д. — 68
 Дорошенко Володимир — 36
 Дорошенко Дмитро — 14, 17, 32, 49-50, 52, 64, 69-71, 85-87, 91-93, 95, 102-103, 107
 Драгоманов М. — 12, 40
 Драгоміров М. — 14
 Драй-Хмара Михайло — 190
 Дринов Д. — 191
 "Дубове листя" — 13, 41-42
 Дубровський В. — 56
 Дудикевич В. — 70
 Дурденевський В. Н. — 108-109, 138-142
 Дурдуківський В. — 125
 Дукинович Олександр — 247-248
 "Дяковський голос" — 20, 29
 Дячан П. — 26
- Європа — 75, 134, 172, 196, 267
 Емс — 11
 Еренфельд Петер — 245
- Євшан М. — 68
 Єдлінська У. — 243-244, 246, 250
- Єжов Микола — 179
 Елксавет — 85
 Ефремов С. — 13-14, 47, 49, 52-53, 59, 126, 151, 156-157, 185, 266
- Жаткович Григорій — 245
 Жданов А. — 143, 182
 Желєхівський Є. — 27, 162
 Женева — 12
 Женін Олександр — 10
 Животко А. — 14, 20-21, 30, 47-48, 93, 117, 119
 Житецький Павло — 57, 98
 "Життя і знання" — 48
 "Життя й революція" — 143, 168, 175
 "Жовтень" — 119-120
 "Жовтневий збірник" — 119
 Жовтобрюх М. — 28
 Жуковський Аркадій — 10
 Журба І. — 194
 Жученко М. — 76
- "З потоку життя" — 41
 "За марксо-ленінську критику" — 187, 190, 194-195
 "За радянську академію" — 154
 Завіша К. — 65
 Зайцев Павло — 94
 Закарпаття — 11, 23-24, 30, 33, 102, 211, 239-240, 242-245, 248-250, 252-253, 255, 257-259, 266-267
 Залозний П. — 53
 Зальцведель — 71
 "Записки Наукового товариства ім. Шевченка" — 20-21
 "Записки Українського наукового

- товариства в Києві — 48.
56-57, 73
- Запоріжжя — 17, 149
- "Запоріжжя" — 47
- "Засів" — 48, 73
- Затонський Володимир — 106,
107, 110-111, 115, 123, 140,
145, 153, 173, 180-182, 186,
198
- Захід — 134, 161, 199
- Західна Волинь — 89
- Західна Галичина — 19
- Західна Європа — 8, 101
- Західна Польща — 220
- Західна Україна — 160-161, 203,
208, 211, 225-226
- Західне Закарпаття — 240
- "Західня Україна" — 143
- Зборовський І — 193
- Збруч — 71, 89, 101
- "Зеркало" — 20
- Зеров Микола — 168
- Зілінський І. — 227, 229
- Зінов'єв Г. — 112, 136
- "З-над хмар і з долин" — 13
- Знаєнко Мирослава — 10
- "Знамя комунізму" — 184
- "Знання" — 120
- Зоркий Н. — 248
- "Зоря" (Дніпропетровськ) — 143
- "Зоря" (Львів) — 14, 28
- "Зоря" (Москва) — 47
- "Зоря-Найна" — 253
- "Зшитки боротьби" — 119
- "Известия" (Москва) — 113, 118
- "Известия" (Одеса) — 143
- "Известия Императорской Ака-
демии Наук" — 98
- Іваницький С. — 265
- Ігнатієнко В. — 20, 30, 51, 117-119
- Іпльницький Роман — 10
- Індія — 193
- "Історик-більшовик" — 175
- Йогансен Майк — 120, 168
- Каганович Лазар — 133-134, 136,
141, 150, 152, 206-207
- Каганович Наум — 186-188, 190,
192-194, 196, 198, 200-201
- Казахстан — 8, 136
- "Календар" — 246
- Калениченко Т. — 13
- Капинович Михайло — 189, 202
- Капинович Ф. — 192
- Каляницький Іван — 156
- Кам'янець-Подільський — 17, 55,
89, 93-94, 101, 118
- Кароль Другий — 237
- Кароля М. — 239
- "Карпатський край" — 247
- "Карпатський світ" — 247
- "Карпатська правда" — 250
- Карпатська Русь — 242
- Карпатська Україна — 252
- Карпова В. — 227-228
- Касинець Едвард — 10
- Катеринодар — 52
- Катеринослав — 38, 47-48, 51-52,
54, 85, 90, 118, 123
- Катеринославщина — 86, 88
- "Квартали" — 119
- Квірінг Е. — 115-116, 133, 139
- Квітка (Основ'яненко) — 261
- Квітковський Д. — 22-23, 32, 234-
239
- Керенський О. — 66
- "Києвлянин" — 60, 107

- "Киевская мысль" — 51, 94, 107
 "Киевская старина" — 14, 48, 51
 Київ — 12-14, 17, 29, 36-37, 41, 46-48, 51-54, 56-57, 67-70, 75, 80, 83, 85, 87, 89, 91-94, 96, 98-99, 107, 112-113, 118, 123, 142, 144, 150, 152, 154, 156, 165, 167-168, 173, 179, 181, 183, 186-188, 190, 197-198, 227, 259
 Київська військова округа — 69
 Київська губернія — 86
 Київська область — 149
 "Київські губерніяльні вісті" — 94
 Київщина — 27, 64, 88, 123
 Кириленко Іван — 192, 198
 Кириченко І — 191, 201
 Кисілевський К. — 227, 229
 Кіплерог — 199
 Киров Сергій — 174, 182
 Кіровоград — 17, 62
 Кістяківський Б. — 55, 58, 61, 63
 Кіцмань — 234
 Кміцикевич В. — 162
 "Книгарь" — 95, 122
 Кобеляки — 13
 Кобилянська Ольга — 79
 Ковалів С. — 79
 Козятин — 96
 Коковцев П. — 47, 55
 Кокорудз Ілля — 25
 Колесса Філарет — 227
 "Комар" — 20
 Комар М. — 14
 Комаров М. — 56
 Компиченки — 17
 "Коммунист" (Харків) — 110, 118, 124, 139, 140
 "Комсомолец України" — 206
 "Комунист" (Київ) — 173, 181, 200-201
 "Комунист" (Харків) — 143, 189
 Кониський Олександр — 43
 Коновалець Євген — 99
 Конотоп — 85
 Копаць Іван — 227
 Корнійчук Олександр — 192
 Королевич Н. — 194-195, 202, 267
 Коробенко Володимир — 37-38
 Королів В. — 95
 Королівство Галицьке й Володимирське — 19
 Коротченко Д. — 180
 Корш Ф. — 24, 44, 55, 60, 62, 77-78
 Косачі — 16
 Косинка Григорій — 126
 Косіур С. — 115, 137, 143, 146-147, 154, 171, 174, 179-180
 Костомаров Микола — 18, 41
 Костюк Григорій — 173-176, 179-180, 182
 Костяковський Б. див. Кістяківський Б.
 Котляревський Іван — 34, 37, 50, 126
 Коцюбинський М. — 13, 41-42, 74, 79, 129, 259, 261, 264
 Кошевой Н. — 198-200
 Краківське воєвідство — 214
 Кривецький Іван — 50
 Кремінчук — 52
 Кривий Ріг — 143
 Криленко М. — 115
 Крипов Іван — 91
 Крим — 86
 Кримський А. — 40, 42, 53, 98, 125-126, 150-151, 157-159, 165-167, 203
 "Криничка" — 13
 Крип'якевич Іван — 22

- Крок І. — 96
 Кубань — 93, 144, 208, 258
 Кудрицький Й. — 197
 Куліш Микола — 178
 Купіш Пантелеймон — 43, 57, 127, 209, 261
 Кульбакін Степан — 96
 Курбас Лесь — 178
 Курило О. — 125
 Курило Олена — 156, 162, 164, 166, 188-191, 262
 Курська область — 258
 Курщина — 86, 94

 Лапчинський Юрій — 111
 "Пастівка" — 236
 Латвія — 114, 193
 Лашкар'єв Гр. — 70
 Лебедь Дмитро — 124, 139-140, 153-154, 184
 Левинський В. — 106, 110
 Левицький Володимир — 229
 Левицький Кость — 229
 Левицький Модест — 73, 76-77, 225
 Левицький Парфеній — 55-56
 Левін Бор — 190
 Лейтес А. — 119-121, 129
 Лемківщина — 214, 217, 258
 Лемков — 180
 "Ленинський збірник" — 63
 Ленін В. — 59, 63, 105-106, 114, 181, 188, 192, 202
 Ленінград — 174
 Леонтович Володимир — 17, 48
 Леруа-Больє (Leroy-Beaulieu) Анатоль — 13
 Лизогуб Ф. — 92
 Липківський Василь — 152
 Лисавет (Кіровоград) — 17

 Лисенки — 16
 Лисенко Микола — 36
 Лисько Зиновій — 229
 Литва — 114, 193
 Лільченко Т. — 198
 "Літературна газета" — 205-206
 "Літературний Донбас" — 143
 "Літературний збірник" — 14
 "Літературний ярмарок" — 143
 "Літературно-науковий вістник" — 14, 20-21, 29, 44, 47, 52, 69, 70, 73, 75
 "Літопис революції" — 175
 Лобода А. — 52
 Лозинський М. — 50
 Лондон — 134
 Лоріс-Меліков М. — 12
 Лотоцький Олександр — 16-17, 34, 37-39, 41, 43-46, 54-56, 62-64, 66, 68-70, 77, 81, 266
 Лохвиця — 85
 Лубні — 36, 46
 "Луна" — 41
 Луценки — 16
 Луців Василь — 10
 Луцький Юрій — 10, 173
 Лучицький І. — 64-65
 Любченко Панас — 150, 173, 180-181, 198-200
 Лютавін — 180
 Ляйпціг — 71
 Львів — 14, 21, 26-27, 35, 39, 47, 50, 56, 70, 80, 101, 163, 218, 223-224, 227, 230
 Львівська область — 31
 Львівське воєвідство — 214, 217, 222

 Магочі Павло Р. — 9-10, 34, 244, 247-249, 251-252

- Мазепа Ісаак — 106, 114
 Мазлах С. — 103, 113
 Маїєвський Юрій — 10
 Майстренко Іван — 10, 106, 111,
 115, 118, 123, 142-143, 150,
 153, 171, 181
 Макарушка О. — 227
 Маклаков М. — 66
 Малицький А. — 153
 Малоросія — 60
 "Малороссийский сборник" — 13
 Мануїльський Д. — 107, 115, 135
 Маріна Ю. — 253
 Маріюполь — 143
 Маркович Д. — 13
 Маркусь В. — 239, 245, 253
 Марр Микола — 193
 Мартович Лесь — 77
 Масальський І. — 192
 Матвієнко О. — 192
 "Мати" — 13
 "Маяк" — 48
 Меженко Ю. — 122
 Меншиков А. — 60
 "Металеви дні" — 143
 Микитенко Іван — 192, 198
 Миколаїв — 90, 149
 Миргород — 85
 Мирний Панас — 18, 39, 41-42
 Митрак О. — 248
 Михальчук К. — 36, 57
 Мищенко Ф. — 150
 Мілюков П. — 65-66
 "Місіонар" — 20
 Мова Василь — 16
 "Мовознавство" — 187, 189-194,
 196, 201
 Молдавське князівство — 19
 "Молода Україна" (Київ) — 48
 "Молода Україна" (Львів) — 20
 "Молодняк" — 143
 Молотов Вячеслав — 115, 179
 Молчановський Н. — 45
 Мондох Іван — 250
 Морачевський П. — 55
 Мордовець Д. — 37
 Мороз Раїса — 8
 Москва — 13-14, 43, 47, 53, 70,
 109-110, 114, 124, 134, 137,
 147, 171-172, 175-177, 179-181,
 257
 Московщина — 77
 Мудрий В. — 218
 Мукачево — 252
 Муравйов М. — 106
 Мустьяца П. — 190, 197, 200
 Мушинка Микола — 244, 249
 "На вічну пам'ять Котляревському" — 14
 Надрайня — 179
 Наконечна Ганна — 229
 Наконечний М. — 166, 168
 "Народна воля" — 93
 "Народна часопись" — 20
 "Народное дело" — 47
 "Народный вѣстник" — 21
 "Народная справа" — 47
 "Наука" — 20
 "Науковий збірник" — 246
 "Наукові записки" — 203
 Науменко В. — 57
 "Наш родной край" — 246
 "Наша кооперація" — 48
 "Наше минуле" — 94
 Невзорова В. — 194
 Невреля Я. — 250
 "Недѣля" — 251
 Неронович Євген — 111

- Нечуй-Левицький Іван — 36, 38,
 40, 44, 54, 73-78
 "Нива" — 13
 Нижній Новгород — 134
 Ніжин — 36, 92
 Ніковський А. — 94, 125-126, 156,
 162, 166
 Николаєнко З. — 248, 253
 Німеччина — 11, 69, 71, 89, 102,
 172, 179, 199
 Німчинов К. — 168, 192
 Ністор І. — 232
 "Нова громада" — 47, 175
 "Нова генерація" — 143
 "Нова рада" — 93-94, 107, 126
 "Нове життя" — 237
 "Нове слово" — 29
 "Новое время" — 60-61
 Носів А. — 157

 "Общий законов вѣстник" — 21
 Огієнко Іван — 96, 98, 125, 166,
 225-226, 259, 262
 Одеса — 13-14, 17, 37, 47, 51-52,
 54, 56, 67, 85, 88, 90, 94, 96,
 113, 143, 149, 184
 "Одесский листок" — 51
 Одеська військова округа — 70
 Олександр II — 11
 Олександр III — 11
 Олександрів В. — 13
 Олександрівськ (Запоріжжя) —
 17
 Олександрія — 62
 Олень Олександр — 128
 Олешко М. — 206
 Омелянович-Павленко І. — 92
 Омельченко Василь — 10
 Онацький М. — 64
 Осада М. — 26

 "Основа" (Одеса) — 70
 "Основа" (Петербург) — 57

 Павленко Наталія — 10
 Павловський А. — 39
 Падох Ярослав — 10
 Пайпс Р. див. Pipes Я
 Панейко Василь — 50
 Панейко Ол. — 227
 Панькевич Іван — 228, 243-244,
 246-251, 259
 Париж — 12, 231
 Партицький Омелян — 26, 162
 Парфеній див. Левицький П.
 Патон Євген — 154
 Перемишль — 70
 Перепелиця П. — 206
 Перетц В. — 52
 Петербург — 56, 70, 83
 Петлюра Симон — 49, 52-56, 59,
 61, 69-70, 78, 99, 103, 137,
 147, 266-267
 Петренко Євген — 114
 Петров Вс. — 87
 Петровський Г. — 66, 107, 109,
 134, 181
 Пешек Йозеф — 245
 Пилинський М. — 258
 Пилипенко Сергій — 159
 Пилип Олександр — 37, 41
 Південна Басарабія — 237-238
 Південнозахідний край — 45
 Північна Басарабія — 237
 Піддубний Г. — 234-236, 238
 Підкарпатська Русь — 242, 248
 Підкарпатська територія — 252
 Підкарпатський Край — 249
 Підкарпаття — 249
 Підляшшя — 211, 218
 Підмогильний Валеріан — 178

- Піпсудський Юзеф — 220
Піскунов Ф. — 162
Пістрялове — 243
Піхно Д. — 65
Плева В. — 55
Плотников Володимир — 154
"Плуг" — 119
Поділля — 48, 53, 63, 79, 88-89, 123, 142, 149
Подільська губернія — 86
Подільська дієцезія — 56
Позичанюк Й. — 206
Полісся — 211, 217-218, 221, 224, 258
Поліське воєвідство — 214
"Політехнічна освіта" — 194
Полонська-Василенко Н. — 150-151, 157, 163, 177, 187, 201
Полонський — 230
Полтава — 17, 34, 37, 44, 46, 52-53, 58, 85, 93
Полтавська губернія — 86
Полтавська область — 149
Полтавщина — 27, 37, 54, 64, 123
Польща — 8, 19, 89, 103, 135-136, 211-213, 215-217, 220, 224, 230, 232, 238, 249, 258-259, 266
Попов М. — 112, 116, 118, 123-124, 133, 173, 180, 199
Попович Ом. — 226
"Посланник" — 20, 29
Постишев Павло — 171-174, 176-179, 182-184, 186, 189, 196, 198, 208, 265
Потебня Олександр — 188, 192
"Правда" (Львів) — 12, 40
"Правда" (Москва) — 179, 181, 183-184, 190, 198-200, 203-204
Правобережжя — 69
"Православная Буковина" — 21
Прага — 61, 146, 234, 245, 257
"Прапор" — 20, 29
"Прапор марксизму" — 186
"Праця" — 39
"Придніпровський край" — 51
Припучка — 36
Приходько А. — 159
Прицак Омелян — 10
"Провідник рільничих кружків" — 20
Прокоп Мирослав — 10
"Пролетар" — 143
"Проліски" — 13
"Пролітфронт" — 143
"Промінь" (Київ) — 93
"Промінь" (Москва) — 70, 100
Проскурів — 85
Протопопов Оп. — 70
Пряшів — 248
Пурішкевич В. — 67
Пчілка Олена — 24
"Пчілка" — 246
Пятаков Ю. — 115
Равич-Черкаський М. — 150
"Рада", альманах (Київ) — 13
"Рада", газета (Київ) — 47-50, 52-53, 69, 93, 98
Радянська Росія — 110, 114, 212
Радянська Україна — 106, 112, 114, 119, 195, 212, 238, 240, 249, 250, 258, 264
"Радянське сепо" — 143
"Радянський книгарь" — 122
Радянський Союз — 8, 134, 136, 151, 175, 177, 182, 185, 208, 230, 266
Раковський Християн — 112-115, 123, 134

- Раштат — 71
 Рига — 146, 213
 Рильський Максим — 126, 168, 206, 209, 262
 Рівне — 89
 "Рідна мова" (Варшава) — 225-226
 "Рідна справа" — 64
 "Рідний край" — 46, 69
 "Ріппа" — 48
 Річпосполита — 214
 "Робітнича газета" — 93-94, 102
 Родзянко М. — 75
 Родічев Ф. — 65, 67
 "Розвага" — 71
 "Розсвіт" — 71
 Розсіпал А. — 247, 249
 Романович-Ткаченко Наталя — 35
 Романовський М. — 153
 Ромен — 85, 96
 Російська імперія — 13-14, 16, 37, 43-45, 47, 52-53, 59, 61, 64, 67, 84-85, 211, 266
 Російська Радянська Республіка — 8
 Росія — 11-12, 23-25, 44, 48, 58, 60, 63-65, 67, 71, 73, 77, 85, 87, 97, 105, 114-115, 144, 150-153, 171-172, 178, 181-183, 230, 245, 248, 257, 263
 РСФРР — 115
 Рудіч К. — 81
 Рудницький Є. — 197
 Рудницький Іван Л. — 10
 Рудницький Михайло — 228
 Румунія — 102-103, 135-136, 231-234, 236-238, 240, 249, 257-258, 266
 Русинська країна — 242
 Русинська територія — 240-242
 "Руска рада" — 21
 "Руспан" — 20
 Русов Ол. — 11
 "Русская мысль" — 63
 "Русская рада" — 20, 29
 "Русская старина" — 13
 "Русский голос" — 94
 "Русское слово" — 20
 Рустанові Шота — 204
 Сабалдир Г. — 158, 191
 Сабата Г. — 206
 Сабов Євменій — 248, 251
 Савенко А. — 60-61
 Савченко Ф. — 12, 13
 Савчук-Савяну Т. — 233
 Садовський В. — 109, 176-177
 Самійленко В. — 40, 100-101, 128, 149
 "Самостійна думка" (Чернівці) — 237
 "Самостійність" (Чернівці) — 237, 239
 Санкт-Петербург — 15, 37-38, 47, 52, 55, 98
 Саратов — 103, 134
 Свенціцький І. — 159, 229
 Свідницький Анатолій — 16
 "Світло" — 48, 69
 "Світова зірниця" — 48
 "Свобода" (Львів) — 20
 "Свобода" (Ужгород) — 250
 Святополк-Мірський П. — 55
 Секунда Тадей — 192-193
 "Село" — 48, 68, 73, 75
 "Селянин" — 39
 Семенко М. — 120, 143, 168, 262
 Сендерко М. — 63, 65
 Сен-Жермен — 231, 240-242
 Сергєєв Ф. — 115

- Сигот — 240
- Сими́ренки — 17
- Сими́ренко Васи́ль — 48
- Симі́нський Костя́нтин — 154
- Синя́вський Олекса — 126, 156, 158-160, 163, 166-167, 186, 189, 191
- Синя́вський Олекса́ндр — 167
- Сіко́рський І. — 59, 60
- "Сільськогосподарський пролетар" — 119
- Сімо́вич Васи́ль — 25, 27, 71, 78, 96, 102, 159, 166, 224-226, 261-262
- Сіро́полко С. — 122-123, 142-144, 181
- "Складка" — 13
- Скоропа́дський Па́вло — 87
- Скри́пник Мико́ла — 106, 111, 123, 136, 140, 142-145, 150-151, 153, 158-160, 165, 171-173, 184-187
- Спа́вський М. — 63
- "Славянское языкознание" — 195
- "Слобожанщина" — 47
- Слова́чина — 258
- "Слово" — 48
- Сма́ль-Сто́цький С. — 26-28, 33, 72, 185, 226, 228-229
- Сме́рчинський С. — 166, 186-189, 191
- Смі́рнов — 180
- "Советская Украина" — 181
- Сократ — 38
- Соло́вей Дми́тро — 103
- Соло́вей О́ксана — 9-10
- Соло́дкий Н. — 192, 194
- Сосю́ра Володи́мир — 120
- "Соціалістична громада" див. "Нова громада"
- "Соціалістична Харківщина" — 184
- Сою́з — 115, 181-182, 194, 209
- Спі́лка А. (одеська Громада) — 56
- Србі́лянський М. — 68
- СРСР — 7, 115, 133, 176-177, 182, 195, 202, 207-208
- Ста́лін — 8, 105, 134-136, 150, 171-173, 177-179, 181-182, 188, 202-203, 205
- Ста́ліне — 143, 145
- Ста́ліньська о́круга — 155
- Ста́ніславів — 218
- Ста́ніславівське воє́відство — 214, 217, 222
- Ста́ригін — 180
- Ста́рицький М. — 13, 43
- Ста́рицькі — 16
- Сте́бницький П. — 98
- "Степ" — 13
- "Степові квіти" — 13
- Сте́ценко Г. — 206
- Сте́щенко І. — 76, 92
- Сто́пилін — 47, 54, 68-69
- "Страхо́луд" — 20, 29
- Стру́ве П. — 59, 61-63, 65, 70
- "Студент революції" — 119
- Студи́нський К. — 159
- Суга́к М. — 193
- Су́піма М. — 156, 166, 168, 191, 263
- Сумцо́в Мико́ла — 45, 52
- Сучавський цінут (область) — 238
- "Сучасність" — 8, 194
- Схі́д — 134-135
- Схі́дна Га́личина — 11, 19, 213-214
- Схі́дна Євро́па — 6
- Схі́дна Мало́польща — 214
- Схі́дна Слова́чина — 8

- Східна Україна — 24, 33, 39, 126, 160, 225
- "Сяйво" — 48
- Таврія — 86
- Таллін — 146
- Тернопіль — 71
- Тернопільське воєвідство — 214, 217, 222
- Тетієвський М — 192
- Телешов — 180
- Тимошенко П — 33, 45-46, 266
- Тимченко Євген — 53, 56-57, 66, 77-78, 98, 166, 188, 190-191, 262
- Тичина Павло — 126, 129, 209
- Тишко Оп — 13
- Ткаченко Б — 168
- Ткаченко Г — 188-190
- Трепов Ф — 71
- Троцький Лев — 109, 114
- Туреччина — 19, 135
- Туркестан — 134
- Туркменістанська республіка — 136
- Тутковський В — 125
- Тутковський Павло — 125
- Угорщина — 11, 23-24, 102, 239-240, 252
- Ужгород — 240, 246, 251-253
- Узбекістанська республіка — 136
- "Украинская жизнь" — 24, 59-61, 66, 68, 78
- "Украинский вестник" — 63
- Україна — 6-9, 11-12, 14-15, 17, 19-22, 24-26, 29, 33-37, 39-40, 46, 51-52, 54-56, 58, 62-65, 67, 71-76, 79-81, 83-86, 88-91, 95-103, 105-110, 112, 114-115, 117-118, 120, 123-124, 133, 135-140, 142, 144-145, 147, 149, 152-156, 158, 160-162, 165-166, 171-184, 186, 188, 193-196, 198, 201, 203, 206-209, 217, 221-222, 225-226, 228-229, 239-240, 257-259, 264-267
- "Україна" — 48, 56
- Українець див. Кістяківський Б
- Українка Леся — 17, 24-25, 42, 78-79, 259, 261
- Українська Держава — 88, 90
- "Українська мова и література в школі" — 53
- Українська Республіка — 86, 180
- Українська РСР — 8, 144, 176, 202
- "Українська хата" — 48
- "Українське бджільництво" — 48
- "Український студент" — 48
- Уманець М див. Комаров М
- УНР — 84, 86-89, 99
- УРСР — 107-108, 115, 117, 136, 138, 177, 179, 180, 183, 195
- Феденко П. — 62-63
- Філевич І — 59
- Фінкель О — 192-193
- Фінляндія — 193
- Флоринський Т — 59, 81
- Фомін Олександр — 154
- Фортунатов П. — 55, 98
- Фосслер Карл — 188
- Фрайштадт — 71
- Франко Іван — 25, 40, 81, 261, 266
- Франція — 26, 43
- Фрунзе Михайло — 109

- Харків — 13, 17, 38-39, 47, 51-52, 56, 85, 89-90, 96, 105, 109, 112, 118, 123, 137-138, 141-142, 152-153, 158, 167, 173, 176, 184, 190, 192, 250, 259
- Харківська область — 123
- Харківщина — 54, 86, 123, 149
- Харлампович К. — 150
- “Харьковский рабочий” — 184
- Хвиля Андрій — 140, 145-146, 155, 180-181, 186-187, 189-190, 194-201, 208, 228, 230, 263, 265
- “Хвиля за хвилю” — 13
- Хвильовий Микола — 120, 126, 129, 143, 145, 147, 150, 155, 168, 178, 263
- Херсон — 13, 41, 96, 149
- Херсонщина — 86, 88
- Химка Джон-Пол — 10
- Хитаєвич М. — 180
- “Хлібороб” — 46
- “Хліборобська правда” — 239
- Холмський Іван (= Іван Крип'якевич) — 22
- Холмщина — 86, 211, 217, 220-221, 258
- Холодний Гр. — 100, 131, 157, 162
- Хоменко Гр. — 180
- Хотин — 102, 238
- Хоткевич Гнат — 80
- Христюк — 92, 103, 113
- Хрушов Микита — 171, 179-184, 202-203
- Хуст — 102, 252
- “Хутір” — 13
- Центральна Європа — 6, 135-136
- Центральна Україна — 24, 26, 126, 160
- “Час” (Чернівці) — 236-238
- “Часопись правнича і економічна” — 20
- Червінська П. — 95-96, 124-125, 156
- “Червоний вінок” — 119
- “Червоний шлях” — 119, 121, 143, 150, 175
- Череповський Євген — 52
- Черкасенко Спиридон — 128
- Черкаси — 85, 96
- Чернівці — 17, 22, 39, 70, 231, 234-237
- Чернігів — 13, 17, 38, 56, 85, 92
- Чернігівська губернія — 86
- Чернігівська область — 36, 149
- Чернігівщина — 88
- Черновиці дня Чернівці
- Чернявський М. — 13, 41, 80
- Чехія — 68, 165
- Чехо-Словацька Держава — 240-241
- Чехо-Словацька Республіка — 242
- Чехо-Словащина — 102-103, 135-136, 208, 211, 239-241, 249, 252, 258
- Чикаленко Є. — 12-17, 37, 45, 47-49, 51-54, 57-58, 63-64, 72, 74-75, 77, 225, 265
- Чопей П. — 248
- “Чорноморська комуна” — 143, 184
- Чубар Влас — 134, 141, 147-148, 152
- Чупринка Григорій — 106
- Чхеїдзе М. — 65

- Шаровольський І — 158
 Шах Степан — 27, 162, 222, 227-228, 231
 Шахматов Олексій — 41, 44-45, 55, 57
 Шахрай В. — 103, 111
 Шашкевич Г — 26
 Швеція — 26
 Шевельов Юрій — 27, 67, 77, 79, 131, 145, 147, 155, 163-166, 209, 258
 Шевченко Т — 28, 38, 43, 50, 66, 173, 209
 Шелудько — 190-191
 Шемет В — 58
 Шептицький Андрей — 70
 Шерстюк Гр — 53, 71
 Шестаков А. — 182
 Шімек Йозеф — 245
 Шингарьов А. — 66
 "Шлях" — 71
 "Шлях мистецтва" — 119
 "Шлях освіти" — 119
 Шостакович Дмитро — 174
 Шпілєвой — 180
- Шраг І — 63
 "Штабель" — 119
 Штець Микола — 240, 244-246, 248-253
 "Штурм" — 119
 Шульгини — 16
 Шумицький М. — 137
 Шумлянський Ф — 265
 Шумський Оп. — 109, 111, 140, 148, 150, 155, 158
- Щеголев С — 59, 63, 75
 "Щирі спльози" — 13
- Юг Росии — 61
 Югославія — 193
 "Южный край" — 51, 94
- Яворський М. — 150, 174
 Ягич Ватрослав — 32
 Якимів В — 189
 Якубські С й О — 157, 165
 Яніта О — 100
 Янів Й — 217
 Янів Софія — 10
 Яновський Юрій — 178, 205-206
- Curtiss John S. — 148
 Dareste F. R et P. — 19, 23, 46
 Gerovskij G. див. Геровський Г
 Giterman V. — 53
 Gregorovich Alex. — 125, 157
 Handelsman Marcell — 213
 Jakobson R. — 208
- Luskuj George див. Луцький Ю.
 Magocsi Paul Robert див. Марочі П Р
 Makowski Julian — 213
 Markus V. див. Маркус В.
 Mayo P. J. — 162
 Papierzynska-Turek Miroslawa — 214, 217-218, 224

- Parry Clive — 213
Pilinski M. див. Пилинський М.
Pipes Richard — 62
"Revue des deux mondes" — 12
Shevelov G. Y. див. Шевельов Ю.
Sobola Emil — 242-243, 249
Tichy František — 243, 248, 250
Wexler Paul N. — 162, 164, 204

ЗМІСТ

- 5 1. Кілька впровідних завваг
- 11 2. Українська літературна мова 1900 року: спроба хронологічного перетину
- 29 3. Перед Першою світовою війною та революцією (1900-1916)
- 83 4. Доба Визвольних Змагань (1917-1920)
- 105 5. Радянська Україна до українізації
- 133 6. Доба українізації (1925-1932)
- 171 7. Між роками 1933 і 1941: Україна за Постишева і Хрущова
- 211 8. Західна Україна між двома війнами (1920-1939)
 - 211 8.1 Українські землі під Польщею
 - 231 8.2 Українські землі під Румунією
 - 239 8.3 Закарпаття під Чехо-Словаччиною
- 257 9. Кінцеві завваги

- 268 Використана література
- 279 Показчик власних імен